

जन्मधार्यदीपिकाटीकासहित

श्रीमद्भगवद्गीता

ब्र० म० श्रीनथुरामशर्मा

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાળીચિહ્ન વિભાગ]

અનુસાર ૪૬૧૩૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ જોગાવક્રાંતી

ક્ર. ૫૬૪: ૬: ૯

॥ श्रीमद्भगवद्गीता

શ્રીઅન્વયાર્થદોષિકાનામની ગુજરાતીટીકાસહિત ॥

ટીકાકાર:-મહાત્મા શ્રીમન્નાથશર્મા
વીલસા-કાઠિયાવાડ

મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે પ્રકટ કરનાર
પૌરખંદર-વેદશાલા
દા. શ્રીયુત ગાવિંદજી ડાહ્યાભાઈ લાખાણી
પૌરખંદર-કાઠિયાવાડ

“ સંસારસાગરં ધોરં, તર્તુમિચ્છતિ યો નરઃ ।
ગીતાનાવં સમાસાગ્ર, પારં યાતિ સુખેન સઃ ॥”

ભાવાર્થ —જે મનુષ્ય આ ભયંકર સંસારમહોદધિને તરવાને
દુષ્ટ છે તે મનુષ્ય આ ભગવદ્ગીતારૂપ નૌકાને પામીને મુખપૂર્વક આ
સંસારમહોદધિના પારને પામે છે.

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રતિ ૧૧૦૦

શક ૧૮૫૩ સંવત્ ૧૯૮૭ ख्रीस्ताब्द १९३१

ગ્રંથસ્વામિત્વની સર્વસત્તા ટીકાકારશ્રીને સ્વાધીન છે.

મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૧-૦

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ; અમદાવાદ.
મુદ્રક: ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક.

महाराज श्रीनथुरामशर्मा—कृत पुस्तके

उपनिषद् इ. १-४-०, वेदांतदर्शन पाठा पुंजानुं इ. ३-८-०, काव्या पुंजानुं इ. ३-०-०, सांख्यप्रवचन संस्कृत तथा गुजराती टीका-साथे इ. १-०-०, योगसौख्य इ. १-८-०, पातंजलयोगदर्शन इ. २-१०-०, परमपदभोधिनी इ. ०-१४-०, अंध्याना वेदांतानुसार विचार इ. ०-१-०, नाथस्वरोह इ. ०-३-०, काली वाणीनुं स्पष्टीकरण इ. ०-१-६, मनुष्यमित्र इ. ०-५-०, स्वाभाविकधर्म इ. ०-३-०, सुभोध-कल्पिता इ. ०-६-०, सद्गुपदेशद्विवाकर प्रथम किरण इ. ०-१२-०, सद्गुपदेशद्विवाकर द्वितीय किरण इ. ०-१२-०, सद्गुपदेशद्विवाकर तृतीय किरण इ. ०-१२-०, सद्गुपदेशद्विवाकर चतुर्थ किरण इ. १-२-०, सद्गुपदेशद्विवाकर पंचम किरण इ. ०-१३-०, उपदेशग्रंथावलिना अंक १ थी १० इ. ०-१०-६, उपदेशग्रंथावलिना अंक ११ थी २५ इ. ०-८-०, उपदेशग्रंथावलिना अंक २ थी ३५ इ. ०-८-०, उपदेशग्रंथावलिना अंक ३ थी ५८ इ. १-२-०, योगप्रभाकर इ. ०-४-०, प्रश्नोत्तररूपे विविध उपदेश इ. ०-५-६, गीतादि पंचरत्न सटीक इ. १-८-०, रासपंचा-ध्यायी लक्षितपद्मनी तथा ज्ञानपद्मनी विस्तृत टीकाबद्धि इ. ०-५-६, प्रणवपद इ. ०-३-०, प्रणवविस्तार पद इ. ०-२-०, नाथकाव्य इ. ०-५-०, नाथकाव्य भाग २ वें इ. ०-१४-०, सद्गुपदेशमाणा प्रथम भाग इ. ०-३-६, पत्रकल्पमंजरी इ. ०-३-०, विनोदमाणा इ. ०-५-०, दुरा-चारगिरिवंश इ. ०-४-०, रुद्रमुक्त, प्रलयमुक्त ने भूषा वार्यादि सटीक इ. ०-४-०, श्रीमुक्त सटीक इ. ०-०-६, वैराग्यमुधाकर इ. ०-१-६, लक्षितमुधा इ. ०-०-६, श्रीयजुर्वेदीय आधुनिकप्रकाश इ. ०-८-०, श्री-सनातनधर्मनुं निरूपण इ. ०-१-०, सुविचारयंत्रिका इ. ०-५-०, महाभक्त-मालिका इ. ०-३-०, श्रीशंकराचार्यनां अष्टादशरत्नो सटीक इ. १-८-०, विवेक-भारकर प्रथम रश्मि इ. ०-६-०, विवेकभारकर द्वितीय रश्मि इ. ०-८-०, अक्षजाननी प्राप्तिनां वीक्ष साधना इ. ०-६-०, आशायविवेक इ. ०-१-०, श्रीमद्भगवद्गीता आरक्ष्यदीपिकाटीकासाथे इ. ३-८-०, मुमुक्षुप्रति श्रीअंतर्गामीना आदेशा सटीक इ. ०-६-०, वर्युविचार इ. ०-१-०, भगवद्गीताना मुष्णोपदेशसंभंधी विचार इ. ०-२-०.

उपरनां पुरतंका मणवानुं ठेकाणुं:—व्यवस्थापक, आनंदाश्रम, भीलभा.

डाडियावाड

ब्रह्मनिष्ठ महाराज श्रीनथुरामशर्मा

ૐ

અર્પણપત્રિકા

પરમકૃપાળુ પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુ શ્રીમન્ નાથશર્માની
પવિત્ર સેવામાં

મુ. પોરબંદર

આપશ્રીએ કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં સનાતનધર્મ જે નાશ પામવાજેવો થઇ ગયો હતો તેને જાગ્રત કર્યો છે; ઉપાસના, યોગ અને જ્ઞાનના સંસ્કારો લુપ્તજેવા થયા હતા તેને ધરોધર જાગૃતિમાં લાવી મજબૂત કર્યા છે.

વેદધર્મની વૃદ્ધિ થવામાટે આપશ્રીએ ખીલખા આનંદાશ્રમમાં પાઠશાળા સ્થાપી છે, અને પોરબંદર પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓના ભવનમાં માસિક અમુક રકમ આપી આપશ્રી આશ્રય આપે છે.

મારી જાતને માટે પણ આપશ્રીએ મારી યૌવનાવસ્થામાં મારી ખાંદા પટ્ટી વિષમય સંસારમાં મારી જીદગી સુધારી મને સન્માર્ગ-પ્રત્યે દોર્યો, ને આજપર્યંત મારી રક્ષા કરી, હજી પણ રક્ષા ચાલુ છે, અને મારી જીદગીપર્યંત એમજ રક્ષા કરવા કૃપા રહેશે.

આપશ્રીની મારા પ્રત્યેની અતિ ઔદાર્ય અને પ્રેમભરી લાગણીઓનો બદલો હું કદાં સેવાથી વાળી શકું? ધનથી તથા વાણીથી બદલો વળી શકે તેમ નથી. જેથી એટલીજ વિનંતિ કરું છું કે:— પરમકૃપાળુ પરમાત્મા મારી સદાય એવી બુદ્ધિ રાખે કે હું આપશ્રીના શરણથી વેગળો ન થાઉં.

આપશ્રીના ગુણગાન કરવા વાણી અશક્ત છે જેથી મૌનભાવે આ લઘુ ગ્રંથ પોરબંદર વેદશાળાતરફથી આપશ્રીને અર્પણ કરું છું, અને વેદશાળાની ઉન્નતિની આશિષ આપશ્રી હૃદયની ઉર્મિથી આપી આ અર્પણપત્રિકા સ્વીકારવા કૃપા કરશે એવી પ્રાર્થના છે.

આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં પણ આપશ્રીએજ શ્રમ લીધો છે તે માટે પણ મારી માગું છું.

પોરબંદર

મંવત ૧૯૮૭ ના
અધિક આપાદ વદિ ૬
તા. ૬-૭-૩૧
ચંદ્રવાર

વિનંતિ

પોરબંદર વેદશાળા તથા શેઠ રામદાસ
મોરારદાસ પાઠશાળાતરફથી વ્યવસ્થાપક
ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ વડીલના
સાષ્ટાંગ દંડવતપ્રણામ અંગીકાર થશે.

પ્રસ્તાવના

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાટે તથા થોડું સંસ્કૃત જાણનારા ગીતાભ્યાસી મનુષ્યોના અભ્યાસમાટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની આ અન્વયાર્થદીપિકાટીકા એક જિજ્ઞાસુ ગૃહસ્થની પ્રાર્થનાપરથી નિર્માણ કરવામાં આવી છે.

પ્રત્યેક શ્લોકના ઉપર અન્વયના આંકડા મૂકવામાં આવ્યા છે, તે તે પ્રમાણે નીચે શ્લોકનો શબ્દાર્થ આપવામાં આવ્યો છે. અન્વયના અંક-ઉપરથી અભ્યાસી પ્રત્યેક શ્લોકનાં પદો પૃથક્ કરી શકશે.

શબ્દાર્થમાં જે શબ્દ કે શબ્દો આવા ( ) દ્વિત્વપાલચિહ્નમાં મૂક્યા છે તે પૂર્વશબ્દના પર્યાયરૂપ કે સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે, અને જે શબ્દ કે શબ્દો આવા [ ] ચતુષ્કોણચિહ્નમાં મૂક્યા છે તે અર્થની સ્પષ્ટતા થવામાટે મૂક્યા છે.

આ ટીકાપરથી બુદ્ધિશાલી વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે કે પોતાના શિક્ષકના સાધારણ સાહાય્યથી ગીતાજ્ઞના શ્લોકોનો અન્વય તે અર્થ જાણવા સમર્થ થઈ શકશે. ૐ

॥ श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीगातान्वयार्थदीपिकाटीकासहित ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसद्गुरवे नमः ॥

ॐ । अस्य श्रीमद्भगवद्गीतामालामंत्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः ।
अनुष्टुप्छंदः । श्रीकृष्णः परमात्मा देवता । अशोच्यानन्वशोचस्त्वं
मज्ञावादांश्च भाषस इति बीजम् । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं
व्रजेति शक्तिः । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मां शुच इति
कीलकम् ॥

अथ करन्यासः ॥ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावक
इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत इति
तर्जनीभ्यां नमः । अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति
मध्यमाभ्यां नमः । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन
इत्यना मेकाभ्यां नमः । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश
इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि
चेति करतलकरपृष्ठभ्यां नमः ॥ इति करन्यासः ॥

अथ हृदयादिन्यासः ॥ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति
पावक इति हृदयाय नमः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत
इति शिरसे स्वाहा । अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति
शिखायै वषट् । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति
कवचाय हुम् । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति

નેત્રત્રયાય વૌષટ્ । નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચેતિ
અસ્ત્રાય ફટ્ ॥ इति हृदयादिन्यासः ॥

શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થે પાઠે વિનિયોગઃ ॥

વિવેચન:—બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરનાર સર્વ વિદ્યોને હરનાર હોવાથી સર્વ મંગલકાર્યના આરંભમાં સ્મરણ કરવાયોગ્ય સગુણબ્રહ્મરૂપ શ્રીગણેશને સવિનય સપ્રેમ નમસ્કાર. બ્રહ્મોપદેશવડે આ દુઃખપૂર્ણ સંસાર-સાગરમાંથી તારનારા શ્રીસદ્ગુરુપરમાત્માને બહુ માનપૂર્વક સવિનય નમસ્કાર. પ્રત્યેક મંત્રને બહુધા ઋપિ, હંદ, દેવતા, બીજ, શક્તિ ને કીલક આ છ હોય છે. આ ભગવદ્ગીતારૂપ મંત્રના જે ઋપિ આદિ છે તેમનું અહીં નિરૂપણ કરાય છે:—ૐ એ સગુણબ્રહ્મનું તથા નિર્ગુણબ્રહ્મનું નામ છે. તે ૐ અત્યંત મંગલરૂપ હોવાથી તેનું પ્રથમ ઉચ્ચારણ છે. આ ભગવદ્ગીતારૂપ માલાના મણકારૂપ મંત્રોના^૧ ઋપિ એટલે દ્રષ્ટા-શ્રીકૃષ્ણભગવાનનાં વચનોનો સંગ્રહ કરનારા-વેદવ્યાસ (વેદના ચાર વિભાગ કરનારા આદ્યારાયણ) છે. આ ગ્રંથમાં ઘણા હંદો અનુષ્ટુપ છે. શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા આ ગીતારૂપ મંત્રના પ્રતિપાદ દેવ છે. “ નહિ શોક કરવાયોગ્યનો તમે શોક કરો છો, અને પંડિતોએ નહિ બોલવાયોગ્ય એવાં વચનોને તમે બોલો છો, ” એ બીજા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકરૂપ મંત્રનો અર્થભાગ આ શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતારૂપ મંત્રનું બીજા એટલે મોડશોકયુક્ત અર્જુનપ્રતિ આ ગ્રંથનો ઉપદેશ કર્યો તેના આરંભનું વચન છે. “ સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને તમે એક મારુંજ શરણ ગ્રહણ કરો, ” એ અદ્યારમા અધ્યાયના ૬૬ મા

૧ સત્ય ને અજ્ઞાત વસ્તુનો બોધ કરનારાં આત્મપુરુષનાં વચનો મંત્ર કહેવાય છે. પરમાત્મા પ્રાંતિ, પ્રમાદ, ઠગવાની ઇચ્છા ને બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો-ના શિથિલપણથી રહિત છે તેથી તેઓ આત્મ મનાય છે. તેમણે લોક-હિતાર્થે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ ને સામવેદાદિને પ્રકટ કર્યા છે. એ વેદોમાં જે ઋચ્યાઓ, યજુષ્યાઓ ને સામો છે તે વૈદિકમંત્રો કહેવાય છે. તે મંત્રોથી ભિન્ન પુરાણાદિમાંના જે મંત્રો છે તે તાંત્રિકમંત્રો કહેવાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા તાંત્રિકમંત્રરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણભગવાન આત્મ હોવાથી તેમનાં કર્મ, ઉપાસના ને જ્ઞાનરૂપ સત્ય ને અજ્ઞાત વિષયનાં બોધકવચનોરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા મંત્રરૂપ ગણાય છે.

શ્લોકનો પ્રથમનો અર્ધભાગ આ ગીતારૂપ મંત્રની શક્તિ એટલે શ્લોકમોહની નિવૃત્તિરૂપ ફલ મેળવવાનું બલ છે. “ હું તમને સર્વપાપોથી મુક્ત કરીશ, તમે શોક ન કરો, ” એ ઉપર કહેલા શ્લોકનો પછીનો અર્ધભાગ આ શ્રીગીતાજીરૂપ મંત્રનું ફીલક (ખીલો-ચિત્તવૃત્તિને સુદૃઢ સ્થાપન કરવાનું સ્થાન) છે. મંત્રની મનમાં સ્થિરતા કરવામાટે આ ફીલકની આવશ્યકતા છે. ઉપરનું વચન અર્જુનરૂપ મોક્ષસાધકના ચિત્તને હું ભગવાન્ની આજ્ઞા-પ્રમાણે વર્તવાથી સર્વપાપથી મોકળો થઇશ એવા નિશ્ચયમાં સ્થિર કરનાર હોવાથી ખીલારૂપ કહ્યું છે. પુરુષ જ્યારે સર્વપાપથી મોકળો થાય ત્યારે તે ચિત્તની શુદ્ધિ ને એકાગ્રતાવડે બ્રહ્માનુભવદ્વારા મોક્ષ મેળવી કૃતાર્થ થાય છે, માટે પ્રત્યેક સાધકે મારા હિતોપદેષ્ટા સહગુરુ મને સર્વપાપોથી અવશ્ય મોકળો કરશે એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખવાની અત્યંત અગત્ય છે.

મંત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા દેવનું શરીરની પવિત્રતા કરવામાટે શરીરના અવયવોમાં સ્થાપન કરવું તે ન્યાસ કહેવાય છે. દેવ થઇને દેવનું પૂજન કરવું, પણ દેવ થયાવિના દેવનું પૂજન કરવું નહિ, એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, તેથી ઋષિ, હંદ ને દેવતા આદિનું સ્મરણ કર્યાપછી મંત્રજપ કરનારે પોતાનું શરીર મંત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા દેવરૂપ કરવામાટે મંત્રના અતિ-અગત્યના ભાગવડે શરીરના મુખ્યભાગોને તે દેવની ભાવનાસહિત વિધિવત્ સ્પર્શ કરવો પડે છે. તેમાં પ્રથમ હાથને દેવરૂપ કર્યાવિના હૃદયાદિ ન્યાસ થઇ શકે નહિ માટે પ્રથમ કરન્યાસ કરવા પડે છે. તે કરન્યાસવડે બંને હાથનાં આંગળાં, હથેળીઓ તથા તેમની નીચેના ભાગો મંત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા દેવરૂપ કરવામાં આવે છે. કરન્યાસ કર્યાપછી હૃદયાદિ ન્યાસ કરવામાં આવે છે. હૃદયાદિ ન્યાસમાં શરીરનાં મુખ્ય એટલે હૃદય, મસ્તક, શિખા, બે બાહુમૂલ ને બે ભમરની વચ્ચે રહેલા જ્ઞાનનેત્રસહિત ત્રણ નેત્રો એ અંગોમાં અમુક ભાવનાસહિત અમુક રીતે સ્પર્શ કરવાનો છે; તથા શરીરની આસપાસના અવકાશમાંથી મલિનસત્ત્વો અમુક પ્રકારની ક્રિયા તથા ભાવના-વડે નિવૃત્ત કરવાનાં છે. એ સર્વનું વિશેષ સ્વરૂપ કરન્યાસ તથા હૃદયાદિ ન્યાસનું વિધાન વાંચવાથી જણાશે.

હવે કરન્યાસનો આરંભ કરાય છે:-“ આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી, ” આ બીજા અધ્યાયના ત્રેવીશમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધનું ઉચ્ચારણ કરી બંને અંગૂઠાપાસેની બંને આંગળીઓનાં અગ્રો બંને અંગૂઠાઓનાં અગ્રોને અડાડી, મસ્તક નમાવી,

અંને અંગૂઠામાં રહેલા આત્માને, અંગૂઠાઓને નમસ્કાર એમ બોલી અભેદ-ભાવે નમસ્કાર કરવો. “ વળી જલ આ આત્માને ભીંજવી શકતું નથી, તથા પવન આ આત્માને ચૂકવી શકતો નથી, ” આ બીજા અધ્યાયના ત્રીશમાં શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનું ઉચ્ચારણ કરી, અંને અંગૂઠાના છેડા અંગૂઠાઓ-પાસેની અંને આંગળીઓના છેડાને અડાડી, માથું નમાવી, અંને તર્જનીઓમાં (અંગૂઠાપાસેની આંગળીઓમાં) રહેલા આત્માને, તર્જનીઓને નમસ્કાર એમ બોલી અભેદભાવે નમસ્કાર કરવો. “ આ આત્મા છેદી ન શકાય એવો, બાળી ન શકાય એવો, ભીંજવી ન શકાય એવો ને સૂકવી ન શકાય એવો છે, ” આ બીજા અધ્યાયના ચોવીશમાં શ્લોકના પૂર્વાર્ધનું ઉચ્ચારણ કરી, અંને અંગૂઠાઓનાં અથ્રો અંને વચલી આંગળીઓનાં અથ્રોને અડાડી, માથું નમાવી, અંને મધ્યમાઓમાં રહેલા આત્માને, મધ્યમાઓને નમસ્કાર એમ બોલી અભેદભાવે નમસ્કાર કરવો. “ આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપી, નિર્વિકારી, ક્રિયારહિત અને આદિરહિત છે, ” આ બીજા અધ્યાયના ચોવીશમાં શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનું ઉચ્ચારણ કરી, અંને અંગૂઠાઓનાં અથ્રો અંને અનામિકાઓનાં (ટચલી આંગળીઓની પાસેની આંગળીઓનાં) અથ્રોને અડાડી, માથું નમાવી, અંને અનામિકાઓમાં રહેલા આત્માને, અનામિકાઓને નમસ્કાર એમ બોલી અભેદભાવે નમસ્કાર કરવો. “ હે પાર્થ! તમે મારાં સેકડો અને સદસો રૂપોને જુઓ, ” આ અગિયારમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકના પૂર્વાર્ધનું ઉચ્ચારણ કરી, અંને અંગૂઠાઓનાં અથ્રો અંને ટચલી આંગળીઓનાં અથ્રોને અડાડી, માથું નમાવી, અંને ટચલી આંગળીઓમાં રહેલા આત્માને, ટચલી આંગળીઓને નમસ્કાર એમ બોલી અભેદભાવે નમસ્કાર કરવો. “ ને મારાં રૂપો ધણા પ્રકારનાં આદિત્યાદિ દિવ્ય અને અનેક વર્ણ તથા આકૃતિવાળાં છે, ” આ અગિયારમા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનું ઉચ્ચારણ કરી, જમણા હાથની હથેળીને ડાબા હાથની હથેળીની નીચેના ભાગ અડાડી, પુનઃ જમણા હાથની હથેળીની નીચેના ભાગને ડાબા હાથની હથેળી અડાડી, માથું નમાવી, અંને હાથની હથેળી તથા તેમની નીચેના ભાગમાં રહેલા આત્માને, કરતલોને તથા કરબુટ્ટોને નમસ્કાર એમ બોલી અભેદભાવે નમસ્કાર કરવો. એ પ્રમાણે કરેન્યાસ પૂરા થયા.

હવે હૃદય આદિના ન્યાસનો આરંભ કરાય છે:-“ આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી, ” આ મંત્ર બોલી,

જમણા હાથનાં પાંચે આંગળાઓનો ગુચ્છ હૃદયમાં અડાડી, હૃદયમાં રહેલા આત્માને, હૃદયને નમસ્કાર એમ બોલી માયું નમાવી અભેદભાવે નમસ્કાર કરવો. “વળી આ આત્માને પાળી પલાળી શકતું નથી, તથા વાયુ સૂકવી શકતો નથી,” આ મંત્ર બોલી, જમણા હાથનાં પાંચે બેળાં કરેલાં આંગળાંના છેડાઓ તાળવાપર અડાડી, ત્યાં રહેલા આત્મામાં, શિરને સ્વાહા એમ બોલી દેહાદિમાં રહેલી હુંપણાની વૃત્તિ હોમ્યાની ભાવના કરવી. “આ આત્મા છેદી ન શકાય એવો, બાળી ન શકાય એવો, પલાળી ન શકાય એવો, અને સૂકવી ન શકાય એવો છે,” આ મંત્ર બોલી જમણા હાથનાં પાંચે બેળાં કરેલાં આંગળાંઓના છેડાઓ અગ્નિની શિખાસમાન પોતાના મસ્તકપરની શિખાપર અડાડી, ત્યાં રહેલા આત્મામાં શિખાને વધત્ એમ બોલી ચિત્તમાંના રાગદ્વેષની આહુતિ આપ્યાની ભાવના કરવી. “આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, અવિકારી, ક્રિયારહિત ને અનાદિ છે,” આ મંત્ર બોલી, જમણા હાથનાં પાંચે આંગળાંઓના તથા ડાબા હાથનાં પાંચે આંગળાંઓના છેડા અનુક્રમે ડાબા હાથના તથા જમણા હાથના મૂલપર સવળા અડાડી, ત્યાં રહેલા આત્મામાં, સર્વપ્રકારના સંપૂર્ણ રક્ષણમાટે “કવચને હુમ” એમ બોલી, કવચ-અપ્પર-ની ભાવના કરવી. “હે અર્જુન ! મારાં સેંકડો ને સદસો રૂપોને જુઓ,” આ મંત્ર બોલી, જમણા હાથનાં બેળાં કરેલાં પાંચે આંગળાંઓના છેડાઓ જમણા નેત્રને ડાબા નેત્રને તથા બે ભમરની વચ્ચે રહેલા જ્ઞાનરૂપ ગુપ્ત ત્રીભુવ નેત્રને, ક્રમપૂર્વક અડાડી, ત્યાં રહેલા આત્મામાં, “ત્રણ નેત્રને વૌષટ્” એમ બોલી સર્વ દશ્યપ્રપંચની આહુતિ આપ્યાની ભાવના કરવી. “તે મારાં રૂપો ધણા પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક રંગ ને આકારવાળાં છે,” આ મંત્ર બોલી, જમણા હાથ માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી બિલટી રીતે ફેરવી, “અસ્ત્રને ફટ” એમ બોલી, તે હાથની તર્જની તથા મધ્યમાવડે ડાબા હાથની હથેળીમાં ટાપલી મારી, આંતરશત્રુઓનું પોપણ કરનારાં શરીરની આસપાસના આકાશમાં રહેલાં મહિનસત્ત્વોને દૂર કર્યાની ભાવના કરવી. એવી રીતે હૃદય આકિના ન્યાસ પૂરા થયા.

શ્રીકૃષ્ણભગવાનની પ્રસન્નતામાટે (તેમની કૃપાવડે પોતાના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવામાટે) પાઠ કરવામાં ગીતાશાસ્ત્રનો ઉપયોગ છે. તે પાઠ શ્રદ્ધાપુરઃસર, પ્રીતિથી, આદરથી, પવિત્ર મનથી, શુદ્ધ ઉચ્ચારથી અને અર્થાદિના જ્ઞાનપૂર્વક થાય તોજ તેનું વાસ્તવિક ફલ થાય છે, અન્યથા તેનું યોગ્ય ફલ ન થાય તે દેખીતુંજ છે.

॥ અથ ધ્યાનમ્ ॥

ૐ પાર્થૈય પ્રતિબોધિતાં ભગવતા નારાયણેન સ્વયં,

વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યે મહાભારતમ્ ।

અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમષ્ટાદશાધ્યાયિની-

મંત્ર ત્વામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે ભવદ્દેષિણીમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાન્ નારાયણે પોતે અર્જુનને કહેલા
[એવાં,] મહાભારતના મધ્યમાં પ્રાચીનમુનિ વ્યાસે ગુંથેલા
[એવાં,] “ એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે ” એવા અદ્વૈતરૂપ અમૃતને
વર્ષનારાં, અદાર અધ્યાયવાળાં, સંસારનો દેશ કરનારાં,—
જન્મમરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ કરનારાં, [ને] ભગવાનની
શક્તિરૂપ [એવાં] હે મા ! હે ભગવદ્ગીતે ! (ભગવાને કહેલાં !)
[હું] તમારું ધ્યાન કરું છું. ૧

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે, ફુલારવિંદાયતપત્રનેત્ર ।

યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ, પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥૨॥

શબ્દ:—વિશાલબુદ્ધિવાળા [તથા] કૂલેલા કમલની લાંબી
પાંખડીના જેવાં નેત્રવાળા હે વ્યાસજી ! આપને નમસ્કાર હો, [કે]
જે આપે [વર્ણાશ્રમના ધર્મના નિરૂપણરૂપ] તેલથી પૂર્ણ મહાભારતરૂપ
[પાત્રમાં આ ભગવદ્ગીતારૂપ] જ્ઞાનમય દીવો પ્રકાશ્યો છે. ૨

પ્રપન્નપારિજાતાય, તોત્રવેત્રૈકપાણયે ।

જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય, ગીતામૃતદુદ્ધે નમઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દ:—શરણાગતને કલ્પવૃક્ષતુલ્ય, જેના એક હાથમાં
[રથના અશ્વોને હાંકવાની] નેતરની લાકડી છે એવા, જ્ઞાનની
મૂર્તિરૂપ [તથા ઉપનિષદોરૂપ ગાયોમાંથી] ગીતારૂપ અમૃતને
દોનારા એવા શ્રીકૃષ્ણને [મારા પ્રેમપૂર્વક] નમસ્કાર [હો.] ૩

સર્વોપનિષદો ગાવો, દોઘ્યા ગોપાલનંદનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ઘોક્તા, દુઘ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥૪॥

શ્લોક—સર્વે ઉપનિષદો ગાયો [છે, નંદનામના] ગોવાળના પુત્ર (શ્રીકૃષ્ણ) દોનાર [છે,] બુદ્ધિમાન અર્જુન વાછડો [તથા દૂધનો] લોકતા [છે, ને] શ્રેષ્ઠ ગીતારૂપી અમૃત દૂધ [છે.] ૪

વસુદેવસૃતં દેવં, કંસચાણૂરમર્દનમ્ ।

દેવકીપરમાનંદં, કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૫ ॥

શ્લોક—વસુદેવના પુત્ર, પ્રકાશવાન, કંસ અને આણૂર-નામના દૈત્યને મારનાર, દેવકીને પરમ આનન્દ આપનાર [તથા] જગતના (દૈવી જીવોના) ગુરુ [એવા] શ્રીકૃષ્ણને [હું] નમું છું. ૫

ભીષ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોપલા,

શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ।

અશ્વત્થામવિકર્ણધોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની,

સોત્તીર્ણાં સ્વલુ પાંડવૈ રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥૬॥

શ્લોક—ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કાંકાવાળી, જયદ્રથરૂપ પાણીવાળી, ગાંધારરૂપી (શકુનિરૂપી) નીલરંગની શિલાવાળી, શલ્યરૂપી ઝૂડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપ પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી પૂરથી વ્યાકુલ, અશ્વત્થામા તથા વિકર્ણ એ રૂપી ભયંકર મગરવાળી, [ને] દુર્યોધનરૂપી વમળવાળી તે યુદ્ધરૂપી નદી પાંડવોએ અનાયાસે ઊતરાણી, [કેમકે તેમના] નાવિક ભગવાન [હતા.] ૬

પારાશર્યવચઃસરોજમમલં ગીતાર્થગંધોત્કટં,

નાનાલ્યાનકકેસરં હરિકથાસંબોધનાબોધિતમ્ ।

લોકે સજ્જનપટ્પદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા,

ભૂયાદ્ધારતપંકજં કલિમલપ્રધ્વંસિ નઃ શ્રેયસે ॥ ૭ ॥

૨૧૦:—શ્રીન્યાસભગવાનની વાણીરૂપ સરોવરમાંથી ઉ પળેલું, નિર્મલ, ગીતાના અર્થરૂપ તીવ્ર મુગ્ધવાળું, અનેક આખ્યાનરૂપી કેસરાંવાળું, ભગવાનની કથાના ઉપદેશરૂપ પ્રફુલ્લિતપણાવાળું, જગત્માં સજ્જનરૂપ ભમરાઓએ નિત્ય નિત્ય આનન્દથી પીવાયોગ્ય [ને] કલિયુગના મેલનો અત્યંત નાશ કરનાર મહાભારતરૂપ કમલ અમારું કલ્યાણ કરનાર થાઓ. ૭

મૂકં કરોતિ વાચાલં, ઘંતું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥ ૮ ॥

૨૧૦:—જેમની કૃપા મુંગાને શ્રેષ્ઠ વક્તા કરે છે, [ને] હુલાને પર્વત ઓળંગાવે છે, તે પરમાનન્દરૂપ આધવને હું નમું છું. ૮

યં બ્રહ્માવરુણેન્દ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વંતિ દિવ્યઃ સ્તવૈર્ ,

વેદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયંતિ યં સામગાઃ ।

ધ્યાનાવાસ્થ્યતતદ્વત્તેન મનસા પश्यन्ति યં યોગિનો,

યસ્વાંતં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥ ૯ ॥

॥ इति ध्यानम् ॥

૨૧૦દ્વાર્ય:—બ્રહ્મા, વરુણ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર અને મરુતગણો દિવ્ય સ્તોત્રોથી જેમની સ્તુતિ કરે છે, સામવેદનું જ્ઞાન કરનારા [મુનિઓ] અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદોસહિત વેદોથી જેમનું જ્ઞાન કરે છે, ધ્યાનથી સ્થિર થયેલા અને તેમાંજ (પરમાત્મામાંજ) રહેલા મનથી યોગીઓ જેમને અનુભવે છે, [અને] દેવતાના તથા હૈત્યના સમૂહો જેમના અંતને નથી જાણતા તે દેવને [મારા] નમસ્કાર [હો.] ૯

એ પ્રમાણે ઋષિ અદિની, કર-ન્યાસની, હૃદયાદિ ન્યાસની અને

શ્રીગીતાજીના ધ્યાનની અન્વયાર્થદીપકાનામની

ગુજરાતી ટીકા પૂરી થઇ.

॥ श्रीअन्वयार्थदीपिकाटीकासहिता

श्रीमद्भगवद्गीता ॥

भंगलायરણ અને ટીકાના આરંભની પ્રતિજ્ઞા

^{૧૦ ૧} યન્માયારહિતં ^{૨ ૩} શુદ્ધમક્ષરં ^{૮ ૪} ચાન્વયં ^૫ પરમ્ ।

^૬ સત્યં ^૭ જ્ઞાનસુखानન્તં, ^{૧૨ ૧૩ ૧૧} તદહં ^૮ બ્રહ્મ નિર્ભયમ્ ॥ ૧ ॥

^૧ યસ્ય ^૨ કૃપાકટાક્ષેણ, ^{૩ ૫} મૂઢસ્ત્યજતિ ^૪ મૂઢતામ્ ।

^{૧૦ ૯ ૮} પાતુ વઃ ^{૬ ૭} સદ્ગુરુઃ ^૧ શાન્તસ્તાપત્રયવિનાશકઃ ॥ ૨ ॥

^૧ શ્રીગુરુચરણદ્વંદ્વં, ^૪ પ્રણિપત્ય ^{૨ ૩} પુનઃ પુનઃ ।

^૫ પ્રાયઃ ^{૬ ૮} પ્રતિજ્ઞદ્વં ^૭ કુર્વે, ^૧ ગીતાન્વયાર્થદીપિકાસહિતા ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—માયારહિત, શુદ્ધ, અવિનાશી, અવિકારી, માયા ને માયાનાં કાર્યોથી સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક, નિત્ય, અલુપ્તપ્રકાશ, આનંદરૂપ, દેશ કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત તથા ભયરહિત જે બ્રહ્મ છે તે બ્રહ્મ હું છું. ૧

જેના કૃપાકટાક્ષવડે અજ્ઞાની પોતાની મૂઢતાને ત્યજે છે તે શાંતમન-વાળા તથા ત્રણ પ્રકારના તાપને અત્યંત નિવૃત્ત કરનારા શ્રીસહગુરુ તમારું અજ્ઞાનથી ને તેનાં શોકમોહાદિ કાર્યોથી રક્ષણ કરો. ૨

શ્રીસહગુરુનાં બન્ને ચરણકમલને શ્રદ્ધાભક્તિથી પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર કરીને અહુધા પ્રત્યેક શબ્દસંબંધી ગીતાની અન્વયાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા લખાય છે. ૩

અધ્યાય ૧ લો.

અર્જુનવિપાદ.

પાંડુના પુત્રો મહાબલવાન્ છે, અને તેમને શ્રીકૃષ્ણજેવા નિરતિશય બલવાન્ સાહાય્યક છે, તેથી તેઓ પોતાના દુર્યોધનાદિ પુત્રોને રાજ્યથી બ્રહ્મ કરશે કે શું ? એમ વિચારી ભય પામી પોતાના પુત્રોના જયને ઇચ્છનાર ધૃતરાષ્ટ્રરાજા પોતાના હિતોપદેશ લાટ સંજયને આ પ્રમાણે પૂછતા હવા:—

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ ॥

^૨ધર્મક્ષેત્રે ^૩કુરુક્ષેત્રે, ^૪સમવેતા ^૫યુયુત્સવઃ ।

^૬મામકાઃ ^૮પાંડવાશ્ચૈવ, ^{૧૦}કિમકુર્વત ^{૧૧}સંજય ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા:—“હું સંજય ! ધર્મસ્થલરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં એકઠા થયેલા [ને] યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા મારા [દુર્યોધનાદિ પુત્રો] અને વળી પાંડવો શું કરતા હવા ? ” ૧

ધૃતરાષ્ટ્રનો એવી રીતનો પ્રશ્ન સાંભળી તેમને સંજયે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યું:—

સંજય ઉવાચ ॥

^૪દૃષ્ટ્વા ^૫તુ ^૬પાંડવાનીકં, ^૭વ્યૂઠં ^૮દુર્યોધનસ્તદા ।

^૯આચાર્યમુપસંગમ્ય, ^{૧૦}રાજા ^{૧૧}વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

શ્લોક:—સંજય બોલ્યા:—“તે સમયે વ્યૂહરચનામાં સ્થાપેલા પાંડવોના સૈન્યને જોઈનેજ રાજા દુર્યોધન આચાર્યની-દ્રોણગુરુની-પાસે જઈને [આ પ્રમાણે] વચન બોલ્યો. ૨

દુર્યોધન પાંડવોની સેનાને જોવામાટે દ્રોણાચાર્યને કહે છે:-

^૧પર્યૈતાં ^૩પાંડુપુત્રાણામા^૨ચાર્ય ^૧મહતીં ^૪ચમૂમ્ ।

^{૧૧}વ્યૂઢાં ^{૧૦}દ્રુપદપુત્રેણ, ^૭તવ ^૯સેન્યેન્ ધીમતા ॥ ૩ ॥

શૈભ્યોઃ—[દુર્યોધન બોલ્યો:-] હે આચાર્ય ! પાંડુના પુત્રોની આ મોટી સેનાને [આપ] જુઓ. આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય દ્રુપદના પુત્રે-ધૃષ્ટદ્યુમ્ને—[એ સેના] વ્યૂહરચનામાં (શકટને આકારે) ગોઠવેલી છે.] ૩

પાંડુના પુત્રોની સેનામાં માત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એકજ નથી, પણ બીજા ઘણા શૂરવીર યોદ્ધાઓ છે એમ દ્રોણાચાર્યપ્રતિ દુર્યોધન નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે જણાવે છે:—

^૧અત્ર ^૨શૂરા ^૩મહેષ્વાસા, ^૪ભીમાર્જુનસમા ^૫યુધિ ।

^૭યુયુધાનો ^૯વિરાટશ્ચ, ^૮દ્રુપદશ્ચ ^{૧૧}મહારથઃ ॥ ૪ ॥

શૈભ્યોઃ—[વળી] એમાં શૂરા, મોટાં ધનુષ્ ધરનારા [ને] યુદ્ધમાં લીમ ને અર્જુનના જેવા મહારથી યુયુધાન તથા વિરાટ અને દ્રુપદ [છે.] ૪

^૩ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ, ^૪કાશિરાજશ્ચ ^૫વીર્યવાન ।

^૭પુરુજિત્ ^૯કુંતિભોજશ્ચ, ^૮શૈબ્યશ્ચ ^{૧૧}નરપુંગવઃ ॥ ૫ ॥

શૈભ્યોઃ—અને મહાપરાક્રમી ધૃષ્ટકેતુ, એકિતાન, કાશીનો રાજા [તથા] પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ પુરુજિત ને કુંતિભોજ તથા શૈબ્ય. ૫

^૩યુધામન્યુશ્ચ ^૧વિક્રાંત, ^૨ઉત્તમૌજાશ્ચ ^૪વીર્યવાન ।

^૭સૌભદ્રો ^૯દ્રૌપદેયાશ્ચ, ^૮સર્વ ^{૧૧}એવ ^{૧૨}મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

શૈભ્યોઃ—અને મહાપરાક્રમી યુધામન્યુ તથા ઘણાં બલવાન

ઉત્તમૌજા અને સુગદ્રાનો પુત્ર-અભિમન્યુ- [તથા] દ્રૌપદીના પુત્રો
[એ] બધા પણ મહારથીઓ [છે.] ૬

હવે દુર્યોધન પોતાની સેનામાંના શૂરવીરોનું વર્ણન કરે છે:-

^૩અસ્માકં ^૨તુ ^૫વિશિષ્ટા ^૪યે, ^૬તાન્નિ ^૭બોધ ^૧દ્વિજોત્તમ ।

^{૧૦}નાયકા ^૮મમ ^૯સૈન્યસ્ય, ^{૧૨}સંજ્ઞાર્થે ^{૧૧}તાન્બ્રવીમિ ^{૧૩}તે ॥૭॥

શૈ:—હે દ્વિજમાં શ્રેષ્ઠ !-આચાર્ય ! હવે આપણામાંના જે
શ્રેષ્ઠ તેઓને સાંભળો. મારી સેનાના [જે] નાયકો [છે]
તેઓનાં (તેઓમાંના થોડાકનાં) નામ જોડીને [હું] આપને
કહું છું. ૭

^૧ભવાન્મીષ્મશ્ચ ^૩કર્ણશ્ચ, ^૨કૃપશ્ચ ^૫સમિતિજયઃ ।

^૬અશ્વત્થામા ^{૧૧}વિકર્ણશ્ચ, ^{૧૦}સૌમદત્તિસ્તથૈવ ^{૧૫}ચ ॥ ૮ ॥

શૈ:—આપ, તથા ભીષ્મપિતામહ, અને કર્ણ, તથા યુદ્ધમાં
જય મેળવનારા કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, અને વિકર્ણ, તથા તેવાજ
સૌમદત્તિ-ભૂરિશ્રવા. ૮

^૧અન્યે ^૨ચ ^૩વહવઃ ^૪શૂરા, ^૫મદર્થે ^૬ત્યક્તજીવિતાઃ ।

^૭નદ્વાદશપ્રહરણાઃ, ^૮સર્વે ^૯યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

શૈ:—[વળી] બીજા પણ ઘણા શૂરવીરો મારામાટે જેમણે
જીવવાની ઇચ્છા મૂકી દીધી છે એવા [તથા] અનેક જાતનાં
શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવાનાં સાધનોવાળા [છે. તે] સર્વે યુદ્ધમાં
અતિકુશલ [છે.] ૯

કદાચ દ્રોણાચાર્ય બંને સૈન્યનું સમાનપણું ધારે તો તેના
નિવારણમાટે બીજા પ્રકારે દુર્યોધન પોતાના સૈન્યનું પ્રાણજ્ય
બળાવે છે:-

^૪અપર્યાપ્તં ^{૨ ૧}તદસ્માકં, ^૩બલં ^૫ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।

^{૧૦}પર્યાપ્તં ^૬ત્વિદમેતેષાં, ^૭બલં ^૮ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

૧૦:—આપણું તે સૈન્ય અનંત [ને] લીધ્મવડે રક્ષણ પામેલું [છે,] અને એઓનું (પાંડવોનું) આ સૈન્ય ન્યૂન [અને] લીધ્મવડે રક્ષણ પામેલું [છે.] ૧૦

આ રીતે આપણું સૈન્ય પ્રબલ છે તોપણ આપણે સાવ-ધાનતા રાખવી આવશ્યક છે મોટે આજ્ઞાએ કિંવા ડરથી નહિ, પણ કર્તવ્ય સૂચવવા આપને કહું છું કે:—

^૭અયનેષુ ચ ^૫સર્વેષુ, ^૬યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।

^{૧૦}ભીષ્મેવાભિરક્ષન્તુ, ^૨ભવન્તઃ ^૩સર્વ ^૪એવ ^૧હિ ॥ ૧૧ ॥

૧૦:—તોપણ આપ બધાજ [વ્યૂહરચનામાં પેસવાના] સર્વ ભાગોમાં પોતપોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં રહ્યા છતા લીધ્મનુંજ આરે લાણીથી રક્ષણ કરો. ૧૧

આવી રીતે દુર્યોધનનો પોતાના પ્રતિ અતિભાવ જોઇ તેને હર્ષ ઉપજાવવા તથા પ્રતિપક્ષીને લય ઉત્પન્ન કરવા લીધ્મ-પિતામહે સિંહનાદ કરીને શંખનો નાદ કર્યો એમ સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

^૪તસ્ય ^૬સંજનયન્હર્ષ, ^૫કુરુષ્ટદ્ધઃ ^૨પિતામહઃ ।

^૭સિંહનાદં ^૮વિનયોચ્ચૈઃ, ^{૧૦}શંખં ^{૧૧}દધ્મૌ ^૧પ્રતાપવાન્ ॥ ૧૨ ॥

૧૨:—પ્રતાપી [તથા] કૌરવોમાં વૃદ્ધ એવા [લીધ્મ] પિતામહ તેને (દુર્યોધનને) હર્ષ ઉપજાવવા સિંહના જેવો નાદ કરીને મોટે સાદે શંખ વગાડતા હતા. ૧૨

લીધ્મપિતામહનો આવી રીતનો ઉદ્વેગ જોઇ પછી બીજા શૂરવીરોની જે પ્રવૃત્તિ થઇ તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

^૧તતઃ ^૨શંખાશ્ચ ^૩ભૈર્યશ્ચ, ^૪પણવાનકગોમુખાઃ ।

^૭સહસૈવાભ્યહન્યંત, ^{૧૦}સં ^{૧૧}શબ્દસ્તુ ^{૧૨}મુલોઽભવત્ ^{૧૩} ॥ ૧૩ ॥

શૈભ્યપિતામહની પૂર્વોક્ત પ્રવૃત્તિ થયા] પછી શંખો અને ભૈર્યો તથા મૃદંગો, નગારાં ને રણશિંગાં તુરતજ વાગવા લાગ્યાં. [શંખાદિનો] તે શબ્દ ઘણો મોટો થતો હવો. ૧૩

આ પ્રકારે દુર્યોધનની સેનાનો ઉઘમ ઇહી હવે પાંડુના પુત્રોની સેનાનો ઉઘમ સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને સંજણાવે છે:—

^૧તતઃ ^૨શ્વેતૈર્હૈર્યુક્તે, ^૩મહતિ ^૪સ્વંદને ^૫સ્થિતૌ ।

^૮માધવઃ ^{૧૦}પાંડવશ્ચૈવ, ^{૧૧}દિવ્યૌ ^{૧૨}શંખૌ ^{૧૩}પ્રદધ્મતુઃ ॥ ૧૪ ॥

શૈભ્ય—પછી ઘોળા ઘોડાઓ બેઠેલા મોટા રથમાં બેઠેલા માધવ અને અર્જુન [પોતપોતાના] દિવ્ય શંખો વગાડતા હવા. ૧૪

નીચેના બે શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણ આદિના શંખોનાં નામો જણાવે છે:—

^૨પાંચજન્યં ^૧હૃષીકેશો, ^૫દૈવદત્તં ^૪ધનંજયઃ ।

^૮પૌંડ્રં ^૩દધ્મૌ ^૬મહાશંખં, ^૭ભીમકર્મા ^૯વૃકોદરઃ ॥ ૧૫ ॥

શૈભ્ય—હૃષીકેશ—શ્રીકૃષ્ણ—પાંચજન્યનામના શંખને વગાડતા હવા, ધનંજય—અર્જુન—દેવદત્તનામના શંખને [અને] ઉત્ર (લોકોને ભય ઉપજે એવાં) કર્મો કરનારા વૃકોદર (ભીમ) પૌંડ્રનામના મોટા શંખને [વગાડતા હવા.] ૧૫

^૪અનંતવિજયં ^૨રાજા, ^૧કુંતીપુત્રો ^૩યુધિષ્ઠિરઃ ।

^૫નકુલઃ ^૭સહદેવશ્ચ, ^૬સુગ્રોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

શૈભ્ય—કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર અનંતવિજયનામના

શંખને [તથા] નકુલ અને સહદેવ સુધોષ તથા મણિપુષ્પક-
નામના શંખને [વગાડતા હવા.] ૧૬

ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રોના જયની આશા છોડે તેમણે
સંજય સામા પક્ષની સેનામાંના બીજા મુખ્ય મુખ્ય રાજાના સંપને
જણાવે છે:—

^૩ કાશ્યશ્ચ ^૧ પરમેષ્વાસઃ, ^૨ શિશંડી ^૫ ચ ^૮ મહારથઃ ।

^૭ ધૃષ્ટદ્યુમ્નો ^૯ વિરાટશ્ચ, ^{૧૦} સાત્યકિશ્રિ ^{૧૨} અપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

^{૧૪} દ્રુપદો ^{૧૬} દ્રૌપદેયાશ્ચ, ^{૧૫} સર્વશઃ ^{૨૦} પૃથિવીપતે ।

^{૧૯} સૌભદ્રશ્ચ ^{૧૭} મહાબાહુઃ, ^{૨૩} શંખાન્ ^{૨૪} દધ્મુઃ ^{૨૧} પૃથક્ ^{૨૨} પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

શંખ:—[તેમજ] હે પૃથ્વીપતે !—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહા-
ધનુષ ધરનાર કાશીનો રાજા, મહારથી શિશંડી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
તથા વિરાટરાજા અને શત્રુઓથી ન જિતાય એવો સાત્યકિ
તથા દ્રુપદ અને દ્રૌપદીના પુત્રો ને મહાબાહુ સૌભદ્ર (અભિ-
મન્યુ) [એ] સર્વ [યોદ્ધાઓ પોતપોતાના] લિન્ન લિન્ન
શંખોને વગાડવા લાગ્યા. ૧૭-૧૮

^૧ સ ઘોષો ^૩ ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં, ^૯ હૃદયાનિ ^{૧૦} વ્યદારયત્ ।

^૪ નમશ્ચ ^૫ પૃથિવીં ^૬ ચૈવ, ^૭ તુમુલો ^૮ વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

શંખ:—[શંખોનો] તે અતિમહાન શબ્દ આકાશને અને
પૃથ્વીને પણ ગળાવી દેતો [છતો] કૌરવોનાં હૃદયોને ચીરી
નાંખતો હશે. ૧૯

પાંડુના પુત્રોના સૈન્યની નિર્ભયતા તથા અર્જુનનું શ્રીકૃષ્ણ-
પ્રતિનું કથન નીચેના શ્લોકોમાં નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ યથા ^૩ વ્યવસ્થિતાન્ ^૫ દૃષ્ટ્વા, ^૪ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ ^૬ કપિધ્વજઃ ।

^૮પ્રવૃત્તે ^૭શસ્ત્રસંપાતે, ^{૧૧ ૧૨}ધનુરુચ્ચમ્ય ^{૧૦}પાંડવઃ ॥ ૨૦ ॥

^{૧૩}હૃષીકેશં ^૬તદા ^{૧૫}વાક્યમિદમાહ ^{૧૪ ૧૬}મહીપતે ।

શૈભ્ય—હે મહીપતે !—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! [તે ભય ઉપજ્યા] પછી [પણ] યુદ્ધમાટે ઊભેલા કૌરવોને જોઈને તે વેલા શસ્ત્રનો મારો ચાલવા માંડ્યો [એટલે] જેની ધજામાં હનુમાન છે એવા અર્જુન [પોતાનું] ધનુષ્ ઊઠાવીને હૃષીકેશ—શ્રીકૃષ્ણ—ને આ વચન કહેતા હતા. ૨૦

અર્જુન ઉવાચ ॥

^૩સૈનૌરુભયોર્મધ્યે, ^૬રથં ^૭સ્થાપય ^{૫ ૧}મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

શૈભ્ય—અર્જુન બોલ્યા— ‘હે અચ્યુત ! જોઈ સેનાની વચ્ચે મારા રથને ઊભો રાખો. ૨૧

^૧યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં, ^{૫ ૬}યોદ્ધકામાનવસ્થિતાન ।

^{૧૦ ૯}કૈર્મયા ^{૧૧ ૧૨}સહ ^૭યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નણસમુદ્યમે ॥ ૨૨ ॥

શૈભ્ય—ન્યાંથી હું લડવાની ઇચ્છામાટે ઊભેલા તેઓને (આ ભીષ્માદિકોને) સારી રીતે જોઈ, [તેમજ] આ લડાઈમાં મારે કોની સાથે લડવું યોગ્ય છે [તે પણ જાણું.] ૨૨

^૯યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં, ^{૧૧ ૧૦}ય ^{૫ ૬ ૭ ૮}એતેઽન્ન સમાગતાઃ ।

^૨ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય ^૩દુર્વૃદ્ધેર્, ^૪યુદ્ધે ^૫પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

શૈભ્ય—[વળી] દુષ્ટબુદ્ધિવાળા કૌરવોનું યુદ્ધમાં લડવું કરવાને ઇચ્છનારા જે આ [ભીષ્માદિક] આદી—આ કુરુક્ષેત્રમાં—આવેલા [તે] યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનારાઓને હું સારી રીતે જોઈ. ૨૩

શ્રીકૃષ્ણ અહિંસાધર્મનો આશ્રય લઈ અર્જુનને યુદ્ધ નહિ કરવામાટે અવશ્ય આજ્ઞા કરશે એવા ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં ઉપજેલા નિશ્ચયને દૂર કરવામાટે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

સંજય ઉવાચ ॥

^૨ ^૪ ^૫ ^૩ ^૧
 એવમુક્તો હૃષીકેશો, ગુંડાકેશેન ભારત ।

^૭ ^૬ ^૮ ^{૧૪} ^{૧૩}
 સૈનયોરુભયોર્મધ્યે, સ્થાપાયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

^૯ ^{૧૧} ^{૧૦} ^{૧૨}
 ભોષ્મદ્રોણમરુતઃ, સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।

^{૨૧} ^{૧૫} ^{૧૬} ^{૧૭} ^{૧૮} ^{૨૦}
 ઉવાચ પાર્થ પश्यૈતાન્, સમવેતાન્કુરુનિતિ ॥ ૨૫ ॥

૨૧૦:—સંજય બોલ્યા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે ગુડા-કેશે-અર્જુને-જેમને કહ્યું એવા હૃષીકેશ-શ્રીકૃષ્ણ-બેઉ સેનાની વચ્ચે ભીષ્મ અને દ્રોણની સંમુખ, અને બધા રાજાઓની [સંમુખ,] ઉત્તમ રથને ઊભો રાખીને હે પાર્થ !-અર્જુન ! આ એકઠા થયેલા કૌરવોને બુઝો એ પ્રમાણે કહેતા હવા. ૨૪-૨૫

બંને સૈન્યની મધ્યમાં સ્થિત થઈને અર્જુને શું બેયું તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

^૧ ^{૨૦} ^૫ ^૨ ^૬ ^૭ ^૮
 તત્રાપश्यત્સ્થિતાન્પાર્થઃ, પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૫} ^{૧૪}
 આચાર્યાન્માતુલાન્ ભ્રાતૃન્, પુત્રાન્પૌત્રાન્સસર્વીસ્તથા ॥ ૨૬ ॥

^{૧૬} ^{૧૮} ^{૧૭} ^{૧૯} ^૪ ^૩
 શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ, સૈનયોરુભયોરપિ ।

૨૧૦:—ત્યાં અર્જુન બંને સેનાઓમાં ઊભેલા [પોતાના] કાકાઓને અને દાદાઓને, આચાર્યોને, મામાઓને, ભાઈઓને, પુત્રોને, પૌત્રોને (દુર્યોધનાદિકના પુત્રોના પુત્રોને) તથા મિત્રોને, સસરાઓને અને ઉપકાર કરનારાઓનેજ બોલતા હવા.

પછી અર્જુનને પાતાના અંતઃકરણની વિપરીતભાવનાને લીધે જણાતું જે સંબંધિજનોની હિંસા કરવી એ મહાપાપ છે. પશ્ચાત્ત એ વિપરીતભાવનાથી તેમને યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા થઇ તે કહે છે:—

તાન્સમીક્ષ્ય સં કૌંતેયઃ, સર્વાન્વન્ધૂનવસ્થિતાન્ ॥ ૨૭ ॥

કૃપયા પરયાઽઽવિષ્ટો, વિષીદન્નિદમવ્રવીત્ ।

૨૭:—તે અર્જુન [યુદ્ધમાં] જિલેલા તે બધા બાંધવોને સારી રીતે જોઈને પરમદયાવડે બ્યાસ થયા, [અને] ખેદ કરતા [છતાં] આ [પ્રમાણેનું વચન] બોલતા હતા.

હવે નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે અર્જુનને ઉપજેલા શોકનું તથા શોકવડે થયેલાં ચિહ્નોનું નિરૂપણ કરે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ, યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ, મુખં ચ પરિશુષ્પ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે, રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

૨૮:—અર્જુન બોલ્યા:—‘ હે શ્રીકૃષ્ણ ! [આ યુદ્ધભૂમિમાં] આવેલા [અને] લડવાની ઇચ્છાવાળા આ સગાને જોઈને મારાં [હાથપગાદિ] અંગો ગળી જાય છે, અને મોઢું ઘણું સૂકાય છે, તથા મારા શરીરમાં કંપારી ઉત્પન્ન થાય છે, ને રૂંવાણં જિભાં [થાય છે.] ૨૮-૨૭-૨૮-૨૯

ગાળ્ડીવં સંસતે હસ્તાત્, ત્વક્ચૈવ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું, ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥ ૩૦ ॥

શૈભ્યઃ—હાથમાંથી ગાંડીવનામનું ધનુષ્ પડી જાય છે, અને ચામડી ઘણી બળે છે, તથા મારું મન જાણું ભભે છે, અને [હું] ઊભો રહેવાને શક્તિમાન થતો નથી. ૩૦

નિમિત્તાનિ ચ^૧ પશ્યામિ^૫, વિપરીતાને^૩ કેશવ^૨ ।

૧૧ ૬ ૧૦ ૧૨ ન ચ^{૧૧} શ્રેયોઽનુપદ્યામિ^૬, હતા^{૧૦} સ્વજનમ^{૧૨} દૈવે ॥ ૩૧ ॥

શૈભ્યઃ—વળી હે કેશવ ! [હું] અવળાં ચિહ્નો [પણ] જોઉં છું, અને યુદ્ધમાં સગાંને મારીને કડ્યાણુને જોતો નથી. ૩૧

શત્રુઓનો યુદ્ધમાં નાશ કરવાથી તમને દૃષ્ટ શ્રેયની પ્રાપ્તિ તો અવશ્ય થશે, એમ જો શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેના ઉત્તરમાં અર્જુન કહે છે:—

ન^૩ કાંક્ષે^૪ વિજયં^૨ કૃષ્ણ^૧, ન ચ^૭ રાજ્યં^૫ સુખાનિ^૬ ચ^૮ ।

૧૩ ૧૧ ૧૨ ૧૦ ૧૫ ૧૪ ૧૭ ૧૬ કિં નો^{૧૩} રાજ્યેન^{૧૧} ગોવિંદ^{૧૨}, કિં ભોગૈર્જીવિતેન^{૧૦} વા^{૧૫} ॥ ૩૨ ॥

શૈભ્યઃ—હે શ્રીકૃષ્ણ ! [હું યુદ્ધમાં] વિજય [મેળવવા] ને નથી ઇચ્છતો, તથા રાજ્યને નથી [ઇચ્છતો,] અને સુખોને [નથી ઇચ્છતો.] હે ગોવિંદ ! અમને રાજ્યવડે શું [ફલ ?] લોગોવડે શું [ફલ ?] અથવા જીવિતથી [પણ શું ફલ ?] ૩૨

વૃદ્ધ માતૃપિતાના ભરણપોષણમાટે અધર્મ કરતાં અડચણ નથી માટે તમારે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ એમ જો શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેના ઉત્તરમાં અર્જુન કહે છે:—

યેષામર્થે^૧ કાંક્ષિતં^૨ નો^૩, રાજ્યં^૪ ભોગાઃ^૫ સુખાનિ^૭ ચ^૬ ।

૯ ૧૦ ૧૬ ૧૫ ૧૧ ૧૪ ૧૩ ૧૨ ત^૯ ઇમેઽવસ્થિતા^{૧૦} યુદ્ધે^{૧૬}, પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા^{૧૫} ધનાનિ^{૧૧} ચ^{૧૪} ॥ ૩૩ ॥

શૈભ્યઃ—જેઓને માટે અમારે રાજ્ય, લોગો ને સુખો ઇચ્છિત [છે] તે આ [સર્વે] પ્રાણોને અને ધનોને ત્યજીને યુદ્ધમાં ઊભા રહેલા [છે.] ૩૩

અર્જુન યુદ્ધમાં આવેલા પોતાના સંબંધિજનોનું વિશેષ વર્ણન શ્રીકૃષ્ણને કહી સંભળાવે છે:—

^૧ આચાર્યા: ^૨ પિતર: ^{૫ ૩ ૪} પુત્રાસ્તથૈવ ^૬ ચ ^૭ પિતામહા: ।

^૮ માતુલા: ^૯ શ્વશુરા: ^{૧૦} પૌત્રા:, ^{૧૧} શ્યાલા: ^{૧૩} સંબંધિનસ્તથા ^{૧૨} ॥ ૩૪ ॥

શૈ:—આચાર્યો, કાકાઓ તેમજ પુત્રો અને દાદા, મામા, સસરા, પૌત્રો, સાળાઓ ને [બીજા] સંબંધીઓ [છે.] ૩૪

તમે જે ભીષ્માદિકને નહિ મારો તો તેઓ તમને મારશે એમ જે શ્રીકૃષ્ણ કહે તો તેનું ઉત્તર અર્જુન આપે છે:—

^૪ एतान्न ^૬ हंतुमिच्छामि, ^૮ व्रतोऽपि ^૯ मधुसूदन ।

^૭ अपि ^૫ त्रैलोक्यराज्यस्य, ^૬ हेतो: ^{૧૨ ૧૩} किं नु ^{૧૧} महीकृते ॥ ૩૫ ॥

શૈ:—હે મધુસૂદન ! [તેમનાથી] હણાતો [છતો] પણ, તેઓને (આચાર્યાદિને) ત્રિલોકનું રાજ્ય મળવાના કારણથી પણ, [હું] મારવાને ઇચ્છતો નથી, [તો આ] પૃથ્વીના રાજ્યમાટે [મારું નહિ એમાં] શું કહેવું ? ૩૫

એ દ્રોણાચાર્યાદિકને હણવાની તમારી ઇચ્છા ન હોય તો જેણે તમને ગાહુ દુઃખ દીધું છે એવા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જે દુર્યોધનાદિક તેમને હણે એમ જે શ્રીકૃષ્ણ કહે તો અર્જુન તેનું ઉત્તર આપે છે:—

^૩ निहत्य ^૨ धार्तराष्ट्रान्, ^૪ का प्रीति: ^{૫ ૬} स्याज्जनार्दन ।

^{૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૧} पापमेवाश्रयेदस्मान्, ^{૧૦ ૮ ૯} हत्वैतानाततायिन: ॥ ૩૬ ॥

શૈ:—હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિકોને હણીને અમને શો આનંદ [પ્રાપ્ત] થાય [તેમ છે ? બલદું] એ આતતાયીઓને હણીને [તો] અમને પાપજ બેસે. ૩૬

આમ હોવાથી મારે એ હિંસા કર્તવ્ય નથી એમ અર્જુન કહે છે:—

^૧ તસ્માન્નાર્હાં ^૬ વયં ^૭ હંતું, ^૫ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વબાંધવાન્ । ^૪

^{૧૦} સ્વજનં ^૮ હિ ^{૧૨} કથં ^{૧૧} હત્વા, ^{૧૩} સુખિનઃ ^{૧૪} સ્યામ માધવ ॥ ૩૭ ॥

૨૧૦:—તેટલામાટે પોતાના ભાઈઓ [જે] ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો-
[તેઓ]ને હણવાને અમે યોગ્ય નથી, કારણકે હે માધવ ! સગાને
હણીને કેમ સુખીઆ થઈએ ? ૩૭

જે સ્વજનોને મારવાથી પાપ થતું હોય તો આ લીપ્પાદિક
મહાન્ પુરુષોની તે વિષયમાં શામાટે પ્રવૃત્તિ થાય છે ? એવી
શંકા જે શ્રીકૃષ્ણ કરે તો તેના ઉત્તરમાં અર્જુન કહે છે:—

^૧ યથાપ્યેતૈ ^૩ ન ^૬ પશ્યન્તિ, ^{૧૦} લોભોપહતચેતસઃ ।

^૪ કુલક્ષયકૃતં ^૫ દોષં, ^૭ મિત્રદ્રોહે ^૬ ચ ^૮ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

^{૧૬} કથં ^{૨૦} ન ^{૨૧} જ્ઞેયમસ્માભિઃ, ^{૧૬} પાપાદસ્માન્નિવાર્તતુઃ । ^{૧૮}

^{૧૨} કુલક્ષયકૃતં ^{૧૩} દોષં, ^{૧૪} પ્રપશ્યદ્વિર્જનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

૨૧૦:—જોકે લોભથી હણાયેલી બુદ્ધિવાળા આ-લીપ્પાદિક-
કુલનો નાશ કર્યાના પાપને તથા મિત્રદ્રોહ કરવામાં રહેલા પાપને
નથી જોતા, [તોપણ] હે જનાર્દન ! કુલનો નાશ કર્યાના પાપને
જેનારા અમેએ પાપના હેતુરૂપ આ[યુદ્ધ]થી પાછા ફરવાને
કેમ ન સમજવું ? ૩૮-૩૯

હવે યુદ્ધથી થનારી અનર્થપરંપરાને અર્જુન નીચેના પાંચ
લોકોથી વર્ણવે છે:—

^૧ કુલક્ષયે ^૪ પ્રણશ્યન્તિ, ^૩ કુલધર્માઃ ^૨ સનાતનાઃ ।

^૫ ધર્મે ^૬ નષ્ટે ^{૧૦} કુલં ^૮ કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

શૈઃ—કુલનો નાશ થવાથી પરંપરાથી આત્મા આવતા કુલધર્મો નાશ પામે છે, [અને કુલનો] ધર્મ નાશ પામવાથી અધર્મ [બાકી રહેલા] આખાજ (સધાજાજ) કુલને [પોતાને] વશ કરે છે. (આખા કુલમાં અધર્મ ફેલાય છે.) ૪૦

^૨અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ, ^૧મદુષ્યંતિ ^૪કુલસ્ત્રિયઃ ।

^૬સ્ત્રીષુ ^૫દુષ્ટાસુ ^૮વાર્ણેય, ^૭જાયતે ^૯વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥

શૈઃ—હૈ શ્રીકૃષ્ણ ! અધર્મને વશ થવાથી કુલની સ્ત્રીઓ અતિદૂષિત થાય છે, [અને] હૈ વાર્ણેય ! દૂષિત થયેલી [તે] સ્ત્રીઓમાં વર્ણસંકર [પ્રજા] ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૧

^૩સંકરો ^૫નરકાયૈર્વ, ^૪કુલઘ્નાનાં ^૨કુલસ્ય ^૧ચ ।

^{૧૦}પતંતિ ^૮પિતરો ^{૧૧}ઘેષાં, ^૯લુપ્તપ્રજેદકક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥

શૈઃ—વળી [તે] કુલના સંકર [પુરુષો] કુલનો નાશ કરનારાના નરકને માટેજ [થાય છે, ને] એમના-કુલનો નાશ કરનારા પુરુષોના-પિતૃઓ પિંડદાનની તથા જલાંજલિ આપવાની ક્રિયાનો લોપ થવાથી [તેને અભાવે નરકમાં] પડે છેજ.-અધોગતિને પામે છેજ. ૪૨

^૪દૌષૈરૈતૈઃ ^૧કુલઘ્નાનાં, ^૨વર્ણસંકરકારૈઃ ।

^૬ઉત્સાદ્યંતે ^૮જાતિધર્માઃ, ^૭કુલધર્માશ્ચ ^૫શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

શૈઃ—કુલનો નાશ કરનારા [પુરુષો]ના વર્ણસંકર કરનારા આ દોષોવડે પરંપરાથી આત્મા આવતા [બ્રાહ્મણાદિ] જાતિના ધર્મો તથા [જાતિના વિલાગરૂપ] કુલના ધર્મો નિર્મૂલ થઈ જાય છે. ૪૩

ઉત્સન્નકુલધર્મીનાં,^૩ મનુષ્યાણાં^૧ જનાર્દન ।

નરકે^૪નિયતં^૫ વાસો,^૬ ભવતીત્યનુશુભ્રમ ॥ ૪૪ ॥

શૈભ્યે—હે જનાર્દન ! જેમણે કુલના [શુભ] ધર્મો નિર્મલ કર્યા છે એવા મનુષ્યોનો નરકમાં ચિરકાલપર્યંત વાસ થાય છે એમ [અમે અમારા આચાર્યોદ્વારા] સાંભળ્યું છે. ૪૪

પોતાના સંજોગિજનોનો જેમાં નાશ કરવાનો છે એવું આ યુદ્ધરૂપી કર્મ અત્યંત પાપમય છે એમ જાણી અર્જુન પોતાનો ધિક્કાર કરતો છતો કહે છે:—

અહો^૧ વત મહત્પાપં,^૨ કર્તુ^૪ વ્યવસિતા^૫ વયમ્ ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન,^૭ હંતું^{૧૦} સ્વજનમુદ્યતાઃ^{૧૧} ॥ ૪૫ ॥

શૈભ્યે—અરે ! બહુ ખેદની વાત છે ! અમે મોટું પાપ જાંધવા બેઠા છીએ, કારણકે રાજ્યસુખના લોભવડે પોતાના સગાને હણવાને તૈયાર થયા [છીએ.] ૪૫

તમને યુદ્ધની ઇચ્છા નથી, પણ ભીમાદિકને યુદ્ધની બહુ ઇચ્છા છે, માટે સંજોગિજનોનો નાશ તો અવશ્ય થશે, પછી તમારે શું કર્તવ્ય છે, એમ જો શ્રીકૃષ્ણ કહે તો અર્જુન તેનું ઉત્તર આપે છે:—

યદિ^૧ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં^૪ શસ્ત્રપાણયઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા^૭ રણે^૮ હન્યુસ્તન્મે^{૧૦} ક્ષેમતરં^{૧૧} ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

શૈભ્યે—જો બચાવને માટે સામો ઉપાય નહિ કરનાર [તથા] શસ્ત્રવિનાના [એવા] મને હાથમાં શસ્ત્રવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિક [આ] યુદ્ધમાં મારી નાંખે [તો તેઓનું] તે [હણવું] મારું વધારે કડ્યાણરૂપ થાય. ૪૬

ત્યારપછી શું થયું તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

શબ્દાર્થ:—સંજય બોલ્યા:—એવી રીતે કૃપાથી ભરપૂર, આંસુથી ભરેલાં વ્યાકુલ નેત્રવાળા [ને] શોક કરતા [એવા બે અર્જુન] તેમને મધુસૂદન આ વચન કહેતા હવા. ૧

હવે બોધરૂપ નીચેના બે શ્લોકો શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રતિ કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

^૧કુતસ્તા ^૩કમલમિદં, ^૫વિષમે ^૪સંપાસ્થતમ્ ।

^૬અનાર્યઃ ^૮પ્રમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

શબ્દ:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—હો અર્જુન ! [આવે] ભયવાળે [સ્થાને] તમને આ મલિનતા શા કારણથી ઉત્પન્ન થઈ [છે ? તે મલિનતા] આર્યોએ નહિ સેવેલી, સ્વર્ગની વિરોધી [ને આ લોકમાં] અપકીર્તિ કરાવનારી [છે.] ૨

હવે અઘૈર્ય છોડી સાવધ થવામાટે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:—

^૧કૈવ્યં માસ્મગમઃ ^૩પાર્થ, ^૫નૈતત્ત્વચ્યુપપચ્ચતે ॥

^૬હુદ્રં ^૮હૃદયદૌર્બલ્યં, ^{૧૦}ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ ^{૧૨}પરંતપ ॥ ૩ ॥

શબ્દ:—હો પાર્થ ! [તમે] નપુંસકપણાને—અઘૈર્યને—પામે નહિ. તમારામાં (શ્રીમહાશ્વરની સાથે યુદ્ધ કરનારમાં) એ [નપુંસકપણું—બાયલાપણું] ઘટતું નથી. હો પરંતપ ! [આ] હુદ્ર [એવી] હૃદયની દુર્બલતાને છોડીને [લડવામાટે] ઊભા થાઓ. ’ ૩

અઘૈર્યને લીધે હું યુદ્ધનો ત્યાગ કરતો નથી, પણ માત્ર યુદ્ધમાં અધર્મપણું જોઈને હું યુદ્ધનો ત્યાગ કરું છું, એમ અર્જુન જણાવે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

^{૧૦} કથં ^{૧૧} ભીષ્મમહં ^૩ સંખ્યે, ^૬ દ્રોણં ^૭ ચ ^૧ મધુસૂદન ।

^૮ ઇષુભિઃ ^{૧૧} પ્રતિયોત્સ્યામિ, ^૫ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

૨૧૦:—અર્જુન ઓલ્યા:—હિ મધુસૂદન ! હિ અરિસૂદન ! રણભૂમિમાં હું પૂજા કરવાયોગ્ય ભીષ્મની અને દ્રોણની સાથે બાણોવાડે કેમ [તેમનાં] સામે યુદ્ધ કરીશ ? ૪

આ ભીષ્માદિકમાં હવે તમારે પૂજ્યપણાની બુદ્ધિ રાખવી યોગ્ય નથી, કેમકે તેઓ કાર્યાકાર્યના વિવેકથી રહિત ને નિષિદ્ધ-માર્ગમાં વર્તનાર છે, માટે તેમને મારવા એજ શ્રેષ્ઠ છે, એમ જો શ્રીકૃષ્ણ કહે તો અર્જુન તેનું ઉત્તર આપે છે:—

^૩ ગુરુનહત્વા ^૪ હિ ^૧ મહાનુભાવાન, ^૨ શ્રેયો ^{૧૦} મોક્તું ^૬ મૈક્ષ્યમપીહ ^૮ લોકે ।

^{૧૪} હત્વાર્ચકામાંસ્તુ ^{૧૧} ગુરુનિહૈવ, ^{૧૨} શુંજીય ^{૧૩} મોગાન્નુધિરમદિગ્ધાન ॥ ૫ ॥

૨૧૦:—વળી મોટા પ્રભાવવાળા ગુરુઓને નહિ હાણીને આ લોકમાં શિક્ષાનું અગ્ર ભોજન કરવાને [હાથ તો તે] પણ શ્રેષ્ઠ [છે. ભલે] દ્રવ્યની કામનાવાળા [છે] તોપણ [તે] ગુરુઓ ને હાણીને આ લોકમાંજ [હું] લોકીમાં રગદોળાયેલા વિષયો ને ભોગવું. ૫

તમારે તમારા સ્વધર્મનું પાલન કરવામાટે યુદ્ધ કરવુંજ એકંએક એમ જો શ્રીકૃષ્ણ કહે તો અર્જુન તેનું ઉત્તર આપે છે:—

^૧ ન ^૨ ચૈતદ્વિન્નઃ ^૫ કતરન્નો ^૩ ગરીયો, ^૪ યદ્વા ^૬ જયેમ ^{૧૦} યદિ ^{૧૧} વા ^{૧૨} નો ^{૧૩} જયેયુઃ ।

^{૧૪} યાનેવ ^{૧૫} હત્વા ^{૧૬} ન ^{૧૭} જિજીવિષામસ્તે ^{૨૦} ડવસ્થિતાઃ ^{૨૧} પ્રમુખે ^{૨૨} ધાર્તરાષ્ટ્રઃ ॥ ૬ ॥

શીઃ—વળી અમને શું લાભકારી [છે] તે [અમે] જાણતા નથી, [તેમજ યુદ્ધમાં] શું [અમે] જિતીશું કે અમને [તેઓ (કૌરવો)] જિતશે [તે પણ અમે જાણતા નથી.] જેઓને દણીને [અમે] જીવવાને ઇચ્છતા નથી તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રાદિક તો [યુદ્ધભૂમિમાં] સંમુખ ઊભા રહેલા [છે.] ૬

તે બંનેમાંથી શું શ્રેષ્ઠ છે એ વિષે અર્જુન શિષ્યબુદ્ધિએ લગવાન. શ્રીકૃષ્ણપ્રતિ પ્રશ્ન કરે છે:—

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ, ^૧ચ્છામે ^૨ત્વાં ^૩ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ।

^૫યચ્છ્રેયઃ ^૭સ્યાન્નિશ્ચિતં ^૮ઘ્રૂહિ ^૯તન્મે, ^{૧૧}શિષ્યસ્તેઽહં ^{૧૦}શાધિ માં ^{૧૪}ત્વાં ^{૧૩}મપન્નમ્ ॥

શીઃ—કાર્પણ્યરૂપ (અવિવેકરૂપ) દોષવડે ઢંકાયેલા (દૂષિત થયેલા) સ્વભાવવાળો [તથા] ધર્મવિષે જેનું ચિત્ત અતિમૂઢ છે એવો [હું] આપને પૂછું છું. જે નક્કી શ્રેય હો તે મને કહેા. હું આપનો શિષ્ય [છું.] આપને શરણ થયેલાં મને ગ્રીષ્મામણુ આપો. (મારું કર્તવ્ય બતાવો.) ૭

તમે વિદ્વાન્ છો માટે તમારી મેજેજ તમારા શ્રેયસને વિચાર કરી લ્યો, મને પૂછવાનું શું પ્રયોજન છે ? એમ જે શ્રીકૃષ્ણ કહે તો અર્જુન તેનું ઉત્તર આપે છે:—

^૭ન હિ ^૮પ્રપન્થા મે ^૯મમાપ્ ^{૧૨}ચાઘચ્છોકમુચ્છોષનમિંદ્રિયાણામ્ ।

^{૧૪}અવાપ્ય ^{૧૦}ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં, ^{૧૧}રાજ્યં ^{૧૨}મુરાણામપિ ^{૧૩}ચાધિપત્યમ્ ॥૮॥

શીઃ—જે [શ્રેયસ્] મારી ઇન્દ્રિયોને સૂકવી નાંખનારા શોકને શમાવે [તે શ્રેયસને હું] નથીજ જાતો. પૃથ્વીમાં શત્રુ-વિનાના તથા ધનધાન્યાદિ સર્વ વસ્તુઓથી ભરપૂર રાજ્યને પામીને તથા દેવતાઓના ઉપરિપાજ્ઞાને [પામીને] પણ [હું] મારા શ્રેયસને દેખતો નથી.] ૮

પછી અર્જુને શું કર્યું તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

સંજય ઉવાચ ॥

^{૧ ૨} ^૫ ^૪ ^૩
 એવમુક્ત્વા હૃષીકેશં, ગુડાકેશઃ પરંતપઃ ।

^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩}
 ન યોત્સ્ય ઇતિ ગોવિંદમુક્ત્વા તૂર્ણીં વભૂવ હ ॥ ૯ ॥

શં૦:—સંજય બોલ્યા:—એવી રીતે કહ્યા પછી પરંતપ ગુડાકેશ, હૃષીકેશ ગોવિંદને ‘ [હું] નહિ યુદ્ધ કરું’ એ પ્રમાણે કહીને મૌનજ થતા હવા. ૯

^{૭ ૧૨} ^૨ ^૮ ^૯ ^૧
 તમુવાચ હૃષીકેશઃ, પ્રહસન્નિવ ભારત ।

^૪ ^૩ ^૫ ^{૧૦} ^{૧૧}
 સેનયોરુમયોર્મધ્યે, વિષીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

શં૦:—હું દ્યુતરાષ્ટ્ર ! શ્રીકૃષ્ણ બેઠે સેનાની વચ્ચે શોક કરતા તેમને (અર્જુનને) હસતા હોય તેની પેઠે આ વચન કહેવા લાગ્યા. ૧૦

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રતિ તેમના મોહનું નિરૂપણ કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

^૧ ^૩ ^૨ ^૫ ^૬
 અશોચ્યામન્વશોચસ્ત્વં, પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાપસે ।

^૮ ^{૧૦} ^૯ ^{૧૧ ૧૨} ^૭
 ગતાન્નગતામુંશ્ચ, નાનુશોચન્તિ પંડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

શં૦:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—‘ જેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી એવાનો (લીધ્મદ્રોણાદિકનો) તમે શોક કરો છો, ને પંડિતોએ કહેવાયોગ્ય નહિ એવાં વચનોને બોલો છો; પંડિતો [તો] પ્રાણાથી રહિત [બાંધવો] નો તથા પ્રાણયુક્ત [બાંધવો] નો શોક કરતા નથી. ૧૧

સ્વદશરીરથી આત્મા લિન્ન છે એમ સિદ્ધ કરવામાટે પ્રથમ આત્માનું નિત્યપણું સિદ્ધ કરે છે:—

૭ ૧ ૬ ૨ ૩ ૪ ૫ ૧૦ ૮ ૯ ૧૧ ૧૨

ન ત્વેવાદં જાતુ નાસં, ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

૧૩ ૧૪ ૧૫ ૨૦

૨૧

૧૯

૧૮ ૧૬ ૧૭

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ, સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શૈઃ—વળી હું [આથી પૂર્વે] ક્યારે પણ નજ હતો
[એમ] નથી, [તેમજ] તમે ન [હતા એમ પણ] નથી,
આ રાજાઓ [પૂર્વે ન હતા એમ] નથી, તેમજ હવે પછી
આપણે બધા નહિ થઈશું [એમ પણ નથી.] ૧૨

નાસ્તિકમતમાં સ્થૂણશરીરને આત્મા કહે છે તેનું ખંડન કરે છે:—

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે, કૌમારં યૌવનં જરાં ।

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્, ધીરસ્ત્ર ન મુણતિ ॥ ૧૩ ॥

શૈઃ—એમ દેહધારીને (જીવાત્માને) આ દેહમાં બાક્યા-
વસ્થા, યુવાવસ્થા [ને] વૃદ્ધાવસ્થા [આ ત્રણ અવસ્થાં પ્રાપ્ત
થાય છે] તેમ [તેને] બીજા દેહની પ્રાપ્તિ [થાય છે.] તેમાં
ધીર [પુરુષ] મોહ પામતો નથી. ૧૩

હવે સૂક્ષ્મશરીરનો વિવેક કરે છે:—

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય, શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિસ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

શૈઃ—હે કૌંતેય ! ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શો તો ટાઢતડકાની
પ્રાપ્તિદ્વારા સુખદુઃખ આપનારા, આવે ને જાય એવા સ્વભાવના
[ને] અનિત્ય છે, [માટે] તેમને હે ભારત ! [તમે] સહન કરો. ૧૪

યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે, પુરુષં પુરુષર્ષભ ।

સમદુઃખમુગ્ધં ધીરં, સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

૨૧૦:—હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ !—અર્જુન !—સમાન છે દુઃખસુખ બેને એવા જે ધીર પુરુષને તેઓ (ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શો) જે કારણથી પીડા કરતા નથી [તે કારણથી] તે [ધીર પુરુષ] મોક્ષ પામવાને યોગ્ય થાય છે. ૧૫

આત્માની પેઠે જગત્ સત્ય કેમ નથી ? તથા જગતની પેઠે આત્મા અસત્ય કેમ નથી ? એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

^૩નાસતો ^૧વિદ્યતે ^૨ભાવો, ^૭નાભાવો ^૬વિદ્યતે ^૫સતઃ ।

^{૧૦}ઉભયોરપિ ^{૧૧}દૃષ્ટો^{૧૨}ડતે^{૧૪}સ્ત્વનયોસ્ત્ત્વદર્શિ^૮ભિઃ ॥ ૧૬ ॥

૨૧૦:—અસત્ [વસ્તુ] ની સત્તા (હોવાપણું) વિદ્યમાન નથી, [ને] સત્ [વસ્તુ] નો નાશ (ન હોવાપણું) વિદ્યમાન નથી. આ બંનેનો યથાર્થ નિર્ણય તત્ત્વને જાણનાર [પુરુષો] અજ કયો [છે.] ૧૬

એ સત્વસ્તુ દેશ, કાલ અને વસ્તુથી પરિચ્છિન્ન થતી નથી એમ નિરૂપણ કરે છે:—

^૬અવિનાશિ ^૭તુ ^૫તદ્વિદ્ધિ, ^૧યેન ^૯સર્વમિદં ^૨તતમ્ ।

^{૧૧}વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય, ^{૧૦}ન ^૮કશ્ચિત્કર્તુર્મહતિ ॥ ૧૭ ॥

૨૧૦:—જેનાવડે આ બધું વ્યાપ્ત થયેલું [છે,] (જે આત્મા આ બધા વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યો છે,) તેને અવિનાશીજ જાણો. આ વિક્ષરરહિતના (અપરિચ્છિન્નસ્વરૂપ આત્માના) [પરિચ્છિન્નરૂપ] વિનાશને કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ૧૭

તે સંવિત્ સ્થૂલદેહમાંથી ઉપજે છે, અને સ્થૂલદેહ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે, માટે સંવિત્ પણ ક્ષણવિનાશી છે, નિત્ય નથી, એવી નાસ્તિકની (ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીની) શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

અંતવંત^૬ ઇમે^૫ દેહા^૭, નિત્યસ્યોક્તા^૧: શરીરિણઃ^૨ ।

અનાશિનો^૩ ડપ્રમેયસ્ય^૪, તસ્માદ્દુધ્યસ્વ^{૯ ૧૧} ભારત^{૧૦} ॥ ૧૮ ॥

શી૦:—નિત્ય, દેહરૂપ ઉપાધિવાળા, નાશરહિત [અને] અપ્રમેય [આત્મા] ના આ નાશવાન [સર્વ] દેહો કહ્યા [છે,] તેથી હું અર્જુન ! યુદ્ધ કરેા. ૧૮.

સંબંધિજનોને હણવાથી મને તથા આપને પાપ એસશે એની અર્જુન શંકા કરે તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

ય^૧ એનં^૨ વેત્તિ^૪ હંતારં^૩, યથૈનં^{૬ ૫ ૭} મન્યતે^૮ હતમ્^૯ ।

ઉભૌ^{૧૧ ૧૦ ૧૨} તૌ^{૧૩} ન વિજાનં^{૧૪} તો, નાયં^{૧૫ ૧૪ ૧૬ ૧૭ ૧૮} હંતિ^{૧૯} ન હન્યતે ॥ ૧૯ ॥

શી૦:—જે [પુરુષ] એ [આત્મા] ને હણનારો બાણ છે, તથા જે [પુરુષ] એને હણાયેલો માને છે, તે બંને [પુરુષ આત્માને] યથાર્થ બાણતા નથી, [કેમકે] આ [આત્મા કોઈને પણ] નથી હણતો, [તેમ પોતે પણ] નથી હણાતો. ૧૯

આત્મા જન્માદિક બધા વિકારોથી રહિત હોવાથી હનનરૂપ ક્રિયાના કર્તારૂપ કે કર્મરૂપ થતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન^૩ જાયતે^૪ મ્રિયતે^૫ વા^૬ કદાચિત્^૭, નાયં^{૮ ૧} ભૂત્વા^૯ ભવિતા^{૧૧ ૭ ૧૨ ૧૦} વા^{૧૩} ન ભૂયઃ ।

અજો^{૧૪} નિત્યઃ^{૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૨૦ ૨૧ ૧૯} શાશ્વતો^{૧૮} ડયં^{૧૯} પુરાણો, ન^{૨૦} હન્યતે^{૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦} હન્યમાને^{૧૦૦} શરીરે ॥ ૨૦ ॥

શી૦:—આ [આત્મા] કદીપણ જન્મ પામતો નથી, કે મરતો [નથી,] અથવા [પૂર્વે] ન હોઈને ફરીથી ઉત્પત્તિવાળો થતો નથી, [કારણકે] આ [આત્મા] જન્મરહિત, નિત્ય, સર્વકાલ રહેનારો [ને] જૂના સમયનો [છે,] શરીર હણાયા [છતાં એ] હણાતો નથી. ૨૦

હવે આત્મા કોઈનો નાશ કરતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

વેદાવિનાશિનં નિત્યં, ય એનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ, કં યાતયતિ હંતિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

શૈભ્યઃ—હે પાર્થ ! જે આ[આત્મા]ને અવિનાશિરૂપ, નિત્યરૂપ, અજન્મારૂપ [તથા] અવિકારિરૂપ જાણે છે તે પુરુષ કોને હણે છે ? [અને] કેવી રીતે કોને હણાવે છે ? અર્થાત તે કોઈને હણતો નથી, તથા હણાવતો પણ નથી. ૨૧

આત્મા જોકે અવિનાશી છે તોપણ ભીષ્માદિકના શરીરનો નાશ કરવો એ મને ઉચિત લાગતું નથી એવી જો અર્જુન શંકા કરે તો તેનું નિવારણ કરે છે:—

વાસાંસિ જાંર્ણાંનિ યથા વિહાય, નવાંનિ ગૃહ્ણાતિ નરોઽપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાંન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાંનિ દેહી ॥ ૨૨ ॥

શૈભ્યઃ—જેમ પુરુષ જૂનાં વસ્ત્રોને ત્યજીને બીજાં નવાં [વસ્ત્રોને] પહેરે છે તેમ દેહી (જીવાત્મા) જૂનાં શરીરોને ત્યજીને બીજાં નવાંમાં (નવાં શરીરોમાં) જાય છે. ૨૨

સ્થૂલશરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ, નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો, ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ૨૩ ॥

શૈભ્યઃ—એ[આત્મા]ને શસ્ત્રો છેદતાં નથી, એને અગ્નિ બાળતો નથી, વળી એને પાણી પલાળતું નથી, [કે] પવન સૂકવતો નથી. ૨૩

આત્માનો શસ્ત્રાદિવડે નાશ થતો નથી તેના હેતુ કહે છે:—

^૨ ^૧ ^૪ ^૩ ^૬ ^૮ ^૭
અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્ષેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ।

^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩} ^૯ ^{૧૪}
નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાનુરચલોઽયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

^{૧૬} ^{૧૫} ^{૧૯} ^{૧૮} ^{૨૧} ^{૨૦} ^{૧૭}
અવ્યક્તોઽયમચિંત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।

^{૨૨} ^{૨૪} ^{૨૫} ^{૨૩} ^{૨૭} ^{૨૬} ^{૨૮}
તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં, નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોક— આ [આત્મા] છેતી ન શકાય તેવો, આ [આત્મા] બાળી ન શકાય તેવો, [તથા] પલાળી ન શકાય એવો, [ને] સૂકવી ન શકાય એવો [છે,] તેમજ આ [આત્મા] નિત્ય રહેનારો, સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહેલો, સ્થિર, અચલ [નિ] અનાદિ [છે. વળી] આ [આત્મા] ઇન્દ્રિયોવડે ન બાળી શકાય એવો કહ્યો છે, [તથા] આ [આત્મા] મનવડે ચિંતવી ન શકાય એવો [કહ્યો છે, તથા] આ [આત્મા] વિકાર ન થઈ શકે એવો [કહ્યો છે,] તેથી [તમે] આને (આ આત્માને) એ પ્રકારનો બાળીને શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૨૪-૨૫

આત્મા અનિત્ય હોય તોપણ તેનો શોક કરવો અનુચિત છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૬ ^૫ ^૮ ^૭
અથ ચૈનં નિત્યજાતં, નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।

^૯ ^{૧૧} ^{૧૦} ^{૧૪} ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૫}
તથાપિ ત્વં મહાબાહો, નૈનં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોક—છતાં (આત્મા અનિત્ય છે એ પક્ષમાં) પણ આ- [આત્મા] ને નિત્ય જન્મેલો કે નિત્ય મરેલો માનતા હો તોપણ હે મહાબાહો ! (હે અર્જુન !) તમે એનો શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૨૬

૬૪ તથા અ૬૪ દુઃખના ભયથી પણ તમારે શોક કરવો અયોગ્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

જાતસ્ય^૨ હિ ધ્રુવો^૧ મૃત્યુર્^૩, ધ્રુવં^૪ જન્મ મૃતસ્ય^૫ ચ ।

તસ્માદપરિહાર્યે^૬ર્થે, ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ^૭ ॥ ૨૭ ॥

શૈભ્યે—કેમકે જન્મેલાનું નક્કી મરણ [થાય છે,] ને મરેલાનો નક્કી જન્મ [થાય છે,] તેથી ન અટકાવી શકાય એવા વિષયમાં તમે શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૨૭

ભીષ્માદિકોના શરીરસમૂહમાં પણ શોક કરવો ઉચિત નથી એમ જણાવે છે:—

અવ્યક્તાદીનિ^૩ ભૂતાનિ^૨, વ્યક્તમધ્યાનિ^૪ ભારત^૧ ।

અવ્યક્તનિધનિ^૫ન્યેવ^૬, તત્ર^૭ કા પરિદેવના^૮ ॥ ૨૮ ॥

શૈભ્યે—હે અર્જુન ! [પાંચ ભૂતોના સમુદાયરૂપ આ] શરીરો આદિસમયમાં અપ્રત્યક્ષ [છે, તથા] મધ્યસમયમાં પ્રત્યક્ષ [છે, અને] અંતસમયમાં [વળી] અપ્રત્યક્ષજ [છે,] તેમાં (એવાં શરીરોમાં) શોક શો [કરવો ?] ૨૮

હવે આત્માનું દુર્વિજ્ઞેયપણું કહે છે:—

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ^૩ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિ^૪ તથૈવ^૫ ચાન્યઃ^૬ ।

આશ્ચર્યવત્ત્રેણમન્યઃ^૭ શૃણોતિ^૮, શ્રુત્વાડપ્યેનં^૯ વેદ ન ચૈવ^{૧૦} કશ્ચિત્ ॥ ૨૯ ॥

શૈભ્યે—કોઈ [પુરુષ] આને (આ આત્માને) આશ્ચર્યજેવો જુએ છે, તેમજ વળી બીજે [કોઈ પુરુષ આ આત્માને] આશ્ચર્યજેવો કહે છે, તથા બીજે [કોઈ પુરુષ] આને (આ આત્માને) આશ્ચર્યજેવો સાંભળે છે, અને કોઈ [પુરુષ] આને (આ આત્માને) સાંભળીને પણ જાણતો નથીજ. ૨૯

બ્રાંતિનિવારક આત્મવિચારની સમાપ્તિ દર્શાવે છે:—

^૫દેહી ^૭નૈરુદ્ધોઽયં, ^૬દેહૈ ^૪સર્વસ્ય ^૨ભારત ।

^૮તસ્માત્સર્વાણિ ^{૧૦}ભૂતાનિ, ^{૧૧}ન ત્વં ^{૧૩}શોચિતુર્મહસિ ^{૧૨}॥ ૩૦ ॥

શૈભ્ય—હે ભારત ! (અર્જુન ! સર્વ [પ્રાણીઓ]ના દેહમાં આ દેહી (આત્મા) ન હણાય એવો [છે એ વાત] સિદ્ધ [છે] તેથી તમે સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૩૦

સ્વધર્મ હોવાથી યુદ્ધમાં અધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

^૨સ્વધર્મમપિ ^૪ચાવૈક્ષ્ય, ^{૧૩}ન વિકંપિતુર્મહસિ ।

^{૧૦}ધર્મ્યાદિ ^૮યુદ્ધાચ્છ્રેયોઽન્યત્, ^{૧૧}ક્ષત્રિયસ્ય ^{૧૨}ન વિદ્યતે ^{૧૪}॥ ૩૧ ॥

શૈભ્ય—વળી સ્વધર્મને વિચારીને પણ [તમે યુદ્ધથી] ચલાયમાન થવાને યોગ્ય નથી, કારણકે ક્ષત્રિયને ધર્મરૂપ યુદ્ધથી બીજું કલ્યાણકારી વિદ્યમાન નથી. ૩૧

હિંસાવાળું યુદ્ધ અધોગતિનો હેતુ છે એમ બે અર્જુન કહે તો શ્રીકૃષ્ણ તેનું ઉત્તર આપે છે:—

^૨યદૃચ્છયા ^૩ચોપપન્નં, ^૬સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્તમ્ ।

^{૧૧}મુશ્વિનઃ ^૮ક્ષત્રિયાઃ ^{૧૦}પાર્થ, ^{૧૨}લભન્તે ^{૧૪}યુદ્ધમીદૃશઃ ॥ ૩૨ ॥

શૈભ્ય—હે પાર્થ ! પ્રયત્નવિનાજ પ્રાપ્ત થયેલું [તથા] પ્રતિબંધથી રહિત સ્વર્ગના દ્વાર-સાધન-રૂપ આવા પ્રકારનું યુદ્ધ [જે] ક્ષત્રિયો મેળવે છે [તે ક્ષત્રિયો] ભાગ્યશાલી [કહેવાય છે.] ૩૨

યુદ્ધ નહિ કરવાથી તમને દોષની પ્રાપ્તિ થશે એમ જણાવે છે:—

^૧અથ ^૨ચેત્ત્વમિમં ^૩ધર્મ્યં, ^૪સંગ્રામં ^૬ન કરિષ્યસિ ।

^૮તતઃ ^{૧૦}સ્વધર્મ કીર્તિં ^{૧૧}ચ, ^{૧૩}હિત્વા ^{૧૪}પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૩ ॥

શ્લોક:—છતાં જો તમે આ ધર્મરૂપ યુદ્ધને નહિ કરશો [તો] તેથી સ્વધર્મને અને કીર્તિને જોઈને પાપને પામશો. ૩૩

વળી યુદ્ધથી પાછા ફરવાથી નિંદા થતાં તમને બહુ દુઃખ ઉપજશે એમ જણાવે છે:—

અકીર્તિં^૬ ચાપિ^{૧૩} ભૂતાનિ,^૨ કથયિષ્યન્તિ^૭ તેઽવ્યયમ્^{૪૫} ।

સંભાવિતસ્ય^૯ ચાકીર્તિર્,^{૧૦} મરણાદતિરિચ્યતે^{૧૧ ૧૨} ॥ ૩૪ ॥

શ્લોક:—વળી [દેવ, ઋષિ ને મનુષ્ય એ સર્વ] પ્રાણીઓ પણ તમારી લાંબા સમયસુધી અપકીર્તિને કહેશે, ને પ્રતિષ્ઠિત-પુરુષને અપકીર્તિ [એ] મરણકરતાં [પણ] વધારે દુઃખદ છે. ૩૪

બીજા લલે મારી નિંદા કરે, પણ આ દુર્યોધનાદિક તો મને દયાલુ જાણી મારી સ્તુતિ કરશે, એવો અર્જુનના મનમાં વિચાર હોય તો તે દૂર કરવા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

મયાદ્રણાદુપરતં,^{૩ ૪ ૫} મંસ્યંતે^૬ ત્વાં મહારથાઃ^{૨ ૧} ।

યેપાં^૯ ચ^૭ ત્વં^૮ વહુમતો,^{૧૦} ભૂત્વા^{૧૧} યાસ્યસિ^{૧૩} લાઘવમ્^{૧૨} ॥ ૩૫ ॥

શ્લોક:—મહારથીઓ તમને બીકથી રણમાંથી પાછા હટી જયેલા માનશે, અને જેઓમાં [પૂર્વે] તમે બહુ માન પામેલા હતા [તેઓમાં હવે તમે] તુચ્છપણાને પામશો. ૩૫

લલે દુર્યોધનાદિક મને શ્રેષ્ઠ ન માને, પણ બીજાઓ તો મને અવશ્ય શ્રેષ્ઠ માનશે, એવી અર્જુનને શંકા ઉપજે તો તે શંકા દૂર કરે છે:—

અવાચ્યવાદાંશ્ચ^૯ વહૂન્,^{૧ ૭} વદિષ્યંતિ^૮ તવાહિતાઃ^{૨ ૩} ।

નિદંતસ્તવ^૬ સામર્થ્ય,^{૪ ૫} તતો^{૧૦} દુઃસ્વતરં^{૧૧} નુ^{૧૩ ૧૨} કિમ્ ॥ ૩૬ ॥

૨૧૦:—અને તમારા શત્રુઓ તમારા સામર્થ્યને નિંદતા છતાં
ઘણા ન બોલવાના બોલોને બોલશે, એથી વધારે દુઃખ [ખીજું]
કયું છે ? ૩૬

જયપરાજય બંનેમાં લાભ હોવાથી તમારે યુદ્ધ અવશ્ય
કર્તવ્ય છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

હૃતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગે, જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્ ।
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય, યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

૨૧૦:—જો કહી હજુયા [તો] સ્વર્ગને પામશો, અથવા
જિતીને પૃથ્વીને લોગવશો, તેથી હે કૌંતેય ! નિશ્ચયદુક્ત થઈ
યુદ્ધ કરવાને બેડો. ૩૭

સમયુદ્ધિ રાખી યુદ્ધ કરવાથી તમને પાપ નહિ લાગે
એમ કહે છે:—

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા, લાભાભૌ જયાંજયૌ ।
તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ, નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮ ॥

૨૧૦:—મુખદુઃખને, લાભહાનિને [ને] જયપરાજયને સરખાં
માનીને પછી યુદ્ધમાં બેડાઓ. એમ [કરવાથી] પાપને
પામશો નહિ. ૩૮

અધિકારપ્રમાણે કર્મ અથવા જ્ઞાન એ બેમાંથી એકનો ઉપ-
દેશ સંભવી શકે છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

एषा तेऽभिहिता सांख्ये, बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ, कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ૩૯ ॥

૨૧૦:—તમને આ યુદ્ધિ જ્ઞાનમાં [વર્તવાની એટલે જ્ઞાનરૂપ]
કહી, હવે [કર્મ]યોગમાં [વર્તવાની] આ[સમજણ]ને સાંજો,

[કે] જે સમજણે યુક્ત હે પાર્થ ! [તમે] કર્મના બંધનને ત્યજ શકશો. ૩૯

નિષ્કામકર્મવડે અવશ્ય કર્મના બંધનોનો પરિત્યાગ થાય છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

^{૩ ૧ ૨} નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ, ^૪ પ્રત્યવાયો ન ^૫ વિદ્યતે । ^{૬ ૭}

^{૧૦ ૧૧ ૮} સ્વલ્પમપ્યસ્ય ^૯ ધર્મસ્ય, ^{૧૪ ૧૨} ત્રાયતે મહતો ^{૧૩} ભયાત્ ॥ ૪૦ ॥

શી૦:—એમાં કર્મના ફલનો નાશ નથી [તેમ] દોષ [પણ] પ્રાપ્ત થતો નથી. આ ધર્મનું જરા પણ [પાત્રન થયું હોય તો તે] મોટા ભયથી રક્ષણ કરે છે. ૪૦

નિષ્કામકર્મમાં બુદ્ધિનું એકનિશ્ચયવાળાપણું છે એમ પ્રતિ-
પાદન કરે છે:—

^૩ વ્યવસાયાત્મિકા ^{૪ ૫ ૨} બુદ્ધિરેકેહ ^૧ કુરુનંદન ।

^{૮ ૧૧ ૧૦ ૭ ૬} વહુશાસ્ત્રા જ્ઞનંતાશ્ચ, ^૫ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧ ॥

શી૦:—હે કુરુનંદન ! અહીં (શ્રેયોરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં) આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ એક [છે, પણ] સકામ[પુરુષો]ની બુદ્ધિઓ નિશ્ચય ઘણા ફાંટાવાળી તથા અનંત [છે.] ૪૧

સકામપુરુષોને આત્મતત્ત્વમાં નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ નહિ ઉપજવાનાં કારણો નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

^{૩ ૪} યામિમાં ^૭ પુષ્પિતાં ^૫ વાચં, ^{૬ ૨} પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ।

^{૮ ૧ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૩} વેદવાદરતાઃ પાર્થ, ^૫ નાન્યદસ્તીતિ ^{૧૨} વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

^{૧૪} કામાત્માનઃ ^{૧૫} સ્વર્ગપરા, ^{૧૬} જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

^{૧૯} ક્રિયાવિશેષબહુલાં, ^{૧૭} ભોગૈશ્વર્યગતિં ^{૧૮} પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

મોર્ગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં, તયાઽપહૃતચેતસામ્ ।

વ્યવસાવાત્મેકા બુદ્ધિઃ, સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

૨૦ ૨૧ ૨૨
૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭
૨૮
૨૯
૩૦
૩૧
૩૨
૩૩
૩૪
૩૫
૩૬
૩૭
૩૮
૩૯
૪૦
૪૧
૪૨
૪૩
૪૪
૪૫
૪૬
૪૭
૪૮
૪૯
૫૦
૫૧
૫૨
૫૩
૫૪
૫૫
૫૬
૫૭
૫૮
૫૯
૬૦
૬૧
૬૨
૬૩
૬૪
૬૫
૬૬
૬૭
૬૮
૬૯
૭૦
૭૧
૭૨
૭૩
૭૪
૭૫
૭૬
૭૭
૭૮
૭૯
૮૦
૮૧
૮૨
૮૩
૮૪
૮૫
૮૬
૮૭
૮૮
૮૯
૯૦
૯૧
૯૨
૯૩
૯૪
૯૫
૯૬
૯૭
૯૮
૯૯
૧૦૦

૨૦:—કે પાર્થ! શાસ્ત્રરહસ્ય નહિ સમજનારા વિચારરહિત પુરુષો જે આ [પ્રસિદ્ધ કર્મકાંડ૩૫] વાણીને બોલે છે [તે વાણી કેવી છે કે માત્ર] અવિચારથી રમણીય [છે. એ વાણીમાં પ્રીતિ રાખનારા પુરુષો] વેદના અર્થવાદમાં પ્રીતિવાળા [અને] કર્મના સ્વર્ગાદિ ફલથી લિન્ન એવું જ્ઞાનનું બીજું ફલ નથી એમ કહેનારા [છે.] ૪૨ કામનાથી ભરપૂર [ચિત્તવાળા ને] સ્વર્ગનેજ શ્રેષ્ઠ માનનારા [તેઓ] જન્મ કર્મ તથા ફલને આપનારી [તથા] ભોગ ને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિને માટે નાનાપ્રકારનાં [અગ્નિહોત્રાદિ] કર્મોને વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરનારી [વાણીને વખાણે છે.] ૪૩ ભોગ તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્તિવાળા [તથા] તે[વાણી]-વડે હરાયેલા મનવાળા [તેઓના] અંતઃકરણમાં આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ હોતી નથી. ૪૪

નિષ્કામપુરુષોને અગ્નિહોત્રાદિકર્મવડે ચિત્તશુદ્ધિ થઇ મોક્ષ મળે છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા, નિર્લૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો, નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫ ॥

૨૦:—[કર્મકાંડ૩૫] વેદો ત્રિગુણને વિષય કરનારા [છે.] હે અર્જુન! [તમે] નિર્ગુણ થાઓ. [સુબદ્ધ:ખાદિ૩૫] દ્વંદ્વોથી રહિત અચલ ધૈર્યવાળા, યોગ અને ક્ષેમવિનાના [ને] આત્મ-નિષ્ઠ [થાઓ.] ૪૫

પ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિમાં સર્વ આનંદનો સમાસ થઇ જાય છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ યાવાનર્થ ^૩ ઉદપાને, ^૧ સર્વતઃ ^૪ સંપ્લુતોદકે ।

^૬ તાવાન્સર્વેષુ ^૭ વેદેષુ, ^૮ બ્રાહ્મણસ્ય ^{૧૦} વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

શૈભ્ય—[ભેમ] યોગી જલવાળા સ્થાનમાં જેટલું [સ્નાન-
પાનાદિરૂપ] પ્રયોજન [સિદ્ધ થાય છે] તેટલું [સ્નાનપાનાદિરૂપ
સર્વ પ્રયોજન] સર્વજણીથી [ભરેલા] યોગી જલાશયમાં
[પણ સિદ્ધ થાય છે તેમ] સર્વ [કર્મકાંડરૂપ] વેદોમાં [કહેલાં
કામ્યકર્મોથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ આનંદ પ્રદ]
બાણનાર બ્રાહ્મણને [મળે છે.] ૪૬

હજી તમારો જ્ઞાનને વિષે અધિકાર થયો નથી, તમે
નિષ્કામકર્મના અધિકારી છો એમ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રતિ કહે છે:—

^૨ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે, ^૩ મા ^૪ ફલેષુ ^૫ કદાચન ।

^{૧૦} મા ^૮ કર્મફલહેતુર્ભૂર, ^{૧૧} મા ^{૧૨} તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥

શૈભ્ય—તમારો કર્મમાંજ અધિકાર હો, [કર્મનાં] ફલોમાં
કદીપણ ન [હો. તમે] કર્મનાં ફલોને ઉત્પન્ન કરનારા ન થાઓ;
[તેમ] કર્મ ન કરવામાં [પણ] તમારી પ્રીતિ ન [થાઓ.] ૪૭

ઉપર કહેલા વિષયને પુનઃ વિસ્તારથી કહે છે:—

^૨ યોગસ્થઃ ^૪ કુરુ ^૫ કર્માણિ, ^૬ સંગં ^૭ ત્યક્ત્વા ^૮ ધનંજય ।

^{૧૦} સિદ્ધશાસ્ત્રેષ્ઠોઃ ^{૧૧} સમો ^{૧૨} ભૂત્વા, ^{૧૩} સમત્વં ^{૧૪} યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

શૈભ્ય—હે ધનંજય ! [તમે] યોગને વિષે સ્થિત થઈ,
[સ્વર્ગાદિ] ફલની ઇચ્છા [ને કર્તાપણાનું અભિમાન] ત્યજી,
[તથા] સિદ્ધિમાં અને અસિદ્ધિમાં સમાન-હર્ષશોકરહિત-થઈ
કર્મોને કરો. સમપણું યોગ કહેવાય છે. ૪૮

સકામકર્મોથી નિષ્કામકર્મોનું શ્રેષ્ઠપણું નિરૂપણ કરે છે:—

દૂરે^૫ણ^૨ હવરં^૪ કર્મ^૩, બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય^૧ ।

બુદ્ધૌ^૭ શરણમન્વિચ્છ^૮, કૃપણાઃ^{૧૧} ફલદેતવઃ^{૧૦} ॥ ૪૯ ॥

શૈ:—હે ધનંજય ! ખરેખર નિષ્કામકર્મથી [સકામ] કર્મ અતિ અધમ [છે, માટે તમે] પરમાત્મબુદ્ધિની પ્રાપ્તિમાટે નિષ્કામકર્મ કરવાની ઇચ્છા કરો. સકામપુરુષો [તો] કૃપણ (દીન) [છે.] ૪૯

નિષ્કામકર્મો કરનારને થનારા ફલનું નિરૂપણ કરે છે:—

બુદ્ધિયુક્તો^૨ જહાતીહ^૫, ઉમે^૧ સુદુર્ગતુષ્ટ^૪તે^૩ ।

તસ્માદ્યોગાય^૬ યુજ્યસ્વ^૭, યોગઃ^૮ કર્મસુ^{૧૦} કૌશલમ્^{૧૧} ॥ ૫૦ ॥

શૈ:—આમાં (શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં કર્મોમાં) સમપણાની બુદ્ધિવાળો [પુરુષ] પુણ્યપાપ બંનેને ત્યજી દે છે, તેથી [તમે] સમપણાની બુદ્ધિરૂપ યોગને માટે પ્રવૃત્ત થાઓ, [કારણકે સમપણાની બુદ્ધિરૂપ તે] યોગ[જ તે] કર્મોમાં [પ્રવૃત્ત પુરુષનું] કુશલપણું [છે.] ૫૦

સ્વર્ગાદિમાં આસક્તિ નહિ રાખવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

કર્મજં^૩ બુદ્ધિયુક્તા^૨ હિ^૧, ફલં^૪ ત્યક્ત્વા^૫ મનીષિણઃ^૬ ।

જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ^૭, પદં^૮ ગચ્છંત્યનામયમ્^{૧૦} ॥ ૫૧ ॥

શૈ:—ખરેખર સમપણાની બુદ્ધિવાળા [પુરુષો] કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં [સ્વર્ગાદિ] ફલને ત્યજીને આત્મજ્ઞાનવાળા [થઈ,] જન્મરૂપ બંધમાંથી અત્યંત છૂટા [થઈને સર્વ] ઉપદ્રવથી રહિત [મોક્ષરૂપ પરમ] પદને પામે છે. ૫૧

ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી વૈરાગ્ય ઉપજે છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

યદા^૧ તે^૨ મોહકલિલં, બુદ્ધિ^૪ર્વ્યતિતરિણ્યતિ ।

તદા^૧ ગતાસિ^{૧૧} નિર્વેદં^{૧૨}, શ્રોતવ્યસ્ય^{૧૦} શ્રુતસ્ય^૯ ચ ॥ ૫૨ ॥

શૈ:—ન્યારે તમારી બુદ્ધિ મોહરૂપી મેલને ત્યજી દેશે ત્યારે [તમે] સાંભળવાયોગ્ય કર્મકલોના ને સાંભળેલાં કર્મકલોના [સંબંધમાં] વિરાગને પામશો. ૫૨

એવા વૈરાગ્યવાનને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ક્યારે થાય છે ને કહે છે:—

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના^૧ તે^૨, યદા^૪ સ્થાસ્યતિ^૬ નિશ્ચલા^૫ ।

સમાધોવચલા^૭ બુદ્ધિસ્તદા^૩ યોગમવાપ્સ્યસિ^{૮ ૧૦ ૧૧} ॥ ૫૩ ॥

શૈ:—[પૂર્વે નાનાપ્રકારનાં કર્મકલોને] શ્રવણ કરવાથી સંશયવાળી થયેલી તમારી બુદ્ધિ ન્યારે સમાધિમાં નિશ્ચલ [તથા] અચલ સ્થિત થશે ત્યારે [તમે] યોગને (જીવના અને બ્રહ્મના અલેદજ્ઞાનને) પામશો. ૫૩

હવે સ્થિરબુદ્ધિવાળાનાં લક્ષણ કેવાં હોય એમ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય^૩ કા^૫ ભાષા^૪, સમાધિસ્થસ્ય^૨ કેશવ^૧ ।

સ્થિતધીઃ^૬ કિં^૭ પ્રભાષેત^૮, કિમાસીત^{૯ ૧૦} વ્રજેત^{૧૨} કિમ્^{૧૧} ॥ ૫૪ ॥

શૈ:—અર્જુન બોલ્યા:—‘ હે કેશવ ! સમાધિમાં રહેલા સ્થિરબુદ્ધિવાળા [પુરુષ]નું લક્ષણ શું ? [સમાધિમાંથી બેઠેલા તે] સ્થિરબુદ્ધિવાળા [પુરુષ] કેવી રીતનું બોલે ?

[તથા] કેવી રીતે સ્થિર થાય ? —બહારની ઇદ્રિયોના નિગ્રહ કરે ? [તથા ઇદ્રિયોના નિગ્રહના અજ્ઞાવકાલમાં તે] કેવી રીતે વિષયોને પામે ? ' ૫૪

સમાધિમાં સ્થિર થયેલા સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

મ^૬જહાતિ^૨ યદા^૫ કામાન્^૪, સર્વાન્પાર્થ^૧ મનોગતાન્^૩ ।

આત્મન્યૈવાત્મના^{૧૦} તુષ્ટઃ^{૧૨}, સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે^{૧૧ ૧૩} ॥ ૫૫ ॥

શ્રીભગવાન્ ઓળ્યા:—‘ હે પાર્થ ! જ્યારે [તે સમાધિસ્થ પુરુષ પોતાના] મનમાં રહેલી સર્વ ઇચ્છાઓને ત્યજી દે છે, [અને] આત્મામાં આત્માવડેજ સંતોષ પામે છે ત્યારે [તે સમાધિસ્થ પુરુષ] સ્થિતપ્રજ્ઞ (સ્થિરબુદ્ધિવાળા) કહેવાય છે. ૫૫

હવે નીચેના બે શ્લોકવડે બીજા પ્રશ્નનું ઉત્તર કહે છે:—

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્મનાઃ^૧, સુખેષુ^૨ વિગતસ્પૃહઃ^૩ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ^૫, સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે^૭ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીભગવાન્ ઓળ્યા:—દુઃખોમાં ઉદ્વેગરહિત મનવાળા, [વિષયનાં] સુખોમાં ઇચ્છાવિનાના [અને] રાગ, ભય તથા ક્રોધ જેમનાં નાશ પામ્યાં છે એવા મુનિ સ્થિરબુદ્ધિવાળા કહેવાય છે. ૫૬

યઃ^૧ સર્વત્રાનભિસ્નેહસ્તત્તત્પાપ્ય^{૨ ૩} શુભાશુભમ્^{૪ ૫ ૭} ।

નામિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ^{૯ ૧૦}, તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા^{૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪} ॥ ૫૭ ॥

શ્રીભગવાન્ ઓળ્યા:—જે [વિદ્વાન્ પુરુષ પ્રકૃતિથી ઉપજેલા] સર્વ પદાર્થોમાં સ્નેહરહિત [છે, તથા] તે તે પ્રિયાપ્રિય[વિષય]-

ને પામીને વખાણતા નથી, [તેમ] દ્રેષ કરતા નથી, તેમની
બુદ્ધિ સ્થિર [છે એમ જાણવું.] ૫૭

પુનઃ ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરી તે સમાધિમાટે યત્ન કરે છે
એમ નિરૂપણ કરે છે:—

^૫ યદા ^{૧૦} સંહરતે ^{૯૪} ચાયં, ^૧ કૂર્મોઽગાનીવ ^૨ સર્વશઃ ।

^૭ ઇન્દ્રિયાણીં ^૮ દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય ^{૧૧} પ્રજ્ઞા ^{૧૨} પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

૨૧૦:—[જેમ] કાચબો [પોતાનાં માથું ને પગ આદિ]
અંગોને [અનાયાસે સંકોચી લે છે] તેમ આ [વિદ્વાન્ પુરુષ]
જ્યારે [પોતાની] સર્વે ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી ફરીથી
સંકોચી લે છે [ત્યારે] તેમની બુદ્ધિ સ્થિર [છે એમ જાણવું.] ૫૮

રોગાદિવડે વિષયોની નિવૃત્તિ થવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાનું
નથી એમ કહે છે:—

^૩ વિષયા વિનિવર્તતે, ^૧ નિરાહારસ્ય ^૨ દેહિનઃ ।

^૫ રસર્વજં ^૬ રસોઽપ્યસ્ય, ^૭ પરં ^૮ દૃષ્ટ્વા ^{૧૧} નિવર્તતે ॥ ૫૯ ॥

૨૧૦:—ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોને ગ્રહણ નહિ કરી શકનાર રોગી
પુરુષના [શબ્દાદિકે] વિષયો નિવૃત્ત થઇ જાય છે, [પણ તે
વિષયોમાંની] આસક્તિ જતી નથી, [અને] આ [સ્થિતપ્રજ્ઞ
પુરુષ]ની [તો] પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આસક્તિ
પણ જતી રહે છે. ૫૯

હવે બાહ્યેન્દ્રિયોના નિગ્રહની આવશ્યકતા જણાવે છે:—

^૨ યતતો ^{૧૧} હપિ ^૬ કૌંતેય, ^૪ પુરુષસ્ય ^૩ વિપશ્રિતઃ ।

^૮ ઇન્દ્રિયાણિ ^૭ પ્રમાથીનિ, ^{૧૦} હરંતિ ^૯ પ્રસન્નં ^૫ મનઃ ॥ ૬૦ ॥

શાંતઃ—હું કૌંતેય ! યન્ન કરનારા વિવેકી પુરુષના મનને
પણ સર્વને મધી નાંખનારી ઇન્દ્રિયો બલાત્કારે [વિષયોભાણી]
ખેંચી બાંધ છે. ૬૦

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય, યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ, તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૧ ॥

શાંતઃ—મારો અનન્ય ભક્ત તે સર્વને વશ રાખી ચિત્ત
સ્થિર કરીને બેસે, કેમકે જેની ઇન્દ્રિયો વશ વર્તે છે તેની બુદ્ધિ
સ્થિર [થાય છે.] ૬૧

બાહ્યેન્દ્રિયોના નિગ્રહની સાથે મનોનિગ્રહની પણ આવશ્યકતા
છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ, સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ, કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ, સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો, બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥ ૬૩ ॥

શાંતઃ—વિષયોનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને તેઓમાં (વિષયોમાં)
સંગ ઉપજે છે. સંગથી કામના ઉત્પન્ન થાય છે, કામનાથી ક્રોધ
ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી સંમોહ ઉપજે છે, સંમોહથી સ્મૃતિનો
નાશ, સ્મૃતિના નાશથી બુદ્ધિનો નાશ, [અને] બુદ્ધિના નાશથી
[પુરુષ] નાશ પામે છે. ૬૨-૬૩

હવે ચોથા પ્રશ્નનું ઉત્તર આઠ શ્લોકોથી કહેવું છે; તેમાં
પ્રથમ સુદૃઢ મનોનિગ્રહવાળાને બાહ્યેન્દ્રિયો અડચણ કરી શકતી
નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

^૩રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ, ^૨વિષયાનિ^૬દ્રિયૈશ્ચ^૭રન ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા, પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

શ્લોક:—વશ રાખેલા મનવાળો [પુરુષ] તો રાગદ્વેષરહિત [તથા] પોતાના મનને અધીન એવી ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોને શ્રદ્ધણુ કરતો [છતો] ચિત્તની નિર્મલતાને પામે છે. ૬૪

ચિત્તની નિર્મલતાથી થનારા ફલને કહે છે:—

^૧પ્રસાદે ^૩સર્વદુઃખાનાં, ^૪હાનિરસ્યોપજાયતે ।

^૭પ્રસન્નચેતસો ^૬હ્યાશુ, ^{૧૦}બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

શ્લોક:—ચિત્તની નિર્મલતાથી આ[પુરુષ]નાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે, કારણકે નિર્મલ ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ તુરંતજ સ્થિર થાય છે. ૬૫

અશાંત પુરુષને સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

^૩નાસ્તિ ^૨બુદ્ધિરયુક્તસ્ય, ^૫ન ચાયુક્તસ્ય ^૭ભાવના ।

^{૧૨}ન ચાભાવયતઃ ^{૧૧}શાંતિરશાંતસ્ય ^{૧૩}કુતઃ ^{૧૪}મુગ્ધમ્ ^{૧૫}॥ ૬૬ ॥

શ્લોક:—ચિત્તને વશ કર્યું નથી તે[પુરુષ]ને બુદ્ધિ [ઉપજતી] નથી, તથા ચિત્તને વશ કર્યું નથી તેને ભાવના [ઉત્પન્ન થતી] નથી, અને ભાવનારહિત[પુરુષ]ને શાંતિ [ઉત્પન્ન થતી] નથી. શાંતિરહિત[પુરુષ]ને સુખ ક્યાંથી ? ૬૬

અયુક્ત પુરુષમાં ઉક્ત બુદ્ધિ ન ઉપજવાનું કારણ કહે છે:—

^૩ઇન્દ્રિયાણાં ^૧હિ ^૨ચરતાં, ^૪યન્મનો^૫નુવિધીયતે ।

^૭તદસ્ય ^{૧૦}દરતિ ^૯પ્રજ્ઞાં, ^{૧૪}વાયુનાં^{૧૩}વિમિત્રાંમસિ ॥ ૬૭ ॥

૨૧૦:—કારણકે [પોતપોતાના વિષયોમાં] ભટકતી ઇન્દ્રિયોમાંની જે [એક ઇન્દ્રિયની સાથે] મન જોડાય છે તે [એક ઇન્દ્રિય પણ] આ [સાધક પુરુષ]ની બુદ્ધિને ખેંચી જાય છે, જેમ જલમાં [રહેલા] નાવને [પ્રતિકૂલ] વાયુ [ખેંચી જાય છે તેમ.] ૬૭

તસ્માદ્યસ્ય મહાવાહો, નિઘૃહીતાનિ સર્વશઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

૨૧૦:—તેથી હે મહાબાહો ! જેની સર્વ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોભણીથી રોકેલી છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર [થાય છે.] ૬૮

૧ ૩ ૨ ૪ ૬ ૫
યા નિશાં સર્વભૂતાનાં, તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૩ ૧૧ ૧૨
યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ, સા નિશા પश्यतो मुनेः ॥ ૬૯ ॥

૨૧૦:—જે [પ્રજ્ઞા] સર્વ [અજ્ઞાની] મનુષ્યોની રાત્રિ [છે] તેમાં યોગી જાગે છે, [ન] જે [અવિદ્યારૂપ રાત્રિ]માં [સર્વ અજ્ઞાની] મનુષ્યો જાગે છે તે [અવિદ્યા] આત્મદર્શી મુનિની રાત્રિ [છે.] ૬૯

જ્ઞાનીઓના સર્વ વિદ્યેષોની શાંતિ પણ સ્વભાવસિદ્ધ છે એમ ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૧
આપૂર્વમાણમચલપ્રતિષ્ઠં, સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

૭ ૧૦ ૮ ૧૧ ૯ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૬ ૧૫
તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે, સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

૨૧૦:—જેવી રીતે ચારે ભણીથી [સર્વ નદીઓવડે] પૂર્ણ થયેલા [તથા પોતાની સીમામાં] અચલ રહેનારા સમુદ્રપ્રતિ [વરસાદનું] જલ પ્રવેશ કરે છે તેવી રીતે જે [પુરુષ]માં સર્વ વિષયો પ્રવેશ કરે છે તે શાંતિને પામે છે, વિષયોની ઇચ્છાવાળો [શાંતિને પામતો] નથી. ૭૦

પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોનો પરિત્યાગ કરવાથી શાંતિ મળે છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

^૫ ^૪ ^૧ ^૩ ^૨ ^૯ ^૬
વિદ્યાય કામાન્યઃ સર્વાન્, પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

^૭ ^૮ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨}
નિર્મમો નિરહંકારઃ, સ શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

૧૦:—જે પુરુષ સર્વ કામનાઓને ત્યજીને ઇચ્છારહિત, મમતારહિત [ને] અહંકારરહિત [થઈ] વિચરે છે તે શાંતિને પામે છે. ૭૧

હવે સાંખ્યનિષ્ઠાના ફલનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ ^૩ ^૪ ^૧ ^૭ ^૫ ^૬
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ, नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

^{૧૧} ^૯ ^{૧૦} ^{૧૨} ^{૧૪} ^{૧૩} ^{૧૫}
स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि, ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ૭૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પાર્થ ! આ બ્રાહ્મી સ્થિતિ [છે.] એ-
[સ્થિતિ]ને પામીને [પુરુષ] મોહ પામતો નથી. આ-
[સ્થિતિ]માં અંતકાલમાં રહીને પણ [પુરુષ] નિર્વાણરૂપ
બ્રહ્મ-મોક્ષ-ને પામે છે. ' ૭૨

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સાંખ્યયોગનામના બીજા અધ્યાયની
શ્રીનાથશર્મપ્રણીત અન્વયાર્થટીપિકા ટીકા પૂરી થઈ. ૨

॥ ૐ ॥

અધ્યાય ૩ જો.

કર્મયોગ.

જ્ઞાનયોગનું અત્યંત શ્રેષ્ઠપણું સાંભળી અર્જુન કર્મયોગમાં
પોતાની ઉપેક્ષા બતાવે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

^૧જ્યાયસી ^૨ચેત્કર્મણસ્તે, ^૩મતા ^૪બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

^૫તત્કિં ^૬કર્મણિ ^૭ઘોરે માં, ^૮નિયોજયસિ ^૯કેશવ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—અર્જુન બોલ્યા:—‘હે જનાર્દન ! જો તમે
કર્મથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ માનેલ છે, તો પછી હે કેશવ ! [આ]
ઘોર કર્મમાં મને શામાટે જોડો છો ? ૧

અર્જુન પ્રાર્થના કરે છે કે મારી બુદ્ધિને મોહ નહિ પમાડ-
તાં જેમાં મારું શ્રેય રહ્યું હોય તેજ આપે મને કહેવું જોઈએ:—

^૧વ્યામિશ્રેણેવ ^૨વાક્યેન, ^૩બુદ્ધિં ^૪મોહયસીવ ^૫મે ।

^૬તદેકં ^૭વદ ^૮નિશ્ચિત્ય, ^૯યેન ^{૧૦}શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોક:—મિશ્રજેવા વચનવડે મારી બુદ્ધિને જાણે મોહ
પમાડો છો. તે એક[અધિકાર]નો નિશ્ચય કરીને કહો, [કે]
જેવડે હું મોક્ષને પામું.’ ૨

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

^૩લોકેઽસિન્દ્રિવિધા ^૪નિષ્ઠા, ^૫પુરા ^૬પ્રોક્તા ^૭મયાઽનય ।

^{૧૦}જ્ઞાનયોગેન ^{૧૧}સાંખ્યાનાં, ^{૧૨}કર્મયોગેન ^{૧૩}યોગિનામ્ ॥ ૩ ॥

૨૧૦:—શ્રીભગવાન્ બોલ્યા:—‘હે પાપરહિત ! (અર્જુન !)
આ લોકમાં પૂર્વ [અધ્યાયમાં] મેં જે પ્રકારની નિષ્ઠા કહી
[હતી, તેમાં] તત્ત્વજ્ઞાનીઓની જ્ઞાનરૂપ યોગે કરીને [તે
નિષ્ઠા કહી હતી, અને] કર્મયોગીઓની કર્મરૂપ યોગવડે [તે
નિષ્ઠા કહી હતી.] ૩

નિષ્કામકર્મો વિના જ્ઞાન ઉપજતું નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન કર્મણામનારંભાન્, નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્રુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ, સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

૨૧૦:—[નિષ્કામ]કર્મોના ન આરંભવાથી [અધિકારી]
પુરુષ નિષ્કર્મભાવને પામતો નથી, અને [માત્ર] સંન્યાસથી
પણ સિદ્ધિને (જ્ઞાનને) પામતો નથી. ૪

ચિત્તશુદ્ધિવિના પુરુષ બહિર્મુખ રહે છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ, જાતુ તિષ્ઠત્યર્કમકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ, સર્વઃ પ્રકૃતિર્જૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫ ॥

૨૧૦:—નિશ્ચય કોઈ પણ [અજ્ઞાની પુરુષ] કદી [એક]
ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી, કારણકે પ્રકૃતિથી
ઉપજેલા ગુણોવડે પરતંત્ર [એવા] સર્વ [અજ્ઞાની પુરુષપાસે
તે] કર્મ કરાવે છે. ૫

ઔત્સુક્યમાત્રથી વિનાઅધિકારે સંન્યાસ કરવાથી મનુષ્યને
તે સંન્યાસના ફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ જણાવે છે:—

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય, ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા, મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

૨૧૦:—જે મહામૂઠ કર્મેન્દ્રિયોને વશ કરીને ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું મનથી સ્મરણ કરતો [છતો] રહે છે તે મિથ્યા આચારવાળો-ઢોંગી-કહેવાય છે. ૬

અધિકારવિના વિનોદમાત્રથી સંન્યાસ થઈણ કરે તેના કરતાં નિષ્કામકર્મો કરનારો શ્રેષ્ઠ છે એમ કહે છે:—

^૩યસ્તિ^૧વંદ્રિયાણિ^૫ મનસા, નિયમ્યાર^૪ભતે^૬ર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ^{૧૧} કર્મયોગમસક્તઃ^{૧૨} સ વિશિષ્યતે ॥ ૭ ॥

૨૧૦:—પણ હે અર્જુન ! જે [સાધક] મનવડે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને, ફક્તની ઇચ્છારહિત થઈ, કર્મેન્દ્રિયોવડે કર્મયોગ કરે છે તે [અશુદ્ધચિત્તવાળા સંન્યાસીકરતાં] અતિશ્રેષ્ઠ છે. ૭

માટે તમારે પણ એવીજ રીતે કરવું યોગ્ય છે એમ જણાવે છે:—

^૨નિયતં^૪ કુરુ^૩ કર્મ ત્વં, કર્મ જ્યાયો^૫ જ્ઞકર્મણઃ ।

^{૧૨}શરીરયાત્રાર્જપિ^{૧૩} ચ^{૧૪} તે, ન પ્રસિદ્ધયેદ^{૧૫}કર્મણઃ ॥ ૮ ॥

૨૧૦:—તમે નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરો, કેમકે કર્મ ન કરવાના કરતાં કર્મ [કરવું એ] વધારે સારું [છે;] તથા કર્મરહિત એવા તમારા શરીરનો વ્યવહાર પણ સિદ્ધ થશે નહિ. ૮

કામ્યકર્મોવડે બંધન થાય છે, પણ નિષ્કામકર્મોથી બંધન થતું નથી, એમ નિરૂપણ કરે છે:—

^૪યજ્ઞાર્થાત્કર્મણો^૫ડન્યત્ર, લોકો^૬ડયં^૭ કર્મબંધનઃ ।

^૮તદર્થં^{૧૦} કર્મ કૌંતેય, મુક્તસંગઃ^{૧૧} સમાચર ॥ ૯ ॥

૨૧૦:—હે કૌંતેય ! આ લોક પરમેશ્વરના આરાધનરૂપ કર્મથી બીજા કર્મમાં કર્મના બંધનને [પામે છે તેથી] સંગરહિત [થઈને] ઇશ્વરના આરાધનમાટે કર્મને સારી રીતે કરો. ૯

શ્રીપ્રભુએ પણ અધિકારી જનોને કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપી છે એમ કહે છે:—

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા, પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવૃક્ષકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥

૧૦:—પૂર્વે બ્રહ્મા યજ્ઞના અધિકારવાળી પ્રજાઓને સર્જીને કહેતા હતા [કે] આ[યજ્ઞ]વડે [તમે] વૃદ્ધિ પામે, [ને] આ [યજ્ઞ] તમને ઇચ્છિત ફલ આપનારો થાઓ. ૧૦

હવે યજ્ઞાદિરૂપ ધર્મમાં ઇષ્ટફલની પ્રાપ્તિનો હેતુ શાથી છે તે કહે છે:—

દેવાન્ભાવયતાનેન, તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ, શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

૧૦:—આથી [તમે] દેવોને સંતુષ્ટ કરો, [અને] તે દેવો તમને સંતુષ્ટ કરે. [એમ] ચોકળીબીજને સંતુષ્ટ કરતા છતાં [તમે] પરમ શ્રેયને પામશો. ૧૧

સ્વર્ગાદિથી ભિન્ન આ લોકના ઇચ્છિત ભોગની પણ તમને એ યજ્ઞદ્વારા પ્રાપ્તિ થશે એમ ભગવાન બ્રહ્મા તે પ્રજાને કહે છે:—

ઇષ્ટાન્મૌગાન્દિ વો દેવા, દાસ્યંતે યજ્ઞભાવિતાઃ ।

તૈદંત્તાનપ્રદાયૈભ્યો, યો ઇંકે સ્તેન એવ સઃ ॥ ૧૨ ॥

૧૦:—જે કારણથી યજ્ઞવડે તૃપ્ત થયેલા દેવો તમને ઇચ્છિત ભોગોને આપશે, [તેથી] તેમણે આપેલા[ભોગો]ને તમને અર્થે આપ્યા વિના જે ભોગવે છે તે ચારજ [છે.] ૧૨

યજ્ઞાદિ નહિ કરવાથી દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ અન્વય તથા વ્યતિરેકથી જણાવે છે:—

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો, મુચ્યંતે સર્વકલ્મષૈઃ ।

ઇંજતે તે ત્વયં પાપા, યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥

શૈભઃ—યજ્ઞનું બાકી વધેલું અન્ન જમનારા સંતો (શિષ્ય પુરુષો) સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, અને જે પાપીઓ પોતાને માટે રાંધે છે તેઓ પાપનું લોજન કરે છે. ૧૩

હવે નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રતિ કહે છે કે યજ્ઞ એ જગત્સુપ ચક્રની પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે માટે તે કર્તવ્ય છે:—

^૧અન્ના^૩દ્ધવંતિ^૨ ભૂતાનિ, ^૫પર્જન્યા^૪દન્નસંભવઃ ।

^૭યજ્ઞા^૬દ્ધવતિ^૬ પર્જન્યો, ^{૧૦}યજ્ઞઃ^{૧૦} કર્મસમુદ્ધવઃ ॥ ૧૪ ॥

શૈભઃ—અન્નથી પ્રાણીઓનાં શરીરો થાય છે, અન્નની ઉત્પત્તિ વરસાદથી [થાય છે,] વરસાદ યજ્ઞથી થાય છે, [અને] યજ્ઞ કર્મથી ઉત્પન્ન [થાય છે.] ૧૪

^૧કર્મ^૨ બ્રહ્મોદ્ધવં^૩ વિદ્ધિ, ^૪બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ધવમ્ ।

^૬તસ્માત્સર્વગતં^૬ બ્રહ્મ, ^{૧૦}નિત્યં^{૧૦} યજ્ઞે^{૧૧} પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

શૈભઃ—કર્મ વેદથી ઉત્પન્ન થયેલું જાણો, [અને] વેદ પરમાત્માથી ઉપજેલા [જાણો,] તેથી સર્વ અર્થનો પ્રકાશ કરનાર નિત્ય વેદ યજ્ઞમાં રહેલ [છે.] ૧૫

^૨एवं^૩ પ્રવર્તિતં^૪ ચક્રં, ^૭નાનુવર્તયતીહ^૫ યઃ ।

^{૧૦}अघ्रायुरिन्द्रियारामो,^{૧૨} મોઘં^{૧૩} પાર્થ સં^૬ જીવતિ ॥ ૧૬ ॥

શૈભઃ—હો પાર્થ! એમ ચાલતા કરેલા ચક્રને આ લોકમાં જે નથી અનુસરતો તે પાપરૂપ જીવતરવાળો [ને કેવલ] ઇન્દ્રિયસુખમાંજ રમનારો વ્યર્થ જીવે છે. ૧૬

સૃષ્ટિરૂપ ચક્રનો હેતુ જે કર્મો છે તે કર્મોનું અનુષ્ઠાન નહિ કરવાથી તત્ત્વજ્ઞાનીને દોષ લાગતો નથી એમ નીચેના બે શ્લોકોથી પ્રતિપાદન કરે છે:—

૨૧ ૪ ૫ ૬ ૭ ૩
યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।

૧૦ ૧૧ ૯ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

શૈભ્યઃ—છતાં જે પુરુષ આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો હોય, અને આત્મામાંજ તૃપ્ત થયેલો [હોય,] તથા આત્મામાંજ સંતોષ પામેલો [હોય,] તેને [કાંઈ પણ] કર્તવ્ય હોતું નથી. ૧૭ એવા કૃતાર્થ પુરુષને સ્વર્ગમાટે, મોક્ષમાટે કે દોષની નિવૃત્તિમાટે કર્મ કરવાની અગત્ય રહેતી નથી એમ જણાવે છે:—

૪ ૫ ૧ ૨ ૩ ૬ ૭ ૮
નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો, નાકૃતેનેહ કશ્ચન્ ।

૧૫ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ, કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥ ૧૮ ॥

શૈભ્યઃ—તેને કર્મવડે [કાંઈ] પ્રયોજન નથીજ, [તેમ] કર્મ ન કરવાવડે આ લોકમાં કોઈ પણ [પ્રયોજન] નથી, કેમકે આને સર્વપ્રાણીઓમાં કોઈ પણ પ્રયોજનનો સંબંધ નથી. ૧૮

તમે એવા જ્ઞાની નથી, પણ કર્મોના અધિકારી છો, માટે નિષ્કામકર્મો કરો, એમ અર્જુનપ્રતિ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
તસ્માદસક્તઃ સતતં, કાર્યં કર્મ સમાચર ।

૭ ૮ ૧૧ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૮
અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ, પરમામોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

શૈભ્યઃ—તેથી ફક્તની ઇચ્છાવિનાના [થઈ તમે] સર્વદા [અવશ્ય] કરવાયોગ્ય [નિત્યનૈમિત્તિક] કર્મને સ્મારી રીતે કરો, કેમકે પુરુષ ફક્તની ઇચ્છાથી રહિત [થઈ] કર્મને કરતો છો તો મોક્ષને પામે છે. ૧૯

લોકસંગ્રહમાટે (લોકોને અધર્મથી રોકી સદ્ધર્મમાં ચલાવવા-માટે) પણ તમારે નિષ્કામકર્મો કરવાની અગત્ય છે એમ કહે છે:—

૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

૭ ૮ ૧૧ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૮
લોકસંગ્રહમેવાપિ, સંપદ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥ ૨૦ ॥

શી૦:—નક્કી જનક આદિ કર્મથીજ [ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા] સિદ્ધિને (જ્ઞાનને) પામ્યા [હતા, માટે તમે કર્મ કરવાને યોગ્ય છો, અથવા] લોકસંગ્રહને વિચારીને પણ [તમે કર્મ] કરવાનેજ યોગ્ય છો. ૨૦

શ્રેષ્ઠ પુરુષના આચરણને બીજાઓ અનુસરે છે માટે તમારે કર્મ કરવાં જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

૨૩ ૪ ૧ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯
યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭
સ યત્પ્રમાણં કુરુતે, લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

શી૦:—શ્રેષ્ઠ [પુરુષ] જે જે [કર્મને] કરે છે તે તે [કર્મને]જ બીજા માણસ [કરે છે.] તે [શ્રેષ્ઠ] જેને પ્રમાણ કરે છે તેને લોક અનુસરે છે. ૨૧

નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ અવશ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ એમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું દષ્ટાંત આપી નિરૂપણ કરે છે:—

૭ ૨ ૧ ૮ ૬ ૩ ૪ ૫
ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં, ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।

૧૧ ૯ ૧૦ ૧૪ ૧૫ ૧૨ ૧૩
નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં, વર્તે એવ ચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

શી૦:—હે પાર્થ ! મારે ત્રણ લોકોમાં કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. ન મળેલું મેળવવાયોગ્ય નથી, છતાં [હું] કર્મમાં વર્તું છુંજ. ૨૨

લોકસંગ્રહમાં પોતાને શામાટે પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે તે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનપ્રતિ કહે છે:—

૨ ૩ ૫ ૮ ૬ ૪ ૭ ૬
યદિ હાહં ન વર્તેયં, જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ।

૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૦ ૧ ૧૩
મમ વર્ત્માનુવર્તતે, મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વેશઃ ॥ ૨૩ ॥

શૈભ્યઃ—હે પાર્થ ! જો કૃતાર્થબુદ્ધિવડે કદાપિ હું આગસ-
રહિત [થઈને] કર્મમાં ન પ્રવૃત્ત થઉં [તો] મનુષ્યો મારા માર્ગને
સર્વપ્રકારે અનુસરે. ૨૩

હવે પોતાની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ હોવાનું જે કારણ છે તેને
શ્રીકૃષ્ણ વિશેષ સ્કુટ કરે છે:—

ઉત્સીદેયુરિમે લોકા, ન કુર્યો કર્મ ચેદહમ્
સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૪ ॥

શૈભ્યઃ—જો હું કર્મ ન કરું [તો] આ લોકો નાશ પામે,
અને [હું] વર્ણસંકરનો કર્તા થઉં, [તથા] આ [બધી] પ્રજાઓનો
હણનાર થઉં. ૨૪

ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરી લોકસંગ્રહ ઇચ્છનારા વિદ્વાને કર્મ
કરવાં જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો, યથા કુર્વન્તિ ભારત ।
કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

શૈભ્યઃ—હે અર્જુન ! જેવી રીતે અજ્ઞાની [પુરુષો ફલેચ્છા-
થી] કર્મમાં આસક્ત [થઈને કર્મ] કરે છે તેવી રીતે લોક-
સંગ્રહને કરવાની ઇચ્છાવાળા જ્ઞાની [ફલમાં] આસક્તિરહિત
[થઈ તે કર્મ] કરે. ૨૫

જ્ઞાનોપદેશવડે લોકસંગ્રહ નહિ કરતાં કર્મોવડે લોકસંગ્રહ
કરવાનું કારણ કહે છે—

ન બુદ્ધિમેદં જનયેદ્જ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।
જોષયેત્સર્વકર્માણિ, વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

૨૧૦:—જ્ઞાની કર્મમાં દૃઢ આસક્તિવાળા અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિના ભેદને ન ઉત્પન્ન કરે, [પણ પોતે] આદરપૂર્વક સર્વ કર્મોને કરતો છતો [અજ્ઞાનીઓને તે કર્મમાં] જોડે. ૨૬

ઉપરના વિષયને વિશેષ સ્ફુટ કરવા નીચેના બે શ્લોક કહે છે:—

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ, ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા, કર્તાઽહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

૨૧૦:—પ્રકૃતિના ગુણોવડે સર્વપ્રકારે [સર્વ] કર્મો કરાય છે, [છતાં] અહંકારથી અતિમૂઢ થયેલા ચિત્તવાળો ‘હું કર્તા [છું]’ એમ માને છે. ૨૭

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો, ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તેત, ઇતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

૨૧૦:—હે મહાબાહો ! ગુણકર્મના તથા વિભાગના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારો તો [ઇન્દ્રિયાદિ] કરણો વિષયોમાં વર્તે છે એમ માનીને કર્તાપણાનું અભિમાન કરતો નથી. ૨૮

હવે જ્ઞાનીએ અજ્ઞાનીની બુદ્ધિને ચલાયમાન નહિ કરવી એ વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે:—

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ, સજ્જંતે ગુણકર્મસુ ।

તદ્દુષ્ટાદૃષ્ટો મંદાન્, કૃત્સ્નવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૯ ॥

૨૧૦:—પ્રકૃતિના ગુણોવડે અતિમૂઢ થયેલા [જે પુરુષો] ગુણોમાં અને કર્મોમાં આસક્ત થાય છે તે આત્માને નહિ જાણનારા અનધિકારી [પુરુષો]ને આત્મવેત્તા [પુરુષ તેની શુભ કર્મ કરવાની શ્રદ્ધાથી] ન ચલાયમાન કરે. ૨૯

મુમુક્ષુને નિષ્કામકર્મો કરવાનો અધિકાર છે એમ જણાવે છે:—

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ, સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા, યુદ્ધચ્ચસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

શૈભ્યોઃ—[તમે] અધ્યાત્મચિત્તવડે મારામાં સર્વે કર્મોને અર્પણ કરીને આશારહિત, મમતાવિનાના [ને] શોકવિનાના થઈ યુદ્ધ કરો. ૩૦

શુભકર્મોદ્ધારાજ ચિત્તશુદ્ધિવડે વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે:—

યૈ મૈ મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠંતિ માનવાઃ ।

શ્રદ્ધાવંતોઽનમૂયંતો, મુચ્યંતે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥ ૩૧ ॥

શૈભ્યોઃ—જે મનુષ્યો શ્રદ્ધાવાળા [તથા] અસૂચાથી રહિત [થઈ] મારા આ નિત્ય મતનો અંગીકાર કરે છે તેઓ પણ કર્મોથી મુક્ત થાય છે. ૩૧

એ મત નહીં અંગીકાર કરવાથી દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

યૈ ત્વેતદભ્યમૂયંતો, નાનુતિષ્ઠંતિ મૈ મતમ્ ।

સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાંસ્તાન્, વિદ્ધિ નશ્તાનચેતસઃ ॥ ૩૨ ॥

શૈભ્યોઃ—પણ જે અસૂચા કરનારા [પુરુષો] મારા આ [નિત્ય] મતનો અંગીકાર કરતા નથી તેમને દુષ્ટ ચિત્તવાળા, સર્વ જ્ઞાનમાં અતિમૂઢ [તથા સર્વ પુરુષાર્થોથી] નાશ પામેલા બાણો. ૩૨

એવા પુરુષોને પુરુષાર્થના સાધનમાં પ્રતિકૂલતા શાથી ઉપજે છે તે કહે છે:—

સદૃશં ચૈષ્ટે સ્વસ્યાઃ, પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ, નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

શૈ:—જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે, [કેમકે સર્વ] પ્રાણીઓ [પોતાની] પ્રકૃતિને અનુસરે છે [ત્યાં] નિગ્રહ શું કરી શકશે? ૩૩

ઇન્દ્રિયોના જે પોતપોતાના વિષયોમાં રાગદ્વેષ છે તે ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे, रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्, तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ૩૪ ॥

શૈ:—ઇન્દ્રિયને ઇન્દ્રિયના વિષયમાં રાગ તથા દ્વેષ ગોઠવાયેલા (નિયમપૂર્વક રહેલા) છે, તે [રાગદ્વેષ]ને વશ ન થવું, કારણકે તે બંને આ [પ્રાણી]ના શત્રુઓ [છે.] ૩૪

હવે વિહિતકર્મોનું માહાત્મ્ય કહે છે:—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः, परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः, परधर्मो भयावहः ॥ ૩૫ ॥

શૈ:—બહુગુણવાળા પરધર્મકરતાં ઓછા ગુણવાળો સ્વધર્મ અતિશ્રેષ્ઠ [છે.] સ્વધર્મમાં મરણ સારું [છે, પણ] પરધર્મ [તે] ભય ઉપજાવનારો [છે.] ૩૫

પુરુષની કામ્ય અને નિષિદ્ધ વિષયોમાં પ્રીતિ કરાવનાર કોણ છે એમ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણપ્રતિ પ્રશ્ન કરે છે:—

अर्जुन उवाच ॥

अथ केन प्रयुक्तोऽयं, पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णोयं, बलादिव नियोजितः ॥ ૩૬ ॥

શી૦:—અર્જુન યોધ્યા:—‘ હે વાણ્ણેય ! ત્યારે આ પુરુષ [પાપ કરવાને] નહિ ઈચ્છતો છતો પણ પરાણે પ્રવૃત્ત કરેલા- [પુરુષ]ની પેઠે કેનાથી પ્રેરેલો પાપને કરે છે ? ’ ૩૬

હવે શ્રીકૃષ્ણ તે પ્રશ્નનું ઉત્તર આપે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

^૨કામ ^૧એષ ^૪ક્રોધ ^૩એષ, ^૫રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

^૬મહાશનો ^૭મહાપાપ્મા, ^{૧૧}વિદ્ધયેનમિદ્ ^૮વૈરિણમ્ ^{૧૦}॥ ૩૭ ॥

શી૦:—શ્રીભગવાન્ યોધ્યા:—‘ [પાપમાં પ્રેરનારો] આ કામ [છે. તે] રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો [છે, તથા તે] ઘણો આહાર કરનાર [ને] અતિઉથ [છે, માટે] અહીં (સંસારમાં) એને વેરિરૂપ બાણો. ૩૭

હવે તે કામનું શત્રુપણું ત્રણ ઉદાહરણો આપી સ્પષ્ટ કરે છે:—

^૨ધૂમેનાત્રિયતે ^૪વહ્નિર્, ^૩યથાડ્ડર્શો ^૧મત્સરો ^૫ચ ।

^૮યથોલ્લેખાદ્યુગ્ધો ^{૧૧}ગર્ભસ્તથા ^{૧૦}તેનેદમાવૃતમ્ ^{૧૨}॥ ૩૮ ॥

શી૦:—જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ ઢંકાય છે, તથા મેલથી દર્પણ [ઢંકાય છે, અને] જેમ ઓરથી ગર્ભ ઢંકાયેલો [છે,] તેમ તેણે (કામે) આને-જ્ઞાનને-ઢાંકેલું [છે.] ૩૮

હવે એ કામનું સ્વરૂપ વિશેષપણે વર્ણવે છે:—

^{૧૦}આવૃતં ^૮જ્ઞાનમેતેન, ^૨જ્ઞાનિનો ^૩નિત્યવૈરિણા ।

^૪કામરૂપેણ ^૧કૌંતેય, ^૭દુષ્પૂરેણા ^૫નત્સેન ^૬ચ ॥ ૩૯ ॥

હવે પૂર્વ કહેલ વાક્યથી સિદ્ધ થયેલ અર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૮ ૭ ૬
 एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या, संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

૧૨ ૧૧ ૧ ૧૦ ૬
 जहि शत्रुं महाबाहो, कामरूपं दुरासदम् ॥ ૪૩ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

શબ્દાર્થ:—હે મહાબાહો !—અર્જુન ! એ પ્રમાણે
 [આત્માને] બુદ્ધિથી પર બાણીને, [તથા] બુદ્ધિવડે મનને
 સ્થિર કરીને, મહાપ્રયત્ને જિતી શકાય એવા કામરૂપી
 શત્રુને હણો. ૪૩

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના કર્મયોગનામના ત્રીજા અધ્યાયની શ્રીનાથ-
 શર્મપ્રણીત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૩

॥ ૐ ॥

અધ્યાય ૪ થો.

યજ્ઞવિભાગયોગ.

હવે જ્ઞાનયોગની તથા કર્મયોગની કૃત્રમાં એકતા નિરૂપણ કરવી છે માટે પ્રથમ એ વિદ્યાપ્રાપ્તિના વંશને કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

^૨ઇમં ^૫વિવસ્વતે ^૪યોગં, ^૬પ્રોક્તવાનહમવ્યયમ્ ।

^૭વિવસ્વાન્મનવે ^૮પ્રાહ, ^{૧૦ ૧૧}મનુરિક્ષ્વાકવે^{૧૨}ઽબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીભગવાન્ બોલ્યા:—હું આ નાશરહિત યોગ સૂર્યને કહેતો હવો, સૂર્ય [પોતાના પુત્ર] મનુને કહેતા હવા, [અને] મનુ [પોતાના પુત્ર] ઇક્ષ્વાકુને કહેતા હવા. ૧

^૨एवं ^૪परंपराप्राप्तमिमं ^૫राजर्षयो ^૬विदुः ।

^૮स ^૯कालेनेह ^{૧૧}महता, ^{૧૦}योगो ^{૧૨}नष्टः ^૧परंतप ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—હું અર્જુન ! એમ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ- [યોગ]ને રાજર્ષિઓ જાણતા હતા. લાંબા કાલે કરીને તે યોગ હમણાં નાશ પામી ગયો [છે.] ૨

^૧स ^{૨ ૩}एवायं ^{૭ ૮ ૯}मया तैऽद्य, ^૫योगः ^૬प्रोक्तः ^૪पुरातनः ।

^{૧૧ ૧૨}भक्तोऽसि ^{૧૦ ૧૪}मे सखा ^{૧૩ ૧૫}चेति, ^{૧૬ ૧૮ ૧૭ ૧૮}रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—તેજ આ અનાદિ યોગ આજ મેં તમને કહ્યો. [તમે] મારા ભક્ત છો, વળી મિત્ર [છો,] માટે [કહ્યો,] કેમકે એ ઉત્તમ રહસ્ય [છે.] ૩

વિદ્યાનો વંશ જે પૂર્વે કહ્યો એ સંબંધમાં અર્જુન શંકા કરે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

અપરં^૩ ભવતો^૧ જન્મ, પરં^૨ જન્મ વિવસ્વતઃ ।

૧૨ ૧૧ ૧૩ ૮ ૭ ૬ ૧૦
કથમેતદ્વિજાનીયાં, ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥ ૪ ॥

શૈભ્યઃ—અર્જુન બોલ્યા:—‘આપનો જન્મ [તો] પછી [છે, અને આ] સૂર્યનો જન્મ [તો આપની] પહેલાં [થયેલો છે, તો] આદિકાલમાં તમે [એ યોગ તેમને] કહ્યો હતો એમ એ [હું] કેમ બાણું?’ ૪

શ્રીકૃષ્ણ તે બેમાંની પહેલી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

૫ ૨ ૭ ૬ ૩ ૧
બહૂનિ મે વ્યતીતાનિ, જન્માને ત્વં ચાર્જુન ।

૮ ૧૦ ૧૧ ૯ ૧૪ ૧૩ ૧૫ ૧૨
તાન્યહં વેદ સર્વાણિ, ન ત્વં વેત્થ પરંતપ ॥ ૫ ॥

શૈભ્યઃ—શ્રીભગવાન્ બોલ્યા:—‘હે અર્જુન! મારા ને તમારા ઘણા જન્મો થઈ ગયા [છે,] તે બધાને હું બાણું છું, હે શત્રુને તપાવનારા! તમે નથી બાણુતા. ૫

હું વસ્તુતાએ અજન્મા છતાં દેવી રીતે જન્મ ધારણ કરતો દેખાઉં છું તે કહી તેની સાથે અનિત્યપણાના પૂર્વપક્ષનું ઉત્તર પણ શ્રીકૃષ્ણ આપે છે:—

૧ ૩ ૨ ૪ ૫ ૬ ૮
અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા, ભૂતાનામીશ્વરોઽપિ સન્ ।

૧૦ ૯ ૧૧ ૧૩ ૧૨
પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય, સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

શૈભ્યઃ—[હું] જન્મરહિત છતાં પણ, [તથા] મરણ-રહિત [છતાં પણ, તેમજ સર્વ] પ્રાણીઓનો મશ્વર છતાં પણ, મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને મારી માયાવડે જન્મું છું. ૬
પોતાના લીલારૂપ દેહની પ્રતીતિ શામાટે થાય છે તે કહે છે:—

^૩યદા ^૪યદા ^૨હિં ^૫ધર્મસ્ય, ^૬ગ્લાનિર્મવતિ ^૭ભારત ^૧।

^૮અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય, ^૯તદા ^{૧૦ ૧૨}ઽઽત્માનં ^{૧૩ ૧૧}સૃજામ્યહં ॥ ૭ ॥

શૈભ્યઃ—હે ભારત ! નિશ્ચય જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ થાય છે, [ને] અધર્મની વૃદ્ધિ [થાય છે ત્યારે] ત્યારે હું શરીરને ઉપજાવું છું. ૭

એવા પ્રાહુર્ભાવથી કયો અર્થ સિદ્ધ થાય છે તે કહે છે:—

^૨પરિત્રાણાય ^૧સાધૂનાં, ^૫ત્રેનાશાય ^૩ચ ^૪દુષ્કૃતામ્ ।

^૬ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય, ^૭સંભવामિ ^૮યુગે ^૯યુગે ॥ ૮ ॥

શૈભ્યઃ—સત્પુરુષોનું સારી રીતે રક્ષણ કરવામાટે તથા પાપીઓનો નાશ કરવામાટે [અને] ધર્મનું સ્થાપન કરવામાટે [હું] યુગયુગને વિષે અવતાર ધરું છું. ૮

^૫જન્મ ^૭કર્મ ^૬ચ ^૩મે ^૪દિવ્યમેવં ^૮યો ^{૧૦}વેત્તિ ^૯તત્ત્વતઃ ।

^{૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨}ત્યક્ત્વા દેહં ^{૨૩}પુનર્જન્મ, ^{૨૪}નૈતિ ^{૨૫}મામેતિ ^{૨૬}સૌ ^{૨૭}ઽર્જુન ॥ ૯ ॥

શૈભ્યઃ—હે અર્જુન ! જે મારા દિવ્ય જન્મ તથા [દિવ્ય] કર્મને એ પ્રમાણે યથાર્થ જાણે છે તે દેહને છોડીને ફરીથી જન્મ પામતો નથી, [પણ] મને પામે છે. ૯

પોતાના સ્વરૂપને કેવી કેવી વૃત્તિવાળા પુરુષો પ્રાપ્ત થાય છે એ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને જણાવે છે:—

^૧વીતરાગભયક્રોધા, ^૨મન્મયા ^૩મામુપાશ્રિતાઃ ।

^૪વહ્નો ^૫જ્ઞાનતપસા, ^૬પૂતા ^૭મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

શૈભ્યઃ—રાગ ભય તથા ક્રોધ જેનાં ગયાં છે એવા, મારામાં જ મનવાળા, મારો આશ્રય કરીને રહેલા, [ને] જ્ઞાનરૂપ

તપથી પવિત્ર થયેલા ઘણા [પુરુષો] મારા સ્વરૂપને પામ્યા
[છે.] ૧૦

એમ થવાથી મારામાં વિષમતાનો દોષ આવતો નથી
એમ કહે છે:—

^૧યે ^૨યથા ^૩માં ^૪પ્રપદ્યંતે, ^૫તાંસ્તથૈવ ^૬મજામ્યહમ્ ।

^{૧૩}મમ ^{૧૪}વર્ત્માનુવર્તેતે, ^{૧૫}મનુષ્યાઃ ^{૧૬}પાર્થ ^{૧૭}સર્વશઃ ॥ ૧૧ ॥

શૈ:—જેઓ જે પ્રમાણે મને ભજે છે તેમને હું તે પ્રમાણે-
જ ભજું છું. (વાંછિત ફલ આપું છું.) હે પાર્થ ! મનુષ્યો
બધી રીતે મારા :માર્ગને અનુસરે છે. ૧૧

હું સર્વદેવમય છતાં તે લોકો મને નહિ ભજતાં દેવોને
ભજે છે તેનું કારણ આ છે:—

^૧કાંક્ષંતઃ ^૨કર્મણાં ^૩સિદ્ધિં, ^૪યજંત ^૫ઇહ ^૬દેવતાઃ ।

^{૧૨}ક્ષિપ્રં ^{૧૩}હિ ^{૧૪}માનુષે ^{૧૫}લોકે, ^{૧૬}સિદ્ધિર્ભવતિ ^{૧૭}કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

શૈ:—અહીં (આ લોકમાં) કર્મોનાં ફલને ઇચ્છનારાઓ
દેવતાઓને પૂજે છે, કેમકે મનુષ્યલોકમાં કર્મનું ફલ તુરત
મળે છે. ૧૨

સત્ત્વાદિ ગુણની વિષમતાથી સ્વભાવની વિષમતા હોવાનું
કહે છે:—

^૧ચાતુર્વર્ણ્યં ^૨મયા ^૩સૃષ્ટં, ^૪ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

^૫તસ્ય ^૬કર્તારમપિ ^૭માં, ^૮વિદ્ધ્ય ^૯કર્તારમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

શૈ:—મેં ગુણ અને કર્મના વિભાગે કરીને ચાર વર્ણ
સૃષ્ટ્યા છે. તેનો [હું] કરનાર [છતાં] પણ મને નહિ કરનાર
[તથા] વિકારરહિત જાણો. ૧૩

કર્તા છતાં પણ મારામાં અકર્તાપણું નીચેના કારણથી છે:—

^૩ ન માં ^૧ કર્માણિ ^૨ લિપ્તિ, ^૬ ન મે ^૫ કર્મફલે ^૭ સ્પૃહા ।

^૬ ઇતિ માં ^{૧૧} યોઽભિજાનાતિ, ^{૧૨} કર્મભિર્ન ^{૧૪} સ ^{૧૫} વધ્યતે ^{૧૩} ॥ ૧૪ ॥

શૈભ્ય—મને કર્મો લેપતાં નથી, મને કર્મના ફલમાં ઇચ્છા નથી, એ પ્રમાણે જે મને સમજે છે તે કર્મોવડે બંધાતો નથી. ૧૪

એમ છે માટે પોતાના સ્વરૂપને અકર્તા તથા અલોકતા બાણીને તમે પણ કર્મો કરો એમ કહે છે:—

^૧ एवं ^૨ જ્ઞાત્વા ^૭ કૃતં ^૬ કર્મ, ^૩ પૂર્વે ^૫ રપિ ^૪ મુમુક્ષુભિઃ ।

^{૧૫} કુરુ ^{૧૩} કર્મૈવ ^{૧૪} તસ્માત્ત્વં, ^{૧૧} પૂર્વેઃ ^{૧૨} પૂર્વતરં ^{૧૦} કૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

શૈભ્ય—એમ બાણીને પહેલાંના મુમુક્ષુઓએ પણ કર્મ કરેલું [છે, વળી તેની] પહેલાંનાએ યુગાંતરમાં [પણ તે કર્મ] કરેલું [છે,] માટે તમે [પણ] કર્મજ કરો. ૧૫

એ કર્મમાં બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ મોહ પામે છે એમ કહે છે:—

^૨ किं ^૧ કર્મ ^૪ किमकर्मेति, ^૩ कवयो ^૫ ऽप्यत्र ^૭ मोहिताः ।

^{૧૦} तत्ते ^{૧૧} કર્મ ^{૧૨} પ્રવક્ષ્યામિ, ^{૧૩} यज्જ્ઞાત્વા ^{૧૪} मोक्ष्यसे ^{૧૫} ऽशुभात् ॥ ૧૬ ॥

શૈભ્ય—કર્મ શું ? [અને] અકર્મ (કર્મ નહિ તે) શું ? એમ આમાં બુદ્ધિમાન [પુરુષો] પણ જ્ઞાંતિ પામ્યા [છે,] તેટલામાટે તમને કર્મ [તથા અકર્મ શું તે] કહીશ, [કે] જેને બાણીને [તમે] અશુભથી (સંસારથી) મુક્ત થશો. ૧૬

કર્મનું તત્ત્વ બાણીનું કઠણ છે એમ કહે છે:—

^૧ કર્મણો ^૨ હપિ ^૩ बोद्धव्यं, ^૪ बोद्धव्यं ^૫ च ^૬ विकर्मणः ।

^૭ अकर्मणश्च ^૮ बोद्धव्यं, ^૯ गहना ^{૧૦} કર્મણો ^{૧૧} ગતિઃ ^{૧૨} ॥ ૧૭ ॥

૨૧૦:—શાસ્ત્રવિહિતકર્મનું [તત્ત્વ] પણ જાણવાયોગ્ય [છે,] અને નિષિદ્ધકર્મનું [તત્ત્વ પણ] જાણવાયોગ્ય [છે,] તેમ અકર્મનું [તત્ત્વ પણ] જાણવાયોગ્ય [છે,] કેમકે કર્મનું તત્ત્વ ગહન (જાણવું ઘણું કઠણ) [છે.] ૧૭

હવે કર્માદિકના વાસ્તવિક સ્વરૂપને કહે છે:—

^૨કર્મણ્ય^૩કર્મ^૧ યઃ^૪ પश्यે^૫દ^૬કર્મણિ^૭ ચ^૮ કર્મ^૯ યઃ^૧ ।

^૯સ^{૧૧} બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ^{૧૦}, સ^{૧૨} યુક્તઃ^{૧૩} કૃસ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

૨૧૦:—જે કર્મમાં (કર્મ કરવામાં) અકર્મને (કર્મ ન કરવું તેને) જુએ છે, અને જે અકર્મમાં (કર્મ ન કરવામાં) કર્મને (કર્મ કરવું તેને) [જુએ છે] તે [પુરુષ] મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન [છે, તથા] તે યોગી [અને] સઘળાં કર્મો કરનારો [છે.] ૧૮

એવા તત્ત્વજ્ઞને કર્મો બંધન કરતાં નથી એમ નિરૂપણ કરે છે:—

^૧યસ્ય^૨ સર્વે^૩ સમારંભાઃ^૪, કામસંકલ્પા^૫ર્ણતાઃ ।

^૫જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધ^૬ક્લેશભંગ^૭, તમાહુઃ^૮ પંડિતં^૯ બુધાઃ ॥ ૧૯ ॥

૨૧૦:—જેનાં સર્વે કર્મો ઇચ્છાથી તથા સંકલ્પથી રહિત [છે, તથા] જેનાં કર્મ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી બળી ગયાં છે, તેને તત્ત્વજ્ઞ [પુરુષો] પંડિત કહે છે. ૧૯

જ્ઞાનના ઉત્પત્તિકાલમાં કરેલાં કર્મો પણ જ્ઞાનીને બંધન કરતાં નથી એમ જણાવે છે:—

^૨ત્યક્ત્વા^૧ કર્મફલાસંગં^૩, નિત્યતૃપ્તો^૪ નિરાશ્રયઃ ।

^૫કર્મણ્ય^૬ મિપ્રવૃત્તો^૭ઽપિ^{૧૦}, નૈવ^{૧૨} કિંચિત્કરોતિ^{૧૧} સઃ^૮ ॥ ૨૦ ॥

શૈઃ—કર્મની તથા ફલની આસક્તિ ત્યજીને નિરંતર તૃપ્ત, [તથા] આશ્રયવિનાનો, કર્મમાં મચેલો [છતાં] પણ તે કાંઈ પણ નથી કરતોજ. ૨૦

એવા મહાત્મા શરીરના નિર્વાહમાટે કર્મ કરવાથી પાપને પામતા નથી એમ કહે છે:—

નિરાશીર્ય^૧તચિત્તાત્મા, ત્યક્તસર્વ^૨પરિગ્રહઃ ।

શારીરં^૫ કેવલં^૬ કર્મ, કુર્વન્નાપ્નોતિ^૭ કિલ્લેષઃ^૮ ॥ ૨૧ ॥

શૈઃ—કામનારહિત, ચિત્ત તથા શરીર જેનું નિયમમાં છે એવો, [ને] જેણે સર્વ લોગસાધનનો સંગ્રહ ત્યજ્યો છે એવો [પુરુષ] કેવલ-કર્તાપણુના અભિમાનરહિત-શરીરસંગંધી કર્મને કરતો [છતો] પાપને પામતો નથી. ૨૧

વળી એ સંગંધમાં વિશેષ કહે છે:—

યદ્દૃષ્ટ્વાલાભસંતુષ્ટો, દ્વંદ્વાતીતો^૩ વિમત્સઃ^૪ ।

સમઃ^૫ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ^૬ ચ, કૃત્વાઽપિ^૭ ન નિવૃત્તયતે^૮ ॥ ૨૨ ॥

શૈઃ—વિનાયત્ને મળેલા લાભથી સંતોષી, સુખદુઃખરૂપી દ્વંદ્વથી રહિત, ઈર્ષ્યાવિનાનો, ફલ મળે તેમાં અને ન મળે તેમાં--એ બંનેમાં-સમવૃત્તિવાળો [પુરુષ કર્મ] કરીને પણ બંધાતો નથી. ૨૨

ગૃહસ્થ જ્ઞાનીએ કરેલાં યજ્ઞાદિ કર્મો પણ તે જ્ઞાનીને બંધન કરવા સમર્થ થતાં નથી એમ જણાવે છે:—

ગતસંગસ્ય^૧ મુક્તસ્ય^૨, જ્ઞાનાવસ્થિ^૩ તત્તતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ^૪ કર્મ, સમગ્રં^૫ પ્રવિલીયતે^૬ ॥ ૨૩ ॥

૨૧૦:—સંગરહિત, મુક્ત [તથા] જ્ઞાનમાં જેમનું ચિત્ત સ્થિર છે એવા યજ્ઞને માટે કર્મ કરનારાનું કર્મ ક્લેશહિત નાશ પામે છે. ૨૩

કર્મોનો ક્લેશહિત નાશ થવામાં તેમની પ્રજ્ઞદષ્ટિજ કારણ છે એમ કહે છે:—

^૨ ^૧ ^૫ ^૪ ^૬ ^૭ ^૮
બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્, બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।

^૯ ^૩ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩}
બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં, બ્રહ્મ કર્મસમાધિના ॥ ૨૪ ॥

૨૧૦:—અર્પણ [એ] પ્રજ્ઞાજ [છે,] હોમવાનું—ધી આદિ-પ્રજ્ઞાજ છે,] પ્રજ્ઞરૂપ અગ્નિમાં પ્રજ્ઞરૂપ કર્તાએ [જે] હવન કર્યો [તે પણ] પ્રજ્ઞાજ છે,] તે-હવન-વડે પ્રાપ્ત થવાનું [સ્વર્ગ આદિ] પ્રજ્ઞાજ છે, અને] કર્મમાં પ્રજ્ઞાબુદ્ધિવડે [પુરુષને જવાનું ઠેકાણું પણ પ્રજ્ઞાજ છે.] ૨૪

પ્રજ્ઞદષ્ટિની વિશેષ સ્તુતિ કરવામાટે બીજા યજ્ઞોનું કથન કરે છે:—

^૩ ^૫ ^૧ ^૪ ^૨ ^૬
દૈવમેવાપરે યજ્ઞં, યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

^૮ ^૭ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨}
બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં, યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥ ૨૫ ॥

૨૧૦:—બીજા [કર્મ કરનારા] યોગીઓ દૈવયજ્ઞજ સદા કરે છે, [અને] બીજા [તત્ત્વવેત્તા પુરુષો] પ્રજ્ઞરૂપ અગ્નિમાં યજ્ઞરૂપ [આત્માને જ્ઞાનરૂપ] યજ્ઞવડેજ હોમે છે. ૨૫

હવે વેદવિષે કહેલાં શ્રેયનાં સાધનોને યજ્ઞરૂપે વર્ણવે છે:—

^૨ ^૩ ^૧ ^૪ ^૫
શ્રોત્રાદીનીંદ્રિયાણ્યન્યે, સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ।

^૭ ^૮ ^૬ ^૯ ^{૧૦}
શબ્દાદીઽણ્યન્ય, ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

૨૧૦:—કોઈ કાન આદિ ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપ અગ્નિઓમાં હોમે છે, [અને] બીજા [કેટલાક] શબ્દાદિ વિષયોને [કાન આદિ] ઇન્દ્રિયોરૂપ અગ્નિઓમાં હોમે છે.: ૨૬

લયપૂર્વક સમાધિ તથા વ્યુત્થાનનું યજ્ઞરૂપે નિરૂપણ કરી હવે બાધપૂર્વક સમાધિરૂપ અન્ય યજ્ઞોને કહે છે:—

^૨સર્વા^૩ર્ણી^૪ન્દ્રિય^૫કર્મા^૬ણિ, પ્રા^૭ણક^૮ર્મા^૯ણિ ચા^{૧૦}પરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્રૌ, જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭ ॥

૨૧૦:—કોઈ સર્વે ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોને તથા પ્રાણનાં કર્મોને જ્ઞાનવડે પ્રદીપ્ત થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં હોમે છે. ૨૭

^૨દ્રવ્ય^૩યજ્ઞાસ્તપો^૪યજ્ઞા, યો^૫ગયજ્ઞાસ્તથા^૬ઽપરે ।

^૭સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ, યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

૨૧૦:—બીજા [કેટલાક] દ્રવ્યયજ્ઞ કરનારા, [કેટલાક] તપોરૂપ યજ્ઞ કરનારા, તથા [કેટલાક] યોગરૂપ યજ્ઞ કરનારા, અને [કેટલાક] વેદાભ્યાસરૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞ કરનારા, [અને કેટલાક] યત્નશીલ [પુરુષો] અતિદૃઢવ્રતરૂપ [યજ્ઞ કરનારા છે.] ૨૮

હવે પ્રાણાયામરૂપ યજ્ઞનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૨અપા^૪ને જુહતિ પ્રા^૩ણં, પ્રા^૬ણેઽપા^૭નં તથા^૮ઽપરે ।

^{૧૦}પ્રા^{૧૧}ણાપાનગતી રુ^{૧૨}ધ્વા, પ્રા^{૧૩}ણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

^{૧૪}અપરે નિયતાહારાઃ, પ્રા^{૧૫}ણાન્પ્રા^{૧૬}ણેષુ જુહતિ ।

^{૧૭}સર્વે^{૧૮}ઽપ્યેતે યજ્ઞ^{૧૯}વિદો, યજ્ઞ^{૨૦}ક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

૨૧૦:—બીજા [કોઈ] અપાનમાં પ્રાણને હોમે છે, તથા

પ્રાણુમાં અપાનને [હોમે છે.] નિયમિત આહારવાળા બીજા
[કેટલાક] પ્રાણુ તથા અપાનની ગતિને રોકીને પ્રાણાયામ-
પરાયણ [થઈ] પ્રાણુમાં ઇંદ્રિયોને હોમે છે. એ બધાએ યજ્ઞને
બાણુનારા [તથા] યજ્ઞવડે પાપ ટાળનારા [છે.] ૨૯-૩૦

ઉક્ત બાર યજ્ઞના માહાત્મ્યને વર્ણવે છે:—

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો, યાંતિ ^૧બ્રહ્મ ^૩સનાતનમ્ ^૨ ।

નાયં ^૮લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય, ^૭કુતોઽન્યઃ ^૯કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

શાં:—યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલા સમયમાં અમૃતરૂપ અન્ન-
નું લોભન કરનારા સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. યજ્ઞ નહિ કરનાર-
નો આ (મનુષ્ય) લોક નથી, [તો] હે અર્જુન ! પરલોક
(સ્વર્ગ આદિ) [તો] ક્યાંથી ? ૩૧

એ બધા યજ્ઞો વેદમાં વર્ણવ્યા છે એમ જણાવે છે:—

एवं ^૧बहुविधा ^૨यज्ञा, ^૩वितता ^૪ब्रह्मणो ^૫मुखे ।

कर्मजान्विद्धि ^૬तान्सर्वानेवं ^૭ज्ञात्वा ^૮विमोक्ष्यसे ॥ ૩૨ ॥

શાં:—એ પ્રમાણે ઘણા પ્રકારના યજ્ઞો વેદના મુખમાં
(ઉપનિષદમાં) વિસ્તાર પામેલા [છે.] તે સર્વે [યજ્ઞો] ને
[તમે] કર્મવડે થયેલા બાણુ. એમ બાણુને [તમે સંસારથી]
મુક્ત થશો. ૩૨

सर्वं यज्ञोમાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહે છે:—

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्, ^૧ज्ञानयज्ञः ^૨परंतप ।

सर्वं ^૩कर्माखिलं ^૪पार्थ, ^૫ज्ञाने ^૬परिसमाप्यते ॥ ૩૩ ॥

શાં:—હે અર્જુન ! દ્રવ્યથી થનારા યજ્ઞકરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ
અતિઉત્તમ [છે, કારણકે] હે પાર્થ ! સર્વ અખિલ-કાંધ
પણ બાકી રહ્યા વિના બધું-કર્મ જ્ઞાનમાં પરિસમાપ્તિને
પામે છે. ૩૩

હવે તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના ઉપાયને કહે છે:—

^{૧ ૫}તદ્વિદ્ધિ ^૨પ્રણિપાતેન, ^૩પરિપ્રશ્નેન ^૪સેવયા ।

^{૧૦}ઉપદેક્ષ્યંતિ ^૮તે ^૯જ્ઞાનં, ^૭જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

શૈ:—તે [જ્ઞાન તમે જ્ઞાનીઓને] પ્રણામ કરીને, વારંવાર પ્રશ્ન પૂછીને, [અને તેમની] સેવા કરીને મેળવો. [એમ કરવાથી] બ્રહ્મનિષ્ઠ જ્ઞાનીઓ તમને જ્ઞાનનો બોધ કરશે. ૩૪

એ આત્મજ્ઞાનથી શું ફલ મળે છે તે કહે છે:—

^{૨ ૩}યજ્ઞજ્ઞાત્વા ન ^{૭ ૪}પુનર્મોહમેવં ^{૬ ૫}યાસ્યસિ ^૮પાંડવ ।

^૯યેન ^{૧૧ ૧૦}ભૂતાન્યશેષેણ, ^{૧૫ ૧૨ ૧૩}દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો ^{૧૪}મયિ ॥ ૩૫ ॥

શૈ:—હે અર્જુન ! જે બ્રાહ્મણને [તમે] ફરીથી એ પ્રમાણે મોહને પામશો નહિ, [અને] જેવડે સમગ્રપણે [સર્વ] બ્રાહ્મણોને [તમારા] પોતામાં અને મારામાં જોશે. ૩૫

વળી તે જ્ઞાનનું વિશેષ માહાત્મ્ય કહે છે:—

^૫અપિ ^{૧ ૬}ચેદસિ ^૩પાપેભ્યઃ, ^૨સર્વેભ્યઃ ^૪પાપકૃત્તમઃ ।

^૭સર્વં ^૯જ્ઞાનપ્લવેનૈવ, ^૮વૃજિનં ^{૧૧}સંતરિણ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

શૈ:—જો [તમે] સર્વે પાપીઓથી વધારે પાપ કરનારા પણ હોશો [તોપણ તે] સર્વ પાપરૂપ [સમુદ્ર]ને જ્ઞાનરૂપ વહાણથી જ સારી રીતે તરી જશે. ૩૬

જ્ઞાનવડે કર્મોનો નાશ થાય છે એમ જણાવવા બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે:—

^{૨ ૫}યથૈધાંસિ ^{૩ ૪}સમિદ્ધોઽગ્નિર્, ^{૬ ૭}ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

^૯જ્ઞાનાગ્નિઃ ^{૧૦ ૧૧ ૧૨}સર્વકર્માણિ, ^૮ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

શૈભઃ—હે અર્જુન ! જેમ સળગેલો અગ્નિ ઇંધણને [બાળી] ભસ્મરૂપ કરી દે છે તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મેને ભસ્મરૂપ કરી નાંખે છે. ૩૭

એવા જ્ઞાનનું પવિત્રપણું વર્ણવે છે:—

ન^૬ હિ^૧ જ્ઞાનેન^૩ સદૃશં, પવિત્રમિદં^૪ વિદ્યતે^૫ ।

તત્સ્વયં^૮ યોગસંસિદ્ધઃ^{૧૦}, કાલેનાત્મનિ^૯ વિદતિ^{૧૨} ॥ ૩૮ ॥

શૈભઃ—નિશ્ચય આ જગત્માં જ્ઞાનના સમાન પવિત્ર [બીજું કંઈ] વિદ્યમાન નથી. તે [જ્ઞાનને લાંબે] કાલે કરીને કર્મયોગવડે શુદ્ધ ચિત્તવાળો થયેલો [પુરુષ] પોતે પોતામાં (અંતઃકરણમાં) પામે છે. ૩૮

હવે જ્ઞાનના અત્યંતસમીપના ઉપાયને કહે છે:—

શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે^૧ જ્ઞાનં^૫, તત્પરઃ^૪ સંયતેન્દ્રિયઃ^૩ ।

જ્ઞાનં^૬ લબ્ધ્વા^૭ પરાં^૮ શાંતિમ્^{૧૦} ચિરેણાધિગચ્છતિ^{૧૨} ॥ ૩૯ ॥

શૈભઃ—શ્રદ્ધાવાળો, [ગુરુની સેવામાં] તત્પર, [તથા] ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનારો [પુરુષ] જ્ઞાનને પામે છે. જ્ઞાનને પામીને તુરતજ શ્રેષ્ઠશાંતિને (કૈવલ્યમોક્ષને) પામે છે. ૩૯

આ વાતમાં સંશય ન કરવો, કેમકે સંશયી પુરુષ નીચે કહેલાં દુઃખોને પ્રાપ્ત થાય છે:—

અજ્ઞાશ્રદ્ધધાનશ્ચ^૧, સંશયાત્મા^૨ વિનશ્યતિ^૬ ।

નાયં^{૧૦} લોકોઽસ્તિ^૮ ન પરો^{૧૨}, ન સુખં^{૧૩} સંશયાત્મનઃ^{૧૪} ॥ ૪૦ ॥

શૈભઃ—અજ્ઞાની તથા શ્રદ્ધાવિનાનો અને સંશયયુક્ત મનવાળો [એટલા] વિનાશ પામે છે. [તેમાં] સંશયયુક્ત મનવાળાને [તો] આ લોક [સિદ્ધ થતો] નથી, પરલોક [સિદ્ધ થતો] નથી, [કે] સુખ [પણ સિદ્ધ થતું] નથી. ૪૦

કર્મયોગીને તથા જ્ઞાનયોગીને કર્મો અંધન કરતાં નથી એમ નિરૂપણ કરે છે:—

યોગસંન્યસ્તકર્માણં, જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ, નિવર્ધનંતિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥

શાં:—હે અર્જુન ! જેણે નિષ્કામકર્મયોગવડે કર્મનો ત્યાગ કર્યો છે, [ને બ્રહ્મના] જ્ઞાનવડે જેના સંશયો છેદાઇ ગયા છે, [એવા] સાવધાન[પુરુષ]ને [પુણ્યપાપરૂપ] કર્મો અંધન કરતાં નથી. ૪૧

માટે તમે પણ જ્ઞાનવડે સંશયને છેદીને સ્વધર્મમાં તત્પર થાઓ એમ કહે છે:—

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં, હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાઽઽત્મનઃ ।

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગજ્ઞાતેષામ્નિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे यज्ञविभागयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥૪॥

શબ્દાર્થ:—હે ભારત ! તેટલામાટે અજ્ઞાનથી ઉપજેલા [તથા] હૃદયમાં રહેલા આ સંશયને આત્માના જ્ઞાનરૂપ તલવારવડે છેદીને નિષ્કામકર્મયોગને કરો, [અને તેમાટે હવે યુદ્ધ કરવા] બેઠો. ' ૪૨

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના યજ્ઞવલ્ક્યોગનામના ચોથા અધ્યાયની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૪

॥ ૐ ॥

અધ્યાય ૫ મો.

સંન્યાસયોગ.

શ્રીકૃષ્ણનાં પૂર્વોક્ત વચનો સાંભળીને અર્જુનને સંશય થયો કે મારે કર્મો કરવાં ? કે કર્મોના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ કરવો ? આવો સંશય થવાથી તે શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન કરે છે:-

અર્જુન ઉવાચ ॥

સંન્યાસં^૩ કર્મણાં^૨ કૃષ્ણ, પુનર્યોગં^૧ ચ^૬ શંસસિ^૪ ।

૮ ૧૨ ૯ ૧૦ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
યચ્છ્રેય^૮ એતયોરેકં, તન્મે^૯ બ્રૂહિ^{૧૦} સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—અર્જુન બોલ્યા:—‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! [આપ એક વાર] કર્મના સંન્યાસને વખાણો છો, વળી ફરી કર્મયોગને [વખાણો છો,] એ બેમાંનું જે એક નક્કી કરેલું કલ્યાણકારી [હોય] તે મને કહો.’ ૧

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

સંન્યાસઃ^૧ કર્મયોગશ્ચ^૩, નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ^૨ ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
તયોસ્તુ^૬ કર્મસંન્યાસાત્, કર્મયોગો^૭ વિશિષ્ટયતે^{૧૦} ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—‘સંન્યાસ અને કર્મયોગ [એ] બંને [નિશ્ચય] કલ્યાણ કરનારા [છે;] તે બેમાં પણ કર્મના સંન્યાસથી કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે. ૨

હવે અધિકારી જનોની પ્રવૃત્તિ કરાવવાસારુ નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી નિષ્કામકર્મયોગની સ્તુતિ કરે છે:-

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म, न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

શૈભ્યઃ—હૈ અર્જુન! કર્મયોગવિના [કરેલો] સંન્યાસ તો
 દુઃખ પામવાને માટે [છે, અને] કર્મયોગવાળો [પુરુષ તો]
 સંન્યાસી [થઈ] થોડા સમયમાંજ પ્રધાને પામે છે. ૬

કર્મયોગીને નિષ્કામકર્મ બંધન કરતું નથી એમ કહે છે:—

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા, વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા, કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

શૈભ્યઃ—કર્મયોગમાં જોડાયેલો, વિશેષ કરીને શુદ્ધ ચિત્તવાળો,
 શરીરને વશ રાખનારો, ઇન્દ્રિયોને જિતનારો, [ને] જેણે પોતાના
 આત્માને સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા જાણ્યો છે [એવો પુરુષ કર્મ]
 કરતો છતો પણ લેપાતો નથી. ૭

પૂર્વોક્ત વિષયને નીચેના બે શ્લોકોથી સ્પષ્ટ કરે છે:—

૨૪ ૨૩ ૨૨ ૨૫ ૨૬ ૧ ૨૭ ૨
 નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ, યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

૩ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
 પદ્યન્મૃષ્ણન્સ્પૃશન્નિઘ્નન્, નશ્નન્ગચ્છન્સ્વપન્શ્વસન્ ॥ ૮ ॥

૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૪
 પ્રલપન્વિસૃજન્મૃક્ષન્, નુન્મિષન્નિમિષન્નપિ ।

૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧
 ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ, વર્તેત્તેતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

શૈભ્યઃ—યોગયુક્ત તત્ત્વવેત્તા-પ્રધાનિષ્ઠ- [પુરુષ] જોતો છતો
 પણ, સાંભળતો છતો [પણ,] અડકતો છતો [પણ,] સુંઘતો
 છતો [પણ,] ખાતો છતો [પણ,] ચાલતો છતો [પણ,] સુંઘતો
 છતો [પણ,] ખાતો છતો [પણ,] ચાલતો છતો [પણ,] ઉઘતો
 છતો [પણ,] શ્વાસ લેતો છતો [પણ,] બોલતો છતો [પણ,]
 મલત્યાગ કરતો છતો [પણ,] ગ્રહણ કરતો છતો [પણ,] આંખ
 બિઘાડતો છતો [પણ, ને] આંખ વીંચતો છતો [પણ] ઇન્દ્રિયો
 ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવર્તે છે એમ ધારતો છતો [હું] કાંઈજ
 કરતો નથી એમ માને છે. ૮-૯

જ્ઞાન નહિ ઉપજ્યા છતાં પણ નિષ્કામકર્મ કરનારને તે કર્મો અંધન કરતાં નથી એમ જણાવે છે:—

^૨બ્રહ્મણ્યા^૩ધ્યાય કર્મા^૬ણિ, સંગં ત્યક્ત્વા^૪ કરોતિ^૫ યઃ^૭ ।

^{૧૪}લિપ્યતે^{૧૩} ન સ પાપેન,^{૧૨} પદ્મપત્રમિવાંભસા^{૧૦} ॥ ૧૦ ॥

૧૦:—જે [પુરુષ] બ્રહ્મમાં અર્પણ કરીને [તથા] ફલની ઇચ્છા ત્યજીને કર્મો કરે છે તે જલવડે કમલપત્રની પેઠે પાપથી લેપાતો નથી. ૧૦

^૬કાયેન મનસા^૭ બુદ્ધિયા^૮, કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ^{૧૧} ।

^{૧૦}યોગિનઃ કર્મ કુર્વતિ,^{૧૨} સંગં ત્યક્ત્વા^૩ ઽત્મશુદ્ધયે^૬ ॥ ૧૧ ॥

૧૦:—યોગીઓ સંગને ત્યજીને કેવલ ઇન્દ્રિયોથી, કાયાથી, મનથી [અને] બુદ્ધિથી અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે કર્મજ કરે છે. ૧૧

નિષ્કામ પુરુષોને કર્મો મોક્ષનાં હેતુ થાય છે, અને સકામ પુરુષોને તે અંધનનાં હેતુ થાય છે એમ જણાવે છે:—

^૧યુક્તઃ કર્મફલં^૨ ત્યક્ત્વા,^૩ શાંતિમાપ્નોતિ^૫ નૈષ્ઠિકીઃ^૬ ।

^૭અયુક્તઃ કામકારેણ,^૮ ફલે સક્તો^{૧૦} નિબંધ્યતે^{૧૧} ॥ ૧૨ ॥

૧૦:—નિષ્કામકર્મયોગ કરનારો [પુરુષ] કર્મના ફલને ત્યજીને પરમનિષ્ઠાવાળી [મોક્ષરૂપ] શાંતિને પામે છે, [અને] નિષ્કામકર્મયોગ નહિ કરનારો [પુરુષ] કામનાવડે ફલમાં આસક્ત [થઇને] અંધાય છે. ૧૨

ચિત્તશુદ્ધિવાળાને જ્ઞાનયોગ શ્રેષ્ઠ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

^૧સર્વકર્માણિ મનસા,^૨ સંન્યસ્યાસ્તે^૩ સુખં વર્તી^૪ ।

^૬નવદ્વારે^૫ પુરે દેહી,^{૧૦} નૈવ કુર્વન્ન^{૧૨} કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

૨૧૦:—સર્વ કર્મોને મનવડે ત્યાગીને [શરીરાદિને] જેણે વશ કર્યા છે એવો [તથા] આત્માને દેહથી લિપ્ત બેનારો [પુરુષ] નવ બારણાવાળા [આ] નગરમાં—દેહમાં—સુખે રહે છે. નથી [કાંઈ] કરતોજ [કે] નથી [કાંઈ] કરાવતો. ૧૩

આત્મામાં કર્તાપણું આદિ નથી એમ નિરૂપણ કરે છે:—

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ, લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં, સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

૨૧૦:—આત્મા દેહાદિના કર્તાપણાને નથી ઉત્પન્ન કરતો, કર્મોને નથી [ઉત્પન્ન કરતો, ને] કર્મના ફલના સંયોગને [પણ] નથી [ઉપજાવતો,] પરંતુ માયા એ બધું કરવામાં પ્રવર્તે છે. ૧૪

વળી જીવ કર્મનો કર્તા નથી, અને ઈશ્વર કર્મના કરાવનાર નથી એમ કહે છે:—

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં, ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં, તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥ ૧૫ ॥

૨૧૦:—સર્વવ્યાપક-ઈશ્વર-કોઈના પણ પાપને નથી લેતા, તથા પુણ્યને પણ નથી [લેતા,] અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાયેલું [છે,] તેથી જીવો મોહ પામે છે. ૧૫

તેમાં જેનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે તે બ્રહ્મનો અનુલવ કરે છે એમ જણાવે છે:—

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં, યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તૈષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં, પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

૨૧૦:—પણ જેઓનું એ અજ્ઞાન આત્માના જ્ઞાનવડે નાશ પામ્યું છે તેઓનું તે આત્મજ્ઞાન સૂર્યની પેઠે પરબ્રહ્મને દેખાડી આપે છે. ૧૬

આત્મજ્ઞાનથી વિદેહમુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

ત^૧ બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્ય^૭ નરાટ્ટત્તે, જ્ઞાનનિર્^૬તકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

૨૧૦:—તેમાંજ (પરબ્રહ્મમાંજ) જેની બુદ્ધિ છે, તેજ જેનો આત્મા છે, તેમાંજ જેની નિષ્ઠા છે, તેનોજ જેને આશ્રય છે, [અને] જ્ઞાનવડે જેનાં પુણ્યપાપરૂપ કર્મો નાશ પામ્યાં છે એવા [પુરુષો] મોક્ષને પામે છે. ૧૭

એવા આત્મજ્ઞાની શરીર વિદ્યમાન છતાં જીવન્મુક્તિનો અનુભવ કરે છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

વિદ્યાવિનયસંપન્ને, બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ, પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

૨૧૦:—વિદ્યાવાળા તથા નમ્રતાવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં તથા કુતરામાં અને કુતરાને રાંધી જમનારમાં—ચાંડાલ-માં—જ્ઞાનીઓ સમદૃષ્ટિવાળાજ [હોય છે.] ૧૮

જીવન્મુક્તિ પામેલા મહાત્માઓ સર્વદા બ્રહ્મમાં રહ્યા છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

ઈહૈવ^૬ તૈર્જિતઃ^૭ સર્ગો, યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં^{૧૨} હિ સમં^{૧૦} બ્રહ્મ, તસ્માદ્બ્રહ્મણિ^{૧૩} તૈ સ્થિતાઃ^{૧૪} ॥ ૧૯ ॥

૨૧૦:—જેઓનું મન સમાનપણામાં રહ્યું છે તેમણે અહીંજ સંસાર જિત્યો છે, કેમકે બ્રહ્મ નિર્દોષ [તથા] સમાન [છે] તેથી તેઓ બ્રહ્મમાં રહ્યા [છે.] ૧૯

એવા મહાત્માઓ રાગદ્વેષથી રહિત હોય છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

^૩ ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં ^૪ પ્રાપ્ય, ^૧ નોદિજેત્પ્રાપ્ય ^૨ ચાપ્રિયમ્ ।

^{૧૦} સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો, ^{૧૧} બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ ^{૧૨} સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

શૈભ્યોઃ—[જે] સુખ કરનારી વસ્તુને પામીને અતિહર્ષ પામતો નથી, અને દુઃખ કરનારી વસ્તુને પામીને ઉદ્વેગ પામતો નથી, [તે] સ્થિરબુદ્ધિવાળો, સંમોહરહિત, બ્રહ્મને જાણનારો [ને] બ્રહ્મમાં રહેલો [છે.] ૨૦

એવા મહાત્મા અશ્વય સુખને પામે છે એમ જણાવે છે:—

^૧ વાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા, ^૨ વિંદત્યાત્મનિ ^૩ યત્સુખમ્ ।

^૭ સં ^૮ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા, ^{૧૦} મુખ્યમશ્વયમશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

શૈભ્યોઃ—મહારના સ્પર્શોમાં આસક્તિવિનાના [પુરુષ પોતાના] અંતઃકરણમાં જે [સુખ છે તે] સુખને પામે છે. તે બ્રહ્મયોગમાં જોડાયેલા ચિત્તવાળા અનંત સુખને [પણ] પામે છે. ૨૧

વિષયોમાં દોષદર્શન કરવાથી તેમાં વિરાગ ઉપજે છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ યે ^૧ હિ ^૩ સંસ્પર્શજા ^૪ ભોગા, ^૫ દુઃસ્વયોનય ^૬ એવં ^૭ તે ।

^૮ આગ્રંતવંતઃ ^૯ કૌતેય, ^{૧૦} ન ^{૧૧} તેષુ ^{૧૨} રમતે ^{૧૩} બુધઃ ॥ ૨૨ ॥

શૈભ્યોઃ—નકરી જટલા વિષયોના અને ઇદ્રિયોના સંગ્રંધથી ઉપજનારા ભોગો (સુખો) [છે] તેઓ દુઃખનાં મૂલોજ [છે. તે] આવે ને જાય એવા સ્વભાવવાળા [છે.] હે અર્જુન ! વિવેકી [પુરુષ] તેઓમાં રમતા નથી. ૨૨

મોક્ષસાધકે એ ડામાદિના વેગને જીવતાંજ સહન કરવા જોઈએ એમ જણાવે છે:—

^૧ શક્નોર્તાદેવ ^૨ યઃ ^૩ સોદું, ^૪ પ્રાક્શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

^૫ કામક્રોધોદ્ભવં ^૬ વેગં, ^૭ સ ^૮ યુક્તઃ ^૯ સ ^{૧૦} મુક્તી ^{૧૧} નરઃ ॥ ૨૩ ॥

શૈવઃ—જે શરીરના નાશથી પહેલાં અહીંજ કામક્રોધથી ઉપજેલા વેગને સહન કરવાને શક્તિમાન છે તે યોગી, તે સુખી [ને તેજ] પુરુષ [છે.] ૨૩

અંતરાત્મામાં આનંદ અનુભવનારા એવા યોગી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે:—

^{૧ ૨}યો^૫સ્તઃ^૩સુ^૭ખો^૪સ્તરા^૬રામ^૮સ્તથા^૯તજ્યો^{૧૦}તિરે^{૧૧}વ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણં, બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥૨૪॥

શૈવઃ—જે અંતરાત્મામાં સુખવાળા [છે,] તેમજ [જે] અંતરાત્મામાં આરામવાળા [છે, તથા] જે અંતરાત્મામાં પ્રકાશવાળા [છે,] તે યોગી બ્રહ્મરૂપ થયેલા [હોય] નિર્વાણરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. ૨૪

બ્રહ્મજ્ઞાનનાં બીજાં સાધનોનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૧લ^૨ભંતે^૩ બ્રહ્મ નિર્વાણમૃ^૪પયઃ^૫ ક્ષી^૬ણકલ્મ^૭ષાઃ ।

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ, સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

શૈવઃ—પાપપુણ્યરૂપ કર્મો જેમનાં નાશ પામ્યાં છે, સંશય જેમના છેદાય ગયા છે, જેમનું ચિત્ત પોતાને અધીન છે, [અને જે] પ્રાણિમાત્રના ભલામાં પ્રીતિવાળા [છે તે] ઋષિઓ (સૂક્ષ્મ-દર્શીઓ) આનંદરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. ૨૫

કામક્રોધવિયુક્તાનાં, યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો બ્રહ્મ નિર્વાણં, વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

શૈવઃ—કામક્રોધથી રહિત, ચિત્તને વશ રાખનારા [તથા] આત્માને બાળનારા સંન્યાસીઓને સર્વ સ્થિતિમાં નિર્વાણરૂપ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત છે. ૨૬

હવે આત્મસાક્ષાત્કારના અંતરંગસાધનરૂપ યોગનું નીચેના બે શ્લોકોથી સંક્ષેપમાં વર્ણન કરે છે:—

^૨સ્પર્શાન્કૃત્વા ^૪બહિર્વાહ્યાંશ્ચ ^૩શુશ્રૈવાંતરે ^૬ભુવોઃ ^૫।

^{૧૦}પ્રાણાપાનૌ ^{૧૧}સમૌ ^{૧૩}કૃત્વા, ^{૧૨}નાસામ્બ્યંતરચારિણૌ ॥૨૭॥

^{૧૪}યતોદ્રેગ્લો ^{૧૮}બુદિર્, ^{૧૬}મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ^{૧૬}।

^{૧૫}વિગતેચ્છાભયક્રોધો, ^{૧૭}યઃ ^{૨૦}સદા ^{૨૧}મુક્ત ^{૨૨}એવ ^{૧૯}સઃ ॥૨૮॥

શ્લોક:—બહારના વિષયોને દૂર કરીને, તથા [પોતાની] આંખોને બે ભ્રમરની મધ્યમાંજ [સ્થિર કરીને, અને] પ્રાણને તથા અપાનને સરખા [તથા] નાકની અન્તર ચાલનારા કરીને જેમણે ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિને જિત્યાં છે, ઇચ્છા લાય તથા ક્રોધ જેમનાં જતાં રહ્યાં છે, [તથા] મોક્ષ એજ જેમને પામવાની વસ્તુ છે એવા જે મુનિ તે સદા મુક્તજ [છે.] ૨૭-૨૮

એવા યોગી કઈ વસ્તુને જાણીને મુક્તિ પામે છે તે કહે છે:—

^૨મોક્તારં ^૧યજ્ઞતપસાં, ^૩સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

^૫મુહુર્દં ^૪સર્વભૂતાનાં, ^૭જ્ઞાત્વા ^૬માં ^૮શાંતિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥५॥

શબ્દાર્થ:—યજ્ઞનો અને તપનો લોગવનાર, સર્વ લોકનો મોટો ઈશ્વર [તથા] આણિમાત્રના મિત્રરૂપ એવા મને જાણીને [યોગી] શાંતિને પામે છે. ૨૯

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સંન્યાસયોગનામના પાંચમા અધ્યાયની
શ્રીનાથશર્મપ્રણીત અન્વયાર્થટીપિકાટીકા પૃરી અમ. ૫

॥ ૐ ॥

અધ્યાય ૬ ક્ષો.

આત્મસંયમયોગ.

પાંચમા અધ્યાયના છેલ્લા ત્રણ શ્લોકોવડે યોગનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું છે તેનો વિસ્તાર આ અધ્યાયમાં કહેવો છે માટે નીચેના બે શ્લોકોથી નિષ્કામકર્મની સ્તુતિ કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

અનાશ્રિતઃ^૩ કર્મફલં^૨, કાર્યં^૪ કર્મ કરોતિ^૫ યઃ^૬ ।

સ^૭ સંન્યાસી^૮ ચ^૯ યોગી^{૧૦} ચ, ન નિરગ્નિર્ન^{૧૧} ચાક્રિયઃ^{૧૨} ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીભગવાન ઓળ્યા:—જે કર્મફલની ઇચ્છા રાખ્યા વિના [અવશ્ય] કરવાયોગ્ય કર્મ કરે છે તે સંન્યાસી ને યોગી [છે,] અને [માત્ર] અગ્નિરહિત થયેલો [તે સંન્યાસી] નહિ, તથા ક્રિયારહિત થયેલો [તે યોગી] નહિ. ૧

અસંન્યાસમાં તથા અયોગમાં ક્રમથી સંન્યાસ તથા યોગ-શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ જે સમાન ગુણ છે તે કહે છે:—

યં^૨ સંન્યાસમિતિ^૩ પ્રાહુર્^૪, યોગં^૫ તં વિદ્ધિ^૬ પાંડવ^૭ ।

ન^{૧૩} હ્યસંન્યસ્તસંકલ્પો^{૧૪}, યોગી^{૧૫} ભવતિ^{૧૬} કશ્ચન^{૧૭} ॥ ૨ ॥

શ્લોક:—હે પાંડવ ! જેને સંન્યાસ એમ કહે છે તેને [તમે] યોગ જાણો, કેમકે જેણે સંકલ્પનો યથાર્થરીતે ત્યાગ કર્યો નથી એવો કોઇ પણ [મનુષ્ય] યોગી થઇ શકતો નથી. ૨

હવે કર્મયોગના તથા સંન્યાસયોગના અધિકારીનું વર્ણન કરે છે:—

આરુરુભોર્મુનેર્યોગં^૨, કર્મ^૩ કારણમુચ્યતે^૪ ।

યોગારુઢસ્ય^૭ તસ્યૈવ^૮, શમઃ^{૧૦} કારણમુચ્યતે^{૧૧} ॥ ૩ ॥

શૈઃ—યોગ પામવાને ઇચ્છનાર મુનિને કર્મ [અ] [સાધન કહેવાય છે, [અને] યોગમાં આરૂઢ થયેલા તેને શાંતિજ (વિદ્વેષ કરનારાં કર્મોનો ત્યાગજ) સાધન કહેવાય છે. ૩

હવે પુરુષ યોગારૂઢ ક્યારે કહેવાય તે જણાવે છે:—

યદા^૧ હિ^૨ નૈ^૪દ્રિયાર્થે^૩ષુ, ન^૭ કર્મ^૬સ્વનુષજ્જતે^૫ ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી, યોગારૂઢસ્તદાચ્યતે ॥ ૪ ॥

શૈઃ—ત્યારે નિશ્ચય ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી, [તથા] કર્મોમાં [આસક્ત થતો] નથી, [અને] સર્વ સંકલ્પનો સારી રીતે ત્યાગ કરનારો [થાય છે] ત્યારે [તે પુરુષ] યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૪

વિવેકવાળું મનજ આત્માના મિત્રનું તથા અવિવેકવાળું મનજ આત્માના શત્રુનું કામ કરે છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

ઉદ્ધરે^૩દાત્મના^૧ડડ્માનં^૨, નાત્માનમવસાદયેત્^૫ ।

આત્મૈવ^૮ હ્યાત્મનો^૭ બંધુરાત્મૈવ^{૧૦} રિપુરાત્મનઃ^{૧૨} ॥ ૫ ॥

શૈઃ—આત્માવડે (વિવેકવાળા મનવડે) આત્માનો [સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી] ઉદ્ધાર કરે, [મનને વિષયોમાં બહિર્મુખ કરી] આત્માનો નાશ ન કરે, (સંસારસમુદ્રમાં ન ડુબાવે,) કેમકે આત્માજ (વિવેકવાળું વિષયાસક્તિરહિત મનજ) આત્માનો બંધુ [છે, અને] આત્માજ (વિવેકવિનાનું વિષયાસક્ત મનજ) આત્માનો શત્રુ [છે.] ૫

કેવો આત્મા આત્માનો બંધુ છે, તથા કેવો આત્મા આત્માનો શત્રુ છે તે સ્પષ્ટ કરીને કહે છે:—

બંધુરાત્મા^૮ડડ્માનં^૬સ્તસ્ય^૫, યેનાત્મૈવાત્મના^{૧૩} જિતઃ^{૧૪} ।

અનાત્મનસ્તુ^{૧૨} શત્રુત્વે^{૧૦}, વર્તેતાત્મૈવ^{૧૫} શત્રુત્ ॥ ૬ ॥

શૈ:—જેણે આત્માવડે (વિવેકયુક્ત મનવડે) આત્માને (ઇન્દ્રિયસમૂહને) જિત્યો છે તેનો આત્માજ (વિવેકવાળું મનજ) આત્માનો ખંધું [છે,] અને અનાત્માનો (વિવેકરહિત મનવાળાનો) આત્માજ (વિવેકરહિત મનજ) શત્રુની પેઠે શત્રુપણામાં વર્તે છે. ૬

યોગમાં શી રીતે આરૂઢ થવાય છે તે જણાવે છે:—

જિતાત્મનઃ પ્રશાંતસ્ય, પરમાત્મા સમાદિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ, તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

શૈ:—ટાઢતડકામાં અને સુખદુઃખમાં તથા માનાપમાનમાં [પણ] જિતેન્દ્રિયને [તથા] અત્યંત શાંતને પરમાત્મા સમાધિનો વિષય [થાય છે.] ૭

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા, કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી, સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

શૈ:—જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલા આત્માવાળો, (અન્તઃકરણવાળો,) વિકારરહિત, અત્યંત જિતેન્દ્રિય [અને] જંને માટીનું ઢેકું, પથ્થર અને સોનું એ સર્વ સમાન છે એવો યોગી યોગારૂઢ એમ કહેવાય છે. ૮

હવે શત્રુમિત્રાદિમાં સમબુદ્ધિવાળા યોગીનું શ્રેષ્ઠપણું કહે છે:—

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યબંધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ, સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

શૈ:—અકારણ ઉપકાર કરનાર, સ્નેહી, શત્રુ, સંબંધવિના ના, પક્ષપાતવિના હિતાહિત સમજાવનાર, દ્વેષપાત્ર ને સંબંધી એમને વિષે [તથા] સાધુઓમાં (સજ્જનોમાં) અને પાપીઓમાં પણ [જે] સમાનબુદ્ધિવાળા [છે તે] સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ૯

હવે નીચેના ત્રેવીશ શ્લોકોવડે યોગારૂઢ પુરુષોનાં લક્ષણો-
સહિત યોગનું નિરૂપણ કરે છે:—

યોગી^૭ યુન્જીત^{૧૦} સતત^૮માત્માનં^૯ રહસિ^૫ સ્થિતઃ^૬ ।

કાંકા^૧ યતચિત્તાત્મા^૨, નિરાશીરપરિગ્રહઃ^૩ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોક:—એકલો રહેલો, અંતઃકરણ અને દેહાદિ જેણે વશ રાખ્યાં છે એવો, આશારહિત, ભોગસાધનોના સંગ્રહવિનાનો, [અને] એકાંતમાં રહેલો [એવો] યોગી (યોગાભ્યાસી) સદા [પોતાના] અંતઃકરણને સમાહિત (એકાગ્ર) કરે. ૧૦

નીચેના બે શ્લોકોવડે આસનનું તથા તેના પર બેસી કરવાના યોગાભ્યાસીના કર્તવ્યનું નિરૂપણ કરે છે:—

શુચૌ^૧ દેશે^૨ પ્રતિષ્ઠાપ્ય^૬, સ્થિરમાસનમાત્મનઃ^{૪ ૫ ૩} ।

નાત્યુચ્છિન્નં^{૮ ૭} નાર્તિનીચં^{૧૦ ૯}, ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્^{૧૧} ॥ ૧૧ ॥

તત્રૈકાગ્રં^{૧૨ ૧૭ ૧૬} મનઃ^{૧૮} કૃત્વા, યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ^{૧૫} ।

ઉપવિશ્યાસને^{૧૪} યુન્જ્યાધોગમાત્મવિશુદ્ધયે^{૧૩ ૨૧ ૨૦ ૧૯} ॥ ૧૨ ॥

શ્લોક:—પવિત્ર સ્થાનમાં પોતાનું નિશ્ચલ આસન સ્થાપન કરે, [કે જે આસન] અતિઉંચું [પણ] નહિ [અને] અતિ-નીચું [પણ] નહિ [એવી રીતનું હોય, તેમાં] પ્રથમ દર્ભ, તે ઉપર મૃગચર્મ કે વાઘાંખર અને તે ઉપર વસ્ત્ર [હોય.] તે આસનઉપર બેસીને ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને જેણે રોકી છે એવો [પુરુષ] મનને એકાગ્ર કરીને આત્માની-અંતઃકરણની-અત્યંત શુદ્ધિ કરવામાટે યોગાભ્યાસ કરે. ૧૧-૧૨

નીચેના બે શ્લોકોથી એ વિષયનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

^૧સમં ^૧કાયશિરોગ્રીવં, ^૪ધાર્મ્યનન્દનં ^૩સ્થિરઃ । ^૫

^૮સંપ્રેક્ષ્ય ^૭ના ^૬સેકાગ્રં ^{૧૦ ૯ ૧૧}સ્વં, ^{૧૦ ૯ ૧૧}દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૧૩॥

^{૧૨}પ્રશાંતાત્મા ^{૧૩}વિગતભીર્, ^{૧૪}બ્રહ્માવિવ્રતે ^{૧૫}સ્થિતઃ ।

^{૧૬}મનઃ ^{૧૭}સંયમ્ય ^{૧૮}મચ્ચિત્તો, ^{૨૦ ૨૧ ૧૯}યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

શૈ:—દેહ, (કેડથી ગળાસુધીનો ભાગ,) માથું અને ડોક [એ ત્રણ] ને સીધાં [તથા] અચલ રાખતો છતો સ્થિર [થઇ] પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગઉપર દૃષ્ટિને સમ્યક્ પ્રકારે રોકી, અને [બીજી] દિશાઓને નહિ જોતો છતો [રહે.] અત્યંત શાંતચિત્તવાળો [તથા] નિર્ભય [થઇ,] બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં સ્થિર થઇ, મનનો નિરોધ કરી, મારામાં ચિત્ત અર્પણ કરી, મારે પરાયણ [થઇ,] સમાધિવાળો [થઇને] બેસે. ૧૩-૧૪

સંપ્રજ્ઞાતયોગનું ફલ કહે છે:—

^{૩ ૧}યુજન્નેવં ^{૪ ૨}સદાઽઽત્માનં, ^૫યોગી ^૬નિયતમાનસઃ ।

^૮શાંતિં ^૭નિર્વાણપરમાં, ^{૧૦}મત્સંસ્થામર્ધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

શૈ:—એવી રીતે મનને જોડતો છતો સદા યોગાભ્યાસી [પુરુષ] ચિત્તને વશ રાખનારો [થઇ] મારામાં રહેલી [એવી] ઉત્કૃષ્ટ કૈવલ્યરૂપ શાંતિને પામે છે. ૧૫

નીચેના બે શ્લોકોવડે યોગાભ્યાસીના આહારાદિક નિયમો ને કહે છે:—

^{૪ ૨}નાત્યશ્રતસ્તુ ^{૯ ૩ ૫}યોગોઽસ્તિ, ^{૧૦ ૧૭ ૮}ન ચૈકાંતમનશ્રતઃ ।

^{૧૩ ૧૧ ૧૨}ન ચાતિસ્વપ્નશાંતસ્ય, ^{૧૫ ૧૬ ૧૪ ૧૭}જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

શૈ:—હે અર્જુન ! બહુ આહાર કરનારને યોગ [સિદ્ધ થતો] નથી, તેમ કેવલ ભૂખ્યા રહેનારને પણ [તે યોગ

સિદ્ધ થતો] નથી, એવી રીતે અતિનિદ્રાહુને [પણ તે યોગ
સિદ્ધ થતો] નથી, તથા [બહુ] બિજગરો કરનારને [પણ
તે યોગ સિદ્ધ થતો] નથીજ. ૧૬

^૧યુક્તો^૨દ્વારે^૩હારસ્ય, ^૪યુક્ત^૫વેષ્ટસ્ય ^૬કર્મસુ ।

^૭યુક્ત^૮સ્ત્રાવ^૯બોધસ્ય, યોગો ^{૧૦}ભવતિ ^{૧૧}દુઃસ્વપ્ના ॥ ૧૭ ॥

શ્લોક:—યથાયોગ્ય આહારવિહારવાળાને, કર્મોમાં યથાયોગ્ય
ચેષ્ટાવાળાને [તથા] યથાયોગ્ય ઉદ્ધવાજગવાવાળાને દુઃખને હણ-
નારો યોગ [સિદ્ધ] થાય છે. ૧૭

હવે અસંપ્રજ્ઞાતયોગનું સ્વરૂપ કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે:—

^૧યદા ^૨વિનિયતં ^૩ચિત્તમ ^૪ત્પ્રન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

^૫નિઃસ્પૃહઃ ^૬સર્વકામેભ્યો, ^૭યુક્ત ^૮ઇત્યુચ્યતે ^૯તદા ॥ ૧૮ ॥

શ્લોક:—જ્યારે અત્યંત એકાગ્રતા પામેલું ચિત્ત આત્માને
વિષેજ સ્થિતિ કરે છે, [અને] સર્વ વિષયોથી તૃષ્ણારહિત [થાય
છે] ત્યારે [તે] યુક્ત (સમાહિત) એમ કહેવાય છે. ૧૮

સમાધિમાં વૃત્તિઓથી રહિત થયેલા ચિત્તની ઉપમા કહે છે:—

^૧યથા ^૨દાપો ^૩નિવાતસ્થો, ^૪નેંગતે ^૫સોષમા ^૬સ્મૃતા ।

^૭યોગિનો ^૮યતચિત્તસ્ય, ^૯યુંજતો ^{૧૦}યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોક:—જેમ વાયુરહિત સ્થાનમાં રહેલો દીવો ડાલતો
નથી તે ઉપમા, નિરોધેલી ચિત્તવૃત્તિવાળા [તથા] સમાધિનું
અનુષ્ઠાન કરનાર યોગીના ચિત્તની, [યોગને બાણુનારાઓએ]
ચિતન (કથન) કરેલી છે. ૧૯

અસંપ્રજ્ઞાતયોગનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવાનો પ્રારંભ કરે છે:—

^૧યત્રોપરમતે ^૨ચિત્તં, ^૩નિરુદ્ધં ^૪યોગસેવયા ।

^૫યત્ર ^૬ચૈવાત્મનાઽઽત્માનં, ^૭પડ્યન્નાત્મનિ ^૮તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

શ૦:—યોગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી વૃત્તિશૂન્ય થયેલું ચિત્ત જ્યાં (જે સ્થિતિમાં) ઉપરામ થાય છે, અને જ્યાં અંતઃકરણવડે પરમજ્યોતિને અનુભવતો છતો પોતામાંજ સંતોષ પામે છે [તે સમયની ચિત્તની સ્થિતિને યોગ જાણવો.] ૨૦

આત્મામાં પરમસંતોષ પામવાના હેતુને કહે છે:—

^૫ ^૩ ^૪ ^૬ ^૨ ^૧
સુખમાન્યંતિકં યત્તદ્, બુદ્ધિપ્રાપ્તિદ્રેયમ્ ।

^૮ ^૭ ^{૧૩} ^{૧૨} ^{૧૦} ^૯ ^{૧૪} ^{૧૧}
વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં, સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

શ૦:—ઈદ્રિયોવડે ગ્રહણ ન થાય એવું [પણ માત્ર] બુદ્ધિવડે અનુભવી શકાય એવું નિરતિશય જે સુખ [છે] તેને જે સ્થિતિમાં જાણે છે, [ને જ્યાં] સ્થિર થયેલો આ [પુરુષ] [ચૈતન્ય] તત્ત્વથી કદી પણ ચલાયમાન થતો નથી [તેને યોગ જાણવો.] ૨૧

યોગી એ નિરોધાવસ્થાનેજ પરમલાલ માની તેમાં સુદૃઢ સ્થિર થાય છે એમ કહે છે:—

^૧ ^૨ ^૮ ^૩ ^૪ ^૮ ^૭ ^૬ ^૫
યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં, મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૫} ^{૧૩} ^{૧૨} ^{૧૪} ^{૧૬}
યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃખેન, ગુરુણાપિ વિચલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

શ૦:—જેને પામીને [યોગી] બીજા [કોઈ પણ] લાભને તેથી અધિક માનતો નથી, અને જેમાં સ્થિર થયો છતો મોટા દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી [તેને યોગ જાણવો.] ૨૨

યોગશબ્દના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ ^૪ ^૧ ^૩
તં વિદ્યાદુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

^૫ ^૭ ^૬ ^૧ ^૨
સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો, યોગોઽનિર્વિજ્ઞચેતસા ॥ ૨૩ ॥

શ૦:—[ત્રિવિધ] દુઃખના સંયોગનો અભાવ તેને યોગ-શબ્દનો અર્થ જાણવો. તે યોગ નિશ્ચયપૂર્વક કંટાળો લાવ્યા-

વિનાના મનવડે અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય [છે.] ૨૩

હવે એ યોગને પામવાના ઉપાયો કહે છે:—

^૧સંકલ્પ^૩પ્રભવાન્કામાં^૫સ્ત્યક્ત્વા^૨ સર્વાન^૪શેષતઃ ।

^૬મનસૈર્વે^૭દ્રિયગ્રામં, ^{૧૦}વિનિયમ્ય^૮ સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

શૈ. — સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વે અસિદ્ધાપાઓના નિઃશેષ ત્યાગ કરીને મનવડેજ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને સર્વ રીતે નિયમમાં લાવી [મનનો નિયંત્ર કરે.] ૨૪

^૩શનૈઃ^૪ શનૈરૂપરમેદ્, ^૫બુદ્ધ્યા^૭ ધૃતિ^૬ગૃહીતયા ।

^૭આત્મસંસ્થં^૮ મનઃ^{૧૧} કૃત્વા, ન^૯ કિંચિદપિ^{૧૦} ચિંતયેત્^{૧૨} ॥ ૨૫ ॥

શૈ. — ધૈર્યવાળી બુદ્ધિવડે ધીમે ધીમે ચિત્તને ધૃતિશૂન્ય કરે. મનને આત્માને વિષે સ્થિર કરીને કાંઈ પણ ચિંતન કરે નહિ. ૨૫

^૫યતો^૬ યતો^૭ નિશ્ચરતિ, ^૮મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

^૭તતસ્તતો^૮ નિયમ્યૈતદ્^{૧૧}ત્મન્યેવ^{૧૨} વશં^{૧૩} નયેત્^{૧૪} ॥ ૨૬ ॥

શૈ. — ચંચલ [અને] અસ્થિર મન જે જે નિમિત્તથી વિષયાકારવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે તે તે નિમિત્તથી તેને પાછું ખેંચી આત્મામાંજ વશ કરી દે. ૨૬

હવે યોગાભ્યાસથી જે ફલ થાય છે તે કહે છે:—

^૧પ્રજ્ઞાંતમનસં^૭ હ્યેનં, ^૫યોગિનં^૬ મુખમુક્તમમ્ ।

^{૧૦}उपैति^૨ શાંતરજસં, ^૩બ્રહ્મ^૪ભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

શૈ. — અત્યંત શાંતમનવાળા, રજોગુણ જેમનો નિવૃત્ત થયે છે એવા, બ્રહ્મરૂપ થયેલા [અને] પાપપુણ્યથી રહિત એ યોગીને નિશ્ચય ઉત્તમ મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૭

^૪યુન્નન્નેવં ^૧સદા ^૨ડડ્દત્માનં, ^૩યોગી ^૬વિગતકલ્મષઃ ।

^{૧૦}સુખેન ^{૧૧}બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં ^{૧૨}સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

શી૦:—એ પ્રમાણે નિરંતર [પોતાના] ચિત્તને સમા-
હિત કરતા છતા પાપપુણ્યરહિત યોગી બ્રહ્માનુભવરૂપ નિરતિ-
શય સુખને અનાયાસે પામે છે. ૨૮

એવા યોગી સર્વમાં પોતાને અને પોતામાં સર્વને બુઝે
છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

^૪સર્વભૂતસ્થમાત્માનં, ^૫સર્વભૂતાનિ ^{૧૭}ચાત્મનિ ।

^{૧૮}ઈક્ષતે ^૩યોગયુક્તાત્મા, ^{૧૯}સર્વત્ર ^{૨૦}સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

શી૦:—સર્વમાં સમદૃષ્ટિવાળા [અને] સમાહિત અંતઃકરણ-
વાળા [યોગી] સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા [પોતાના] આત્માને અને
[પોતાના] આત્મામાં [રહેલાં] સર્વ પ્રાણીઓને બુઝે છે. ૨૯
સર્વત્ર આત્માને જોનારા યોગીના સંબંધમાં વિશેષ કહે છે:—

^૧યો માં ^૩પશ્યતિ ^૪સર્વત્ર, ^૬સર્વં ^{૫:૭}ચ ^૮મયિ ^૯પશ્યતિ ।

^{૧૦}તસ્યાહં ^{૧૧}ન ^{૧૨}પ્રણશ્યામિ, ^{૧૪}સ ^{૧૩}ચ ^{૧૫}મે ^{૧૬}ન ^{૧૭}પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

શી૦:—જે સર્વત્ર મને દેખે છે, અને સર્વને મારામાં
દેખે છે, તેમને હું પરોક્ષ થતો નથી, અને તે મને પરોક્ષ
થતા નથી. ૩૦

એવા યોગીનું માહાત્મ્ય કહે છે:—

^૪સર્વભૂતસ્થિતં ^૧યો માં, ^૫ભજત્વેકત્વમાસ્થિતઃ ।

^{૧૦}સર્વથા ^{૧૧}વર્તમાનોઽપિ, ^{૧૨}સ ^{૧૩}યોગી ^{૧૪}મયિ ^{૧૫}વર્તતે ॥ ૩૧ ॥

શી૦:—જે એકત્વનો આશ્રય કરનારા પ્રાણિમાત્રમાં રહેલા
મને ભજે છે તે યોગી સર્વપ્રકારે રહેતા છતા પણ મારામાં વર્તે છે. ૩૧
હવે પરમયોગીના સ્વરૂપને કહે છે:—

આત્મૌપમ્યેન^૪ સર્વત્ર^૩, સમં^૮ પश्यति^૯ યોઽર્જુન^{૨,૧} ।

સુખં^૫ વા^૬ યદિ^૭ વા^{૧૦} દુઃખં^{૧૧}, સ^{૧૨} યોગી^{૧૩} પરમો^{૧૪} મતઃ ॥૩૨॥

શી૦:—હે અર્જુન ! જે સર્વત્ર પોતાના દૃષ્ટાંતથી મુખને અથવા દુઃખને સમાન દેખે છે તે યોગી [મેં સર્વ યોગીઓમાં] શ્રેષ્ઠ માન્યા [છે.]' ૩૨

એવો યોગ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય જણાય છે એવા આશયનો પ્રશ્ન અર્જુન કરે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

યોઽયં^૩ યોગસ્ત્વયા^૪ પ્રોક્તઃ^૫, સામ્યેન^૬ મધુસૂદન^૧ ।

एतस्याहं^૮ ન^૯ પશ્યામિ^{૧૩}, ચંચલત્વાસ્થિતિં^{૧૪} સ્થિરામ્^{૧૧} ॥૩૩॥

શી૦:—અર્જુન બોલ્યા:—‘ હે મધુસૂદન ! સમાનપાત્રું અનુભવવાનો જે આ યોગ આપે કહ્યો તેની હું સ્થિર (લાંબા સમય-સુધીની) સ્થિતિને [મનના] ચંચલપણાને લીધે જોતો નથી. ૩૩

ચંચલં^૪ હિ^૩ મનઃ^૨ કૃષ્ણ^૧, પ્રમાથિ^૫ વલવદ્દૃઢમ્^૬ ।

तस्याहं^૮ નિગ્રહં^{૧૦} મન્યે^૯, વાયોરિવ^{૧૪} સુદુષ્કરમ્^{૧૧} ॥ ૩૪ ॥

શી૦:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! [આ] મન પ્રસિદ્ધરીતે ચંચલ, [શરીરને અને ઇન્દ્રિયોને] વિદ્વેલ કરનાર, બલવાન [અને] દૃઢ [છે.] તેના નિરોધને હું વાયુના [નિરોધના] જેવો અત્યંત કઠન માનું છું.’ ૩૪

અર્જુનના તે પ્રશ્નનું શ્રીકૃષ્ણ સમાધાન કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

असंशयं^૫ મહાબાહો^૧, મનો^૨ દુર્નિગ્રહં^૩ ચલમ્^૪ ।

अभ्यासेन^૭ તુ^૬ કૌંતેય^{૧૦}, बैराग्येण^૯ च^૮ गृह्यते^{૧૧} ॥ ૩૫ ॥

શૈઃ—શ્રીભગવાન્ બોલ્યા:—‘હે મહાબાહો ! મન [એ] દુર્નિશ્ચય (જેનો નિરોધ કરવો અત્યંત કઠણ છે એવું) [અને] ચંચલ [છે એ] સંદેહરહિત [છે,] પણ અભ્યાસવડે અને વરાગ્યવડે હે કૈંતેય ! [તેનો] નિરોધ થઈ શકે છે. ૩૫

અસંયતાત્મના યોગો, દુષ્પ્રાપ્તિરિતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા, શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥૩૬॥

શૈઃ—જેણે દેહાદિને વશ રાખેલાં નથી એવાને યોગ દુષ્પ્રાપ્ત (અત્યંત દુઃખે પણ પ્રાપ્ત થવો અશક્યજેવો) [છે] આ [વાતાં] મને સંમત [છે,] પણ જેણે દેહાદિને વશ રાખ્યાં છે એવા પ્રયત્ન કરનાર[પુરુષ]વડે ઉપાયથી [યોગ] પ્રાપ્ત કરવાને શક્ય [છે.]’ ૩૬

અત્ય યત્ન કરનાર શ્રદ્ધાલુ યોગબ્રહ્મની કેવી અતિ થાય છે એમ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો, યોગાચ્છલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં, કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥૩૭॥

શૈઃ—અર્જુન બોલ્યા:—‘શ્રદ્ધાવડે યુક્ત [પણ] સમ્યક્ પ્રયત્ન નહિ કરનારો [તથા] યોગથી ચલાયમાન થયેલા મન-વાળો [અભ્યાસી] યોગસિદ્ધિને (કૈવલ્યને) નહિ પામીને હે શ્રીકૃષ્ણ ! કઈ ગતિને પામે છે ? ૩૭

હવે પૂર્વાક્ત સંશયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

કચ્છિન્નોભયવિભ્રષ્ટશિચ્છન્નાભ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો, વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

શૈઃ—હે મહાબાહો ! બ્રહ્મના માર્ગમાં અત્યંતમૂઢ, [કેમ] તથા ઉપાસના એ બંનેના] આશ્રયવિનાનો [ને] બંનેથી બ્રહ્મ થયેલા [પુરુષ] છૂટા પડેલા વાહણાની પેઠે શું નાશ નથી પામતો ? ૩૮

પૂર્વોક્ત સંશયની નિવૃત્તિ કરવામાટે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરે છે:—

^૩ ^૨ ^૪ ^૧ ^૬ ^૫
 एतन्मे संशयं कृष्ण, छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

^{૯૧૦} ^{૧૨} ^{૧૧} ^{૧૩} ^{૧૪} ^{૯૧૫}
 त्वदन्यः संशयस्यास्य, छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ૩૯ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ! મારા આ સંશયને સમૂળો છેદવાને [આપજ] યોગ્ય છે. નિશ્ચય આપના વિના બીજો કોઈ આ સંશયનો છેદનાર સંભવતો નથી. ૩૯

અર્જુનના સંશયની નિવૃત્તિ કરવા શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર આપે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

^૧ ^{૬૪} ^૩ ^{૯૮} ^૫ ^૨ ^૭
 पार्थ नैवेह नासुत्र, विनाशस्तस्य विद्यते ।

^{૧૫} ^{૧૦} ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૪} ^{૧૧} ^{૧૬}
 न हि कल्याणकृत्कश्चिद्, दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ૪૦ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા:—‘હે પાર્થ ! તેનો આ લોકમાં કદીપણ વિનાશ વિદ્યમાન નથી, પરલોકમાં [પણ વિનાશ] નથી, કેમકે હે તાત ! કલ્યાણ કરનાર-શુભમાર્ગનું આચરણ કરનાર-કોઈ પણ [મનુષ્ય] નહારી ગતિને પામતો નથી. ૪૦

ત્યારે તેને કેવા ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે એ જાણવાની અર્જુનને ઇચ્છા થાય તો શ્રીકૃષ્ણ તેનું ઉત્તર આપે છે:—

^૪ ^૨ ^૩ ^૭ ^૫ ^૬
 प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकान्नुपित्वा शाश्वतीः समाः ।

^{૧૦} ^૧ ^{૧૧}
 शुचीनां श्रीमतां गेहे, योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ૪૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ:—યોગથી ચલાયમાન થયેલો [તે યોગી] પુણ્યવાન લોકોને પ્રાપ્ત થનારા લોકોને પામી, [ત્યાં] ઘણો કાલ વસી, [પછી] પવિત્ર ધનવાનના ઘરમાં અવતરે છે. ૪૧

હવે બીજા વૈરાગ્યવાન યોગબ્રહ્મની મૃત્યુપછી કેવી ગતિ થાય છે તે કહે છે:—

શૈ.:-[જે] યોગી પ્રયત્નથી પણ [અધિક] પ્રયત્ન કરનારે [છે,] જેનાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે, [તથા] અનેક જન્મનાં પુણ્યકર્મોથી જેને છેલ્લો જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે એવો [તે યોગી] ત્યારપછી શ્રેષ્ઠ ગતિને-કૈવલ્યને-પામે છે. ૪૫

હવે પૂર્વોક્ત યોગીની સ્તુતિ કરે છે:—

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી, જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી, તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

શૈ.:-યોગી તપસ્વીઓથી અધિક માનેલો છે, શાસ્ત્રાર્થ જાણનાર પંડિતોથી પણ [યોગી] અધિક [માનેલો છે,] તથા [તે] યોગી [અગ્રિહોત્તરિ] કર્મો કરનારાથી [પણ] અધિક [માનેલો છે] માટે હે અર્જુન ! [તમે] યોગી થાઓ. ૪૬

સર્વ યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ યોગી કોણ છે તે કહે છે:—

યોગીનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાંતરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં, સ મે યુક્તતમો મતઃ ૪૭ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

શૈ.દાર્ઢ્ય:-સર્વે યોગીઓમાં પણ જે શ્રદ્ધાવાન્ મારામાં અર્પણ કરેલા ચિત્તવડે મને લજે છે તે અતિશય સમાહિત (એકાગ્રચિત્તવાળો) મારો માનેલો છે. ૪૭

એ રીતે છ અધ્યાયથી કર્મકાંડનું તથા ત્વંપદાર્થનું (જીવના સ્વરૂપનું) નિરૂપણ સંપૂર્ણ થયું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના આત્મસંયમયોગનામના છઠ્ઠા અધ્યાયની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૬

॥ ॐ ॥

અધ્યાય ૭ મો.

જ્ઞાનયોગ.

હવે સાતમા અધ્યાયથી ખારમા અધ્યાયસુધી ઉપાસના-
કાંડનું તથા તત્પદાર્થનું નિરૂપણ કરવું છે માટે પ્રથમ પોતાના
સ્વરૂપનું તથા તેમાં મનને સ્થિર કરવાની રીતનું નિરૂપણ કરવાને
આરંભ લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ કરે છે:--

શ્રીમદગવાન્ વાચ ॥

^૨ મય્યાસક્તમનાઃ ^૩ પાર્થ, ^૧ યોગં ^૫ યુંજન્મદાશ્રયઃ ।

^૭ અસંશયં ^૮ સમગ્રં ^૯ માં, ^{૧૦} યથા ^{૧૧} જ્ઞાસ્યસિ ^{૧૨} તચ્છૃણુ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:--શ્રીલગવાનું બોલ્યા:--હે અર્જુન! મારામાં
આસક્તમનવાળા [અને] મારે આશ્રયે રહેલા યોગને કરતા
છતા [તમે] સંશયરહિત સર્વ [વિભૂતિવાળા] મને જે પ્રકારે
જાણુશો તે [પ્રકાર મારાથી] સાંભળો. ૧

^૫ જ્ઞાનં ^૩ તેઽહં ^૧ સવિજ્ઞાનમિદં ^૪ વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

^૮ યજ્ઞાત્વા ^૯ નેહ ^{૧૪} ભૂયોઽન્યજ્ ^{૧૦} જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

શ્લોક:--હું તમને આ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કાંઈ પણ બાકી
ન રહે તેમ કહીશ, [કે] જેને જાણીને અહીં ફરીથી બીજું
[કાંઈ પણ] જાણવાયોગ્ય પછવાડે રહેતું નથી. ૨

એ આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે:--

^૧ મનુષ્યાણાં ^૨ સહસ્રેષુ, ^૩ કશ્ચિદ્વતતિ ^૫ સિદ્ધયે ।

^૧ યતતામપિ ^૮ સિદ્ધાનાં, ^૯ કશ્ચિન્માં ^{૧૦} વેત્તિ ^{૧૨} તત્ત્વતઃ ॥ ૩ ॥

શી૦:--મનુષ્યોના હજારોમાં (હજારો મનુષ્યોમાં) કોઇક આત્મજ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરે છે, [અને] પ્રયત્ન કરનારા સિદ્ધોમાં પણ કોઇક [આત્માથી અભિન્ન] મને વાસ્તવિકરીતે જાણે છે. ૩

હવે પોતાની આઠ પ્રકારની જડ પ્રકૃતિને કહે છે:--

^૧ભૂમિ^૨રાપો^૩નલો^૪ વાયુઃ, ^૫સ્વં^૬ મનો^૭ બુદ્ધિરેવ^૮ ચ ।

^{૧૦}અહંકાર^{૧૧} ^{૧૨}ઇતીયં^{૧૩} મે, ^{૧૪}ભિન્ના^{૧૫} પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૪ ॥

શી૦:--ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ ને વળી અહંકાર એમ મારી આ પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારે ભેદવાળી [છે.] ૪

હવે ક્ષેત્રજ્ઞપ પરાપ્રકૃતિને કહે છે:--

^૨અપરેય^૧મિતસ્ત્વન્યાં, ^૪પ્રકૃતિં^૩ વિદ્ધિ^૫ મૈ^૬ પરામ્ ।

^૭જીવભૂતાં^{૧૧} મહાબાહો, ^{૧૨}યયેદં^{૧૩} ધાર્યતે^{૧૪} જગત્ ॥ ૫ ॥

શી૦:--આ અપરા [પ્રકૃતિ,] હવે એનાથી બીજી મારી જીવજ્ઞ પરાપ્રકૃતિને [તમે] જાણો. હે મહાબાહો ! જેણે આ જગત્ ધારણ કરાય છે. ૫

હું પોતે જગતની ઉત્પત્તિનું તથા પ્રલયનું કારણ છું એમ શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે:--

^૩एतद्योनीनि^૨ भूतानि, ^૧सर्वाणी^૪त्युपधारय ।

^૧अहं^૭ कृत्स्नस्य^૮ जगतः, ^૯प्रभवः^{૧૧} प्रलयस्तथा ॥ ૬ ॥

શી૦:--સર્વ ભૂતો એ બે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં [છે] એમ નિશ્ચય કરો. હું આખા જગતની ઉત્પત્તિનું તથા વિનાશનું [કારણ છું.] ૬

મારાથી ભિન્ન કોઇ પદાર્થ નથી એમ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને જણાવે છે:--

^૨મત્તઃ ^૩પરતરં ^{૧૪}નાન્યત્, ^૫કિંચિદસ્તિ ^૭ધનંજય ^૧।

^{૧૧}મયિ ^{૧૩}સર્વમિદં ^{૧૨}પ્રોતં, ^{૧૪}સૂત્રે ^૮મણિગણા ^{૧૦}ઇવ ^૮॥ ૭ ॥

શૈભ્યઃ—હે ધનંજય ! મારાથી વાસ્તવિક સત્ય બીજું કંઈ પણ નથી, જેમ દોરામાં મણિઓનો સમૂહ [પરોવાયેલો છે તેમ] મારામાં આ સર્વ પરોવાયેલું છે. ૭

^૩રસોઽહમસ્મુ ^૪કૌંતેયઃ, ^૭પ્રભાઽસ્મિ ^૫શશિસૂર્યયોઃ ^૬।

^૮પ્રણવઃ ^{૧૧}સર્વવેદેષુ, ^{૧૦}શબ્દઃ ^{૧૩}સ્વે ^{૧૨}પૌરુષં ^૮નૃષુ ॥ ૮ ॥

શૈભ્યઃ—કૌંતેય ! જલોમાં રસ હું છું. ચંદ્રમાં અને સૂર્યમાં તેજ [હું છું.] સર્વવેદોમાં પ્રણવ, આકાશમાં શબ્દ [અને] નરોમાં પુરુષત્વ [હું છું.] ૮

^૩પુણ્યો ^૪ગંધઃ ^૨પૃથિવ્યાં ^૧ચ, ^૮તેજશ્ચાસ્મિ ^{૧૫}વિભાવસૌ ^૭।

^{૧૦}જીવનં ^૮સર્વભૂતેષુ, ^{૧૩}તપશ્ચાસ્મિ ^{૧૧}તપસ્વિષુ ^{૧૨}॥ ૯ ॥

શૈભ્યઃ—વળી પૃથ્વીમાં પવિત્ર ગંધ [હું] છું, અને અગ્નિમાં તેજ [હું છું.] સર્વપ્રાણીઓમાં જીવન અને તપસ્વીઓમાં તપ [હું] છું. ૯

^૫બીજં ^૨માં ^૩સર્વભૂતાનાં, ^૬વિદ્ધિ ^૧પાર્થ ^૪સનાતનમ્ ^૫।

^૮બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ, ^૭તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ^{૧૨}॥ ૧૦ ॥

શૈભ્યઃ—હે પાર્થ ! મને સર્વભૂતોનું અનાદિ બીજ જાણો, બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ હું છું, [ને] તેજસ્વીઓનું તેજ [હું છું.] ૧૦

^૩બલં ^૧બલવતાં ^{૧૪}ચાહં, ^૨કામરાગવિવર્જિતમ્ ^૩।

^૮અલ્પાદિભ્યઃ ^{૧૦}ભૂતેષુ, ^૫કામોઽસ્મિ ^૭ભરતર્ષભ ॥ ૧૧ ॥

શૈભ્યઃ—બલવાનોનું કામ અને રાગથી રહિત એવું બલ

હું છું, તથા હે ભરતર્ષભ ! પ્રાણીઓમાં ધર્મથી વિરુદ્ધ નહિ
એવો કામ [હું છું.] ૧૧

^૧યૈ ^૫ચૈવ ^૩સાત્ત્વિકા ^૪ભાવા, ^૭રાજસાસ્તામસાંશ્ર ^૬યૈ ^૧।

^{૧૧}મત્ત ^{૧૨}એવેતિ ^{૧૩}તાન્વિદ્ધિ, ^{૧૦}ન ^{૧૪}ત્વહં ^{૧૫}તેષુ ^{૧૬}તૈ ^{૧૭}મયિ ^{૧૮}॥ ૧૨ ॥

શૈભ્યો:--જે [બીજા] પણ સાત્ત્વિક પદાર્થો [છે,] તથા જે
રાજસ અને તામસ [પદાર્થો છે] તેઓને મારાથીજ [ઉપજ્યા છે]
એમ બોલો, પણ હું તેમનામાં નથી, તેઓ મારામાં [છે.] ૧૨
હવે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવામાં જે કારણ છે તે કહે છે:--

^૩ત્રિभिर्गुणमयैर्भावैरेभि: ^૫सर्वमिदं ^૭जगत् ।

^૮मोहितं ^{૧૩}नाभिजानाति, ^{૧૨}मामेभ्य: ^{૧૦}परमव्ययम् ^{૧૧}॥ ૧૩ ॥

શૈભ્યો:--એ ગુણમય ત્રણ પ્રકારના પદાર્થોએ આ સર્વ જગત્
મોહ પમાડેલું છે [તેથી] એનાથી--ત્રિગુણમય પદાર્થોથી--પર
[તથા] વિકારરહિત એવા મને [તે] બાળતું નથી. ૧૩

એવા બલવાળી માયાને કોણ તરી શકે છે તે કહે છે:--

^૫दैवी ^૪ह्येषा ^૨गुणमयी, ^૩मम ^૧माया ^૬दुरत्यया ।

^૮मामेव ^{૧૦}ये ^૯प्रपद्यन्ते, ^{૧૧}मायामेतां ^{૧૪}तरन्ति ^{૧૩}तै ^{૧૫}॥ ૧૪ ॥

શૈભ્યો:--મારી આ [સત્ત્વાદિ] ગુણવાળી પ્રસિદ્ધ દૈવી
માયા હુ:ખે કરીને તરાય એવી [છે.] જેઓ મારેજ શરણ
થાય છે તેઓ એ માયાને તરે છે. ૧૪

પણ પાપી જનો મારું શરણ ગ્રહણ કરતા નથી એમ
જણાવે છે:--

^{૧૦}न ^૮मां ^૧दुष्कृतिनो ^{૧૧}मूढा:, ^૩प्रपद्यन्ते ^૭नराधमा: ।

^૪मायया ^૫ऽपहतज्ञाना, ^૧आसुरं ^૭भावमाश्रिता: ^૮॥ ૧૫ ॥

શૈભ્યો:--પાપ કરનારા, મૂઢ, પુરુષોમાં નીચ, માયાવડે

હરાઈ ગયેલા જ્ઞાનવાળા [ને] આસુરીસ્વભાવને આશ્રયે રહેલા
મારા શરણુને પામતા નથી. ૧૫

હવે કયા કયા પુરુષો પોતાને બળે છે તે કહે છે:—

^૩ચતુર્વિધા ^૭મંજંતે ^૧માં, ^૫જનાઃ ^૪સુકૃતિનો^૨ર્જુન ।

આર્તો ^{૧૦}જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી, ^{૧૨}જ્ઞાની ^{૧૧}ચ ^૧મરતર્ષમ ॥ ૧૬ ॥

શૈઃ—હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ ! હે અર્જુન ! ચાર પ્રકારના
સુકૃત (પુણ્યકર્મ) કરનારા જનો મને બળે છે, પીડાવાળો,
મુમુક્ષુ, ભોગસાધનોને ઈચ્છનારો અને જ્ઞાની. ૧૬

એ ચાર પ્રકારના પુણ્યવાનોમાં જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે એમ
કહે છે:—

તેષાં ^૪જ્ઞાની ^૨નિત્યયુક્ત, ^૩એકમક્તિર્વિ^૫શિષ્યત ।

^{૧૦}પ્રિયો ^૬હિ ^૮જ્ઞાનિનો^૭ત્યર્થમહં ^{૧૨}સ ^{૧૧}ચ ^{૧૩}મમ ^{૧૪}પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

શૈઃ—તેઓમાં નિત્યસમાહિતચિત્તવાળો [તથા] એક-
ભક્તિવાળો જ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટ છે, કેમકે હું જ્ઞાનીને બહુ વહાલો
[છું,] અને તે મને [બહુ] વહાલો [છે.] ૧૭

^૩ઉદારાઃ ^૨સર્વ ^૪એવૈતે, ^૧જ્ઞાની ^૫ત્વાત્મૈવ ^૭મે ^૮મતમ્ । ^{૧૦}

^{૧૬}આસ્થિતઃ ^{૧૨}સ ^{૧૧}હિ ^{૧૩}યુક્તાત્મા, ^{૧૪}મામેવાનુત્તમાં ^{૧૫}ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

શૈઃ—એ બધા ઉત્તમજ [છે,] પણ જ્ઞાની [તો મારો]
આત્માજ [છે એમ] મારું મત [છે,] કેમકે તે સમાહિત
અંતઃકરણવાળો મનેજ સર્વોત્તમ ગતિરૂપ [માનીને મારેજ]
આશ્રયે રહેલો છે. ૧૮

સર્વત્ર પ્રદક્ષિ કરનારા મહાત્માનું હૃદયલપણું જણાવે છે:—

^૨બહૂનાં ^૩જન્મનામંતે, ^૪જ્ઞાનવાન્માં ^૫પ્રપદ્યતે ।

^૧વાસુદેવઃ ^૫સર્વમિતિ, ^{૧૦}સ ^{૧૧}મહાત્મા ^{૧૨}સુદુર્લભઃ ॥ ૧૯ ॥

શૈઃ--જ્ઞાનવાન બહુ જન્મોને અંતે બધું વાસુદેવરૂપ
[છે] એમ [જાણી] મને લજે છે, તે મહાત્મા અત્યંત દુર્લભ
[છે.] ૧૯

વાસનાથીજ લોકોની અન્ય દેવતાઓની ભક્તિમાં પ્રવૃત્તિ
થાય છે એમ કહે છે:--

^૩કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતઙ્ગાનાઃ, ^{૧૩}પ્રપન્નતે^{૧૨}ઽન્યદેવતાઃ ।

^૮તં ^૯તં ^{૧૦}નિયમમાસ્થાય, ^૬પ્રકૃત્યા ^૭નિયતાઃ ^૫સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

શૈઃ--તે તે કામનાઓથી ખેંચાયેલા મનવાળા પોતાની
પ્રકૃતિને અધીન થઇ તે તે નિયમનો આશ્રય કરીને બીજા
દેવોને લજે છે. ૨૦

તેવાઓની તે દેવતાઓમાં સ્થિર ભક્તિ શાથી શાય છે
તે કહે છે:--

^૧યો ^૨યો ^૪યાં ^૫યાં ^૬તનું ^૩ભક્તઃ ^૭શ્રદ્ધયા ^૮ર્ચિતુર્મિચ્છતિ ।

^{૧૦}તસ્ય ^{૧૧}તસ્યાચલાં ^{૧૪}શ્રદ્ધાં, ^{૧૫}તામેવ ^{૧૨}વિદધામ્યહમ્ ^{૧૩} ॥ ૨૧ ॥

શૈઃ--જે જે ભક્ત જે જે [દેવતાની] ભૂતિને શ્રદ્ધાથી
પૂજવાને ઇચ્છે છે તેની તેની તેને વિષેજ અચલ શ્રદ્ધા હું
બેસારું છું. ૨૧

^૧સ ^૨તયા ^૩શ્રદ્ધયા ^૪યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

^{૧૬}લભતે ^૮ચ ^૯તતઃ ^{૧૪}કામાન્, ^{૧૦}મયૈવ ^{૧૧}વિહિતાન્હિ ^{૧૨}તાન્ ^{૧૫} ॥ ૨૨ ॥

શૈઃ--તે એ શ્રદ્ધાવડે બેડાયેલો તેનું આરાધન કરે છે,
અને તેની પાસેથી મેંજ નિર્માણ કરેલા તે કામોને-ઇચ્છેલા
પદાર્થોને-નિશ્ચય પામે છે. ૨૨

અન્ય દેવતાઓની ભક્તિ કરનારાને થનારા ફલનું સ્વરૂપ
કહે છે:--

^૬ અંતવૃત્ત ^૧ ફલં ^૫ તૈષાં, ^૨ તદ્ ^૪ ત્યજ્ય ^૭ દૈષસામ્ ।

^૬ દેવાન્દેવ્યજો ^{૧૦} યાંતિ, ^{૧૧} મદ્ધક્તા ^{૧૪} યાંતિ ^{૧૨} મામપિ ^{૧૩} ॥ ૨૩ ॥

શૈઃ—પણ તે અલ્પબુદ્ધિવાળાઓનું એ ફલ નાશવાન હોય છે. દેવાને પૂજનારા દેવાને પામે છે, [અને] મારા ભક્તો મનેજ પામે છે. ૨૩

લોકો મારાથી જે કારણથી વિમુખ થાય છે તે કારણ આ છે:—

^૮ અવ્યક્તં ^{૧૦} વ્યક્તિમાપન્નં, ^{૧૧} મન્યંતે ^{૧૨} મામબુદ્ધયઃ ।

^૩ પરં ^૫ ભાવમજાનંતો, ^૭ મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

શૈઃ—બુદ્ધિહીન [જનો] મારા સર્વના કારણરૂપ નિત્ય [ઉપાધિવાળા] સ્વરૂપને [તથા] સર્વોત્તમને (નિરુપાધિક સ્વરૂપને) નહિ જાણી અવ્યક્તરૂપ મને વ્યક્તિ પામેલો માને છે. ૨૪

^૫ નાહં ^૨ પ્રકાશઃ ^૪ સર્વસ્ય, ^૬ યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

^૬ મૂઢોઽયં ^૭ નાભિજાનાતિ, ^{૧૨} લોકો ^૮ મામજમવ્યયમ્ ^{૧૧} ॥ ૨૫ ॥

શૈઃ—યોગમાયાથી ઢંકાયેલો હું સર્વને જણાતો નથી [તેથી] મોહ પામેલા આ લોક જન્મરહિત [તથા] મરણરહિત મને જાણતા નથી. ૨૫

હું સર્વને જાણું છું, પણ મને કોઈ પણ અલક્ષ્ય નથી જાણતો એમ કહે છે:—

^૮ વેદાહં ^૨ સમતીતાનિ, ^૫ વર્તમાનાનિ ^૪ ચાર્જુન ।

^૭ મહિષ્યાણિ ^૬ ચ ^૮ ભૂતાનિ, ^{૧૧} માં ^{૧૦} તુ ^{૧૪} વેદ ^{૧૩} ન ^{૧૨} કશ્ચન ॥ ૨૬ ॥

શૈભ્યઃ—હે અર્જુન ! હું થઈ ગયેલાં તથા હમણાં છે તે અને હવે પછી થવાનાં તે [સર્વ] ભૂતોને જાણું છું, પણ મને કોઈ પણ [અલક્ષ્ય] જાણતો નથી. ૨૬

ભોગોની આસક્તિથી જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ થાય છે એમ કહે છે:—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन, द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं, सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥

શૈભ્યઃ—હે શત્રુને તાપ પમાડનાર ! હે ભારત ! સર્વ પ્રાણીઓ [સ્થૂલશરીરની] ઉત્પત્તિપછી ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉપજતા [સુખદુઃખરૂપી] દ્વંદ્વના મોહ કરીને સંમોહને પામે છે. ૨૭

પણ પુણ્યવાન પુરુષો દ્વંદ્વથી રહિત થઈ મને ભળે છે એમ કહે છે:—

येषां त्वंतगतं पापं, जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

तै द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता, भजन्ते मां ददव्रताः ॥ २८ ॥

શૈભ્યઃ—પણ જે પુણ્યકર્મવાળા જનોના પાપનો અંત આવ્યો છે તેઓ [સુખદુઃખરૂપી] દ્વંદ્વના મોહથી મુક્ત થયેલા દૈવવ્રતવાળા [થઈને] મને ભળે છે. ૨૮

આઠમા અધ્યાયમાં કહેવાના વિષયના સૂત્રરૂપ બે શ્લોકો કહે છે:—

जरामरणमोक्षाय, मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

तै ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

શૈભ્યઃ—જેઓ જરામરણથી છુટવામાટે મારો આશ્રય કરીને યત્ન કરે છે તેઓ તત્ પ્રજ્ઞને, સર્વ અધ્યાત્મને અને સંપૂર્ણ કર્મને જાણે છે. ૨૯

૨ ૫ ૪ ૭ ૧ ૬
સાધિભૂતાધિદૈવં માં, સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

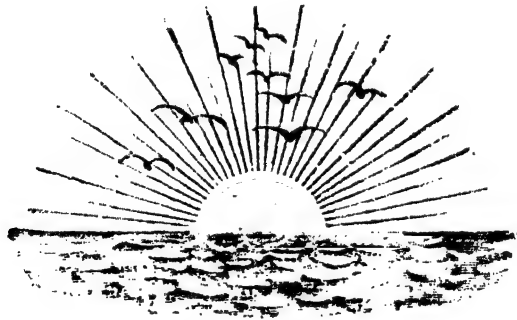
૧૦ ૧૧ ૮ ૧૨ ૭ ૧૩ ૬
પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં, તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

શીઃ--જેઓ અધિભૂત ને અધિદૈવસહિત તથા
અધિયજ્ઞસહિત મને જાણે છે તેઓ સમાહિતચિત્તવાળા [થઈ]
નિશ્ચય મરણસમયમાં પણ મને જાણે છે. ' ૩૦

એવી રીતે આ અધ્યાયમાં ઉત્તમાધિકારીને લક્ષણાવૃત્તિથી
આત્માનું જ્ઞેયસ્વરૂપ અને મધ્યમાધિકારીને મુખ્યવૃત્તિથી
આત્માનું ધ્યેયસ્વરૂપ સમજાવ્યું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના જ્ઞાનયોગનામના સાતમા અધ્યાયની શ્રીનાથશર્મ-
વિરચિત અન્વયાર્થટીપિકા ટીકા પૂરી થઈ. ૭

ॐ

અધ્યાય ૮ મો

મહાપુરુષયોગ

સાતમા અધ્યાયના અંતમાં સૂત્રરૂપે કહેલા સાત પદાર્થો સામાન્યરૂપે જાણી હવે તેમને વિશેષરૂપે જાણવાની ઇચ્છાથી નીચેના બે શ્લોકોવડે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન કરે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

૪ ૨ ૩ ૬ ૫
કિં તદ્વદ્ધ કિમધ્યાત્મં, કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

૧૦ ૮ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
અધિભૂતં ચ કિં ગોત્રાધદૈવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

શૈ:—અર્જુન બોલ્યા:—‘ હે પુરુષોત્તમ ! તત્ત્વ બ્રહ્મ શું ? અધ્યાત્મ શું ? કર્મ શું ? વળી અધિભૂત શું કહ્યું ? [તથા] અધિદૈવ શું કહેવાય છે ? ૧

૩ ૫ ૪ ૨ ૭ ૬ ૧
અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર, દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

૮ ૮ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૦
પ્રયાણકાલે ચ કથં, જ્ઞયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨ ॥

શૈ:—હે મધુસૂદન ! અહીં અધિયજ્ઞ કોણ [છે ? તે] કેવી રીતે [ચિત્તન કરવાયોગ્ય છે ? અને તે] આ દેહમાં [રહે છે ? અથવા દેહથી બહાર રહે છે ?] તથા મરણસમયમાં ચિત્તને નિયમમાં રાખનારાઓએ [આપ] શી રીતે જાણવાયોગ્ય છે ?’ ૨

પૂછેલા સાત પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે શ્રીકૃષ્ણભગવાન આપે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

^૨અક્ષરં ^૩બ્રહ્મ ^૧પરમં, ^૫સ્વભાવો^૬ઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।

^૭ભૂતભાવોઽવકરો, ^૮વિસર્ગઃ ^૯કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥ ૩ ॥

શૈ.:-શ્રીભગવાનુ યોદ્યા:-‘ પરમ અક્ષર [તે] બ્રહ્મ કહેવાય છે, [ને] સ્વભાવ [તે] અધ્યાત્મ [કહેવાય છે, તથા] ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ કરનાર [જે] વિસર્ગ [તે] કર્મ એ નામથી [કહેવાય છે.] ૩

^૪અધિભૂતં ^૧ક્ષરો ^૨ભાવઃ, ^૫પુરુષશ્ચ^૪ ^૬અધિદૈવતમ્ ।

^૮અધિયજ્ઞો^{૧૦ ૧૧ ૧૨}ઽહમેવાત્ર, ^{૧૩}દેહે ^૭દેહભૃતાં ^૮વર ॥ ૪ ॥

શૈ.:-નાશવાનુ પદાર્થ અધિભૂત [કહેવાય છે,] તથા પુરુષ (હિરણ્યગર્ભ) અધિદૈવ [કહેવાય છે, અને] હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! અધિયજ્ઞ હુંજ [યું. તે અધિયજ્ઞ] આ મનુષ્યદેહમાં [રહે છે.] ૪

^૨અંતકાલે ^{૩ ૪ ૫}ચ ^૬મામેવ, ^૭સ્મરન્મુક્ત્વા ^૮કલેવરમ્ ।

^૧યઃ ^૮પ્રયાતિ ^{૧૦ ૧૧}સ મઙ્ગાવં, ^{૧૨ ૧૫ ૧૬ ૧૭}યાતિ નાસ્ત્યત્ર ^{૧૪}સંશયઃ ॥ ૫ ॥

શૈ.:-જે અંતકાલે પણ મારુંજ સ્મરણ કરતો છતો દેહ છોડીને જાય છે તે મારા સ્વરૂપને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૫

અન્ય દેવતાનું સ્મરણ કરનારને અન્ય દેવતાની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે:-

^૬યં ^{૭ ૮ ૧૦ ૮}યં ^{૧૨ ૫}વાપિ ^{૧૧}સ્મરન્ભાવં, ^{૧૨}ત્યજત્યંતે ^{૧૩}કલેવરમ્ ।

^{૧૪ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧}તં ^૩તમેવૈતિ ^૪કૌંતેય, ^૫સદા ^૬તઙ્ગાવભાવિતઃ ॥ ૬ ॥

તં તમેવૈતિ કૌંતેય, સદા તઙ્ગાવભાવિતઃ ॥ ૬ ॥

શૈ.:-હે કૌંતેય ! અથવા સદા તે [તે] દેવતાની ભાવનાવાળો થયેલો મરણસમયમાં જે જે દેવતાનુંજ સ્મરણ કરતો છતો [આ] શરીરને છોડે છે [તે પુરુષ] તેને તેનેજ પામે છે. ૬

માટે તમે પણ નિરંતર મારું ચિંતન કરો એમ અર્જુનને કહે છે:—

^૧તસ્માત્સર્વે^૨ષુ^૩ કાલેષુ, મામનુસ્મર^૪યુધ્ય^૫ ચ^૬ ।

^૮મય્યર્પિતમનો^૯બુદ્ધિર્, મામેવૈષ્યસ્યસંશય^{૧૦} ॥ ૭ ॥

શ્લોક:—તેટલામાટે સર્વ કાલોમાં મારું સ્મરણ કરો, અને યુદ્ધ કરો. મારામાં અર્પણ કરેલાં મનોબુદ્ધિવાળા [તમે] મનેજ પામશે. [એમાં] સંશય નથી. ૭

નિરંતર પરમાત્માનું ચિંતન કરનારો પુરુષ તેને પામે છે એમ કહે છે:—

^૩અભ્યાસયોગયુક્તેન, ^૪ચેતસા નાન્યગામિના ।

^૬પરમં પુરુષં^૮ દિવ્યં, યાતિ^૯ પાર્થાનુચિંતયન ॥ ૮ ॥

શ્લોક:—હે પાર્થ! નિરંતર [પરમાત્માનું] ચિંતન કરતો છતો [આ પુરુષ] અભ્યાસયોગથી યુક્ત [અને] બીજે નહિ જનારા ચિત્તવડે પરમ દિવ્ય પુરુષને પામે છે. ૮

પૂર્વોક્ત પ્રસંગને પાછો વિસ્તારથી કહે છે:—

^{૧૩}કવિ^{૧૪} પુરાણમનુશાસિતારમણો^{૧૫}રણીયાંસમનુસ્મરે^{૧૬}ઘઃ ।

^{૧૮}સર્વસ્ય^{૧૯} ધાતારમચિંત્યરૂપમાદિત્યવર્ણ^{૨૦} તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

^૧પ્રયાણકાલે^૩ મનસા^૨ઽચ્છેન, ^૪ભક્ત્યા^૫ યુક્તો^૬ યોગબલેન^૭ ચૈવ ।

^૮શ્રુવોર્મધ્યે^૯ પ્રાણમાવેશ્ય^{૧૦} સમ્યક્, સ તં પરં^{૧૧} પુરુષમુપૈતિ^{૧૨} દિવ્યમ્ ॥

શ્લોક:—મરણસમયમાં અચ્છ મનવડે ભક્તિથી યુક્ત [થઈ,] તથા યોગબલથી [યુક્ત થઈ,] બે ભ્રમરની મધ્યમાં પ્રાણને યથાર્થરીતે સ્થાપન કરી સર્વજ્ઞ, અનાદિ, સર્વને નિયમમાં રાખનાર, સૂક્ષ્મથી [પણ] વધારે સૂક્ષ્મ, સર્વને ધારણ કરનાર, વિચારમાં

ન આવે એવા રૂપવાળા, સૂર્યની પેઠે પ્રકાશરૂપ [તથા] અજ્ઞાનથી પર [એવા પુરુષનું] જે વારંવાર સ્મરણ કરે છે તે એ પરમદિવ્ય પુરુષને પામે છે. ૯-૧૦

હવે આત્મસ્વરૂપને સંક્ષેપમાં કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

^{૨૩}યદક્ષરં ^૧વેદવિદો ^૪વદંતિ, ^૮વિશંતિ ^{૭૬}યજ્ઞતયો ^૫વીતરાગાઃ ।

^૯યદિચ્છંતો ^{૧૧}બ્રહ્મચર્યં ^{૧૨}ચરંતિ, ^{૧૩ ૧૫ ૧૪}તત્તે પદં ^{૧૬}સંગ્રહેણ ^{૧૭}પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

શૈ:—વેદને જાણનારા જે અક્ષરને કહે છે, રાગરહિત સંન્યાસીઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે, જેને ઇચ્છનારા બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે પદ [હું] તમને સંક્ષેપમાં કહું છું. ૧૧

પૂર્વોક્ત પદે પહોંચવાનાં સાધનોને નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

^૧સર્વદ્વારાણિ ^૨સંયમ્ય, ^૪મનો ^૫હૃદિ ^૬નિરુધ્ય ^૩ચ ।

^૯મૂઢ્યર્ન્યાધાયાત્મનઃ ^૭પ્રાણમાસ્થિતો ^૮યોગધારણામ્ ^{૧૨ ૧૧} ॥ ૧૨ ॥

શૈ:—સર્વ દ્વારોને બંધ કરી, અને મનનો હૃદયમાં નિરોધ કરી, પોતાના પ્રાણને બ્રહ્મરંધ્રમાં ધારણ કરી યોગધારણામાં રહેલો. ૧૨

^{૧ ૨}ઓમિત્યેકાક્ષરં ^૪બ્રહ્મ, ^૩વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

^{૮ ૧૧}યઃ પ્રયાતિ ^{૧૦}ત્યજન્દેહં, ^૯સ ^{૧૨ ૧૫}યાતિ ^{૧૩ ૧૪}પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

શૈ:—ૐ એવા બ્રહ્મરૂપ એકાક્ષરને જપતો [તથા] મારું વારંવાર સ્મરણ કરતો જે દેહ ત્યજીને જાય છે તે પરમગતિને પામે છે. ૧૩

^૩અનન્યચેતાઃ ^૪સતતં, ^{૨ ૬}યો માં ^૭સ્મરતિ ^૫નિત્યશઃ ।

^{૮ ૧૧}તસ્યાહં ^{૧૨}સુલભઃ ^૧પાર્થ, ^૯નિત્યયુક્તસ્ય ^{૧૦}યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

શૈભ્યઃ--હે પાર્થ ! જે બીજી કોઈ પણ વસ્તુમાં ચિત્તની આસક્તિ નહિ રાખનારા [થઈ] નિરંતર જીવિતપર્યંત મારું સ્મરણ કરે છે તે નિત્યસમાહિતચિત્તવાળા યોગીઓને હું સુલભ [છું] ૧૪

એવા મહાત્માઓનો પુનર્જન્મ થતો નથી એમ કહે છે:--

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ, દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવંતિ મહાત્માનઃ, સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

શૈભ્યઃ--પરમ સંસિદ્ધિને (કૈવલ્યને) પામેલા મહાત્માઓ મને પામીને પુનઃ દુઃખના ધરૂપ [ઝન] અનિત્ય [એવા] જન્મને પામતા નથી. ૧૫

તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત પુરુષોની બ્રહ્મલોકથી પુનરાવૃત્તિ થાય છે એમ કહે છે:--

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ, પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૈંતેય, પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શૈભ્યઃ--હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોકપર્યંતના [સર્વ] લોકો પુનર્જન્મ પામનારા [છે, પણ] હે કૈંતેય ! મનેજ પામીને પુનર્જન્મ નથી. ૧૬

બ્રહ્માના દિવસને તથા રાત્રિને બ્રહ્માનારાજ દિવસરાત્રિને બ્રહ્માનારા છે એમ કહે છે:--

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્બ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાંતાં, તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

શૈભ્યઃ--જે હજાર યુગોપર્યંતના બ્રહ્માના દિવસને બ્રહ્મા છે, [તથા] હજાર યુગોએ પૂરી થનારી [તેમની] રાત્રિને [બ્રહ્મા છે] તે બ્રહ્માસો દિવસરાતને બ્રહ્માનારા [છે.] ૧૭

બ્રહ્માનો દિવસ આવે ત્રિલોકીની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તેમની રાત્રિ આવે તેનો લય થાય છે એમ જણાવે છે:—

^૨ અવ્યક્તઃ ^૪ ચક્તયઃ ^૩ સર્વાઃ, ^૫ પ્રભવંત્યહરાગમે ^૧ ।

^૬ રાત્ર્યાગમે ^{૧૦} પ્રલીયંતે, ^૭ તૈર્વાવ્યક્તસંશ્લે ^૮ ॥ ૧૮ ॥

શૈ:—[બ્રહ્માનો] દિવસ આવે છે ત્યારે અવ્યક્તથી સર્વ વ્યક્તિઓ (ચરાચર પ્રાણીઓ) ઉત્પન્ન થાય છે, [અને તેમની] રાત્રિ આવે છે ત્યારે તે અવ્યક્તનામવાળામાંજ લય પામે છે. ૧૮ આમ પ્રાણીઓ ઉત્પત્તિ તથા લયને પામ્યા કરે છે એમ કહે છે:—

^૫ ભૂતગ્રામઃ ^૨ સ ^૩ ણવાયં, ^૪ ભૂત્વા ^૬ ભૂત્વા ^૭ પ્રલીયંતે ^{૧૦} ।

^૮ રાત્ર્યાગમે ^૧ સ્વપ્નઃ ^{૧૨} પાર્થ, ^{૧૧} પ્રભવંત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

શૈ:—હે પાર્થ ! એજ આ પ્રાણીઓનો સમુદાય ઉત્પન્ન થઈ થઈને પરત્ર [થઈ બ્રહ્માની] રાત્રિ આવે છે ત્યારે લય પામે છે, [ને] દિવસ આવે છે ત્યારે [પાછો] ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૯

કહેલા અવ્યક્તથી સત્તા૩૫ ભાવનું શ્રેષ્ઠપણું પ્રતિપાદન કરે છે:—

^૪ પ ^૨ સ્તસ્માત્તુ ^૧ ભાવો ^૮ ઽન્યો ^૫ ઽવ્યક્તો ^૬ ઽવ્યક્તાત્સનાતનઃ ^૭ ।

^૮ યઃ ^{૧૦} સ ^{૧૧} સર્વેષુ ^{૧૨} ભૂતેષુ, ^{૧૩} નશ્યત્સુ ^{૧૪} ન ^{૧૫} નિશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

શૈ:—પણુ તે અવ્યક્તથી પર બીજે અવ્યક્ત [તથા] અનાદિ (નિત્ય) જે [સત્તા૩૫] પદાર્થ [છે] તે સર્વ ભૂતો નાશ પામે તોપણુ વિનાશ પામતો નથી. ૨૦

^૧ અવ્યક્તો ^૨ ઽક્ષર ^૩ ઇત્યુક્તસ્તમાહુઃ ^૪ પરમાં ^૫ ગતિમ્ ^૭ ।

^૮ યં ^{૧૦} પ્રાપ્ય ^{૧૧} ન ^{૧૨} નિવર્તેતે, ^{૧૩} તદ્દામ ^{૧૪} પરમં ^{૧૫} મમ ॥ ૨૧ ॥

શૈ:—[જેને] અવ્યક્ત [ને] અક્ષર એ [નામથી]

કહું [છે,] એને [જ] પરમગતિ કહે છે, જેને પામીને
[બ્રહ્મનિષ્ઠપુરુષો] પાછા આજ્ઞતા નથી, તે [જ] મારું પરમ
ધામ [છે.] ૨૧

તે પરમગતિને પામવાનો ઉપાય ભક્તિયોગ છે એમ
જણાવે છે :—

^૪ પુરુષઃ ^૨ સ ^૩ પરઃ ^૧ પાર્થ, ^૬ ભક્ત્યા ^૮ લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

^૯ યસ્યાંતઃ ^{૧૦} સ્યાનિ ^{૧૧} ભૂતાનિ, ^{૧૨} યેન ^{૧૪} સર્વમિદં ^{૧૩} તતમ્ ॥ ૨૨ ॥

શ્લોક:—હે પાર્થ ! તે પર (શ્રેષ્ઠ) પુરુષ અનન્યભક્તિ-
વડેજ પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય [છે,] જેની અંતર રહેલાં [સર્વ] ભૂતો
[છે, ને] જેણે આ બધું વ્યાપ્ત કર્યું [છે.] ૨૨

હવે દેવયાનમાર્ગનું તથા પિતૃયાણુમાર્ગનું સ્વરૂપ સમજાવવા-
ની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

^૭ યત્ર ^૪ કાલે ^૧ ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ^૬ ચૈવ ^૮ યોગિનઃ ।

^૫ પ્રયાતા ^{૧૧} યાંતિ ^{૧૨} તં ^{૧૩} કાલં, ^{૧૪} વક્ષ્યામિ ^{૧૫} ભરતર્ષભ ॥ ૨૩ ॥

શ્લોક:—વળી હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ ! જે કાલે (માર્ગે)
ગયેલા યોગીઓ અનાવૃત્તિને (મોક્ષને) તથા આવૃત્તિનેજ
(જન્મનેજ) પામે છે તે કાલ (માર્ગ) [હું તમને] કહું છું. ૨૩
નીચેના શ્લોકવડે દેવયાનમાર્ગનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ ^૩ શુક્લઃ, ^૪ ષણ્માસા ^૫ ઉત્તરાયણમ્ ।

^૭ તત્ર ^૮ પ્રયાતા ^{૧૧} ગચ્છંતિ, ^૯ બ્રહ્મ ^{૧૦} બ્રહ્મવિદો ^{૧૨} જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્લોક:—જ્યોતીરૂપ અગ્નિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ [ને] છ માસ-
રૂપ ઉત્તરાયણ [ઇત્યાદિ જેમાં રહેલ છે] એમાં જનારા
સચુણબ્રહ્મને બ્રહ્મજ્ઞાનના જનો સચુણબ્રહ્મને પામે છે. ૨૪

હવે પિતૃયાણુમાર્ગનું નિરૂપણ કરે છે:—

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे महापुरुषयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—વેદોમાં, યજ્ઞોમાં ને તપોમાં તથા હાનોમાં જે પુણ્યનું ફલ [શાસ્ત્રે] કહ્યું છે તે સર્વને યોગી આને ભણીને ઓળંગી ભય છે, અને [સર્વથી] શ્રેષ્ઠ કારણરૂપ સ્થાનને પામે છે. ’ ૨૮

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના મહાપુરુષયોગનામના આઠમા અધ્યાયની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૮

ૐ

અધ્યાય ૯ મો

રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ

આ નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞેયરૂપ પ્રદાનું નિરૂપણ કરીને જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષોની ગતિ કહેવી છે માટે પ્રથમ નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી તે જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

^૪ઇદં ^૧તુ ^૩તે ^૫ગુહ્યતમં, ^૮પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે ।

^૭જ્ઞાનં ^૬વિજ્ઞાનસહિતં, ^૯યજ્ઞાત્વા ^{૧૦}મોક્ષ્યસે^{૧૨ ૧૧}ઽશુભાત્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીભગવાનુ બોલ્યા:—‘વળી અસૂયાવિનાના તમને આ અત્યંત ગુહ્ય [એવું] વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન કહું છું, જેને બાણીને [તમે] અશુભથી મુક્ત થશો. ૧

^૨રાજવિદ્યા ^૩રાજગુહ્યં, ^૫પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

^૬પ્રત્યક્ષાવગમં ^૭ધર્મ્યં, ^૮સુસુગ્ધં ^{૧૦}કર્તુમન્યયમ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોક:—આ [જ્ઞાન] વિદ્યાઓમાં રાજજેવું, ગુહ્યોમાં સર્વોપરિ ગુહ્ય, ઉત્તમ પવિત્ર, પ્રત્યક્ષફલવાળું, ધર્મના ફલરૂપ, સુખપૂર્વક કરવાને [યોગ્ય અને] નાશરહિત [ફલવાળું છે.] ૨

આવા જ્ઞાનમાં બધા પુરુષો કેમ પ્રવૃત્ત થતા નથી તે કહે છે:—

^૪અશ્રદ્ધાના: ^૫પુરુષા, ^૩ધર્મસ્યાસ્ય ^૨પરંતપ ।

^૭અપ્રાપ્ય માં: ^૬નિર્વર્તેતે, ^૮મૃત્યુસંસારવર્તમનિ ॥ ૩ ॥

શ્લોક:—હે પરંતપ ! આ ધર્મઉપર શ્રદ્ધા નહિ રાખનારા પુરુષો મને નહિ પામીને મૃત્યુવાળા સંસારના માર્ગમાં ભટકે છે. ૩ પહેલા બે શ્લોકોમાં વિધિમુખે ને ત્રીજા શ્લોકમાં નિષેધ-

મુખે આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ કરી, હવે નીચેના બે શ્લોકોથી તે આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

^૨ ^૧ ^૩ ^૪ ^૫ ^૧
મયા તતમિદં સર્વં, જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

^૮ ^૭ ^{૧૨} ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૩}
મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ, ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોક:—અવ્યક્તમૂર્તિવાળા મેં આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત [કર્યું છે.] સર્વ ભૂતો મારામાં રહેલાં [છે,] પણ હું તેઓમાં રહેલો નથી. ૪

વળી વાસ્તવિક રીતે તે ભૂતો મારામાં રહ્યાં નથી એમ કહે છે:—

^૪ ^૧ ^૩ ^૨ ^૮ ^૫ ^૭ ^૧
ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ, પश्य मे योगमैश्वरम् ।

^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૪} ^૯ ^{૧૦} ^{૧૩}
ભૂતભૂન્ન ચ ભૂતસ્થો, મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥ ૫ ॥

શ્લોક:—વળી ભૂતો મારામાં રહ્યાં નથી. મારા અદ્ભુત પ્રભાવને [તમે] જુઓ. મારો આત્મા ભૂતોને ધારણ કરતો છતો તથા ભૂતોને ઉત્પન્ન કરતો છતો ભૂતોમાં રહેલો નથી. ૫

વસ્તુતાએ પરસ્પર સંબંધ નહિ છતાં એનેનો આધારાધેય-ભાવ શાથી ગણાય છે એમ શંકા થાય તો દૃષ્ટાંત આપી તેનું સમાધાન કરે છે:—

^૧ ^૬ ^૪ ^૫ ^૨ ^૩
यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं, वायुः सर्वत्रगो महान् ।

^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨}
તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ, મત્સ્થાનોત્યુપધારય ॥ ૬ ॥

શ્લોક:—એમ સર્વત્ર ગતિ કરનારો, મહાન [તથા] સહા [ગતિમાન] વાયુ આકાશમાં રહ્યો છે તેમ સર્વે ભૂતો મારામાં રહ્યાં [છે] એમ સમજો. ૬

પ્રલયકાલમાં પણ કલ્પિત પ્રપંચના સંબંધનો અભાવ રહે છે એમ જણાવે છે:—

^૩ ^૫ ^૬
सर्वभूतानि कौतैय, प्रकृतिं यांति मामिकाम्

^૨ ^૭ ^{૧૦} ^૮ ^{૧૧} ^૯
कल्पक्षये पुनस्तानि, विमृजाम्यहम् ॥ ૭ ॥

શી૦:—હે કૌંતેય ! કલ્પને અંતે સર્વ ભૂતો મારી પ્રકૃતિને પામે છે. પુનઃ કલ્પના આરંભમાં હું તેઓને સૃજું છું. ૭

માયાવડે આ સર્વ પ્રપંચ હું નિર્માણ કરું છું એમ નીચેના શ્લોકવડે જણાવે છે:—

^{૧૨} પ્રકૃતિં ^{૧૩}સ્વામવષ્ટભ્ય, ^{૧૨}વિસૃજામિ ^{૧૦}પુનઃ ^{૧૧}પુનઃ ।

^૯ભૂતગ્રામમિમં ^૮કૃત્સ્નમવશં ^૪પ્રકૃતેર્વિશાત્ ॥ ૮ ॥

શી૦:—મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને પ્રકૃતિના સામર્થ્યથી પરંત્ર [એવા] આ સમગ્ર ભૂતસમુદાયને [હું] ફરી ફરીને સૃજું છું. ૮

તે કર્મોમાં હું ઉદાસીન હોવાથી તે કર્મો મને બંધન કરતાં નથી એમ કહે છે:—

^{૧૧}ન ચ ^૪માં ^૮તાનિ ^{૧૦}કર્મણિ, ^{૧૨}નિબંધનંતિ ^૧ધનંજય ।

^૨ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં ^૭તેષુ ^૫કર્મસુ ॥ ૯ ॥

શી૦:—હે ધનંજય ! ઉદાસીનની પેઠે રહેલા તથા તે કર્મોમાં આસક્તિવિનાના મને તે કર્મો બંધન કરતાં નથી. ૯

મારી પ્રકાશેલી માયાથી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

^૩મયાઽધ્યક્ષેણ ^૪પ્રકૃતિઃ, ^૬સૂર્યતે ^૫સચરાંચરમ્ ।

^૮હેતુનાઽનેન ^૧કૌંતેય, ^{૧૦}જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦ ॥

શી૦:—હે કુંતીપુત્ર ! નિયંતારૂપ એવા મેં [પ્રવૃત્ત કરેલી] માયા સ્થાવરજંગમરૂપ [જગત્ને] ઉપજાવે છે. એ [નિયંતા-પણારૂપી] નિમિત્તવડે જગત્ નાનાપ્રકારે પ્રવર્તે છે. ૧૦

મારા એ પરમભાવને નહિ જાણીને મૂઢજનો મારી નિંદા કરે છે એમ જણાવે છે:—

^{૧૧}અવજાનંતિ માં ^{૧૦}મૂઢા, ^૬માનુષીં ^૭તનુમાશ્રિતમ્ ।

^૩પરં ^૪ભાવમજાનંતો, ^૫મમ ^૧ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥ ૧૧ ॥

શૈભ્યોઃ—મારા ભૂતોના મહાન ઈશ્વરરૂપ પર (શ્રેષ્ઠ) ભાવને નહિ જાણતાં મૂઢ [જનો] મનુષ્યસંબંધી શરીર ધારણ કરેલા મારી અવજા કરે છે. ૧૧

એવા મૂઢજનો નિરંતર નરકમાં નિવાસ કરવાને યોગ્ય થાય છે એમ જાણાવે છે:—

^૧મોઘાશા ^૨મોઘકર્માણો, ^૩મોઘજ્ઞાના ^૪વિચેતસઃ ।

^૫રાક્ષસાંમાસુરિં ^૭ચૈવ, ^૬પ્રકૃતિં ^૮મોહિનીં ^{૧૧}શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

શૈભ્યોઃ—મિથ્યા આશાવાળા, મિથ્યા કર્મવાળા [ને] મિથ્યા જ્ઞાનવાળા અવિચારી [જનો] રાક્ષસી તથા આસુરી [ને] મોહ કરનારી પ્રકૃતિનેજ આશ્રયે રહેલા [છે.] ૧૨

મારે શરણે આવેલો પુરુષ સર્વ પુરુષાર્થોને પામનારો હોવાથી શોક કરવાયોગ્ય નથી એમ કહે છે:—

^૬મહાત્માનસ્તુ ^૭માં ^૮પાર્થ, ^૧દૈવીં ^૨પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

^{૧૨}મજંત્યનન્યમનસો, ^૫જ્ઞાત્વા ^{૧૧}ભૂતાદિમવ્યયમ્ ^૮૧૦ ॥ ૧૩ ॥

શૈભ્યોઃ—હે પાર્થ ! દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને રહેલા [તથા] મારા વિના ખીજે મન નહિ રાખનારા મહાત્માઓ તો મને ભૂતોના કારણરૂપ [તથા] નાશરહિત જાણીને લજે છે. ૧૩

હવે એ મહાત્માઓના લજનનો પ્રકાર નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

^૧સતતં ^૩કીર્તયંતો માં, ^૫યતંતશ્ચ ^૪દૃઢવ્રતાઃ ।

^૮નમસ્યંતશ્ચ ^૭માં ^૯મક્ત્યા, ^{૧૦}નિત્યયુક્તા ^{૧૧}ઉપાસતે ^{૧૨}॥ ૧૪ ॥

શૈભ્યોઃ—નિરંતર મારું કીર્તન કરતા છતાં અને યત્ન

કરતા છતા દૃઢવ્રતવાળા [થઈ] તથા મને નમસ્કાર કરતા
છતા [મારી] લક્ષિતવડે નિત્યસમાહિતચિત્તવાળા [થઈ મને]
ઉપાસે છે. ૧૪

^૨ જ્ઞાનયજ્ઞેન ^{૪૭૧} ચાપ્યન્યે, ^૩ યજંતો ^{૧૮} મામુપાસતે ।

^૫ એકત્વેન ^૯ પૃથક્ત્વેન, ^{૧૦} बहुधा ^{૧૧} વિશ્વતોમુશ્વમ્ ॥ ૧૫ ॥

શૃંગ:—બીજા જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવડે [મારું] પૂજન કરે છે,
વળી [કોઈ] એકપણથી મનેજ ઉપાસે છે. [કોઈ]
લેહપણથી, [અને કોઈ તો] બહુ પ્રકારે વિશ્વરૂપ એવા
મને [ઉપાસે છે.] ૧૫

હવે નીચેના ચાર શ્લોકોથી લગવાનું પોતાનું વિશ્વરૂપપણું
વર્ણવે છે:—

^૧ અહં ^૨ ક્રતુરહં ^૩ યજ્ઞઃ, ^૪ સ્વધાઽહમહમૌષધમ્ ।

^{૧૦૮} મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં ^{૧૧} હુતમ્ ॥ ૧૬ ॥

શૃંગ:—હું ક્રતુ [છું,] હું યજ્ઞ [છું,] હું સ્વધા [છું,] હું
ઓષધ [છું,] હું મંત્ર [છું,] હુંજ ધી [છું,] હું અગ્નિ [છું, ને]
હું હવન [છું.] ૧૬

^૭ પિતાઽહમસ્ય ^૮ જગતો, ^૧ માતા ^૨ ધાતા ^૫ પિતામહઃ ।

^૯ વેદ્યં ^{૧૦} પવિત્રમૌંકાર, ^{૧૧} ઋક્ ^{૧૨} સામ ^{૧૩} યજુરેવ ^{૧૪} ચ ॥ ૧૭ ॥

શૃંગ:—આ જગતનો પિતા, માતા, ધાતા (પોષણ કરનાર)
[અને] પિતામહ હું [છું,] અને જાણવાયોગ્ય, પવિત્ર, ઔંકાર,
ઋગ્વેદ, સામવેદ [તથા] યજુર્વેદ પણ [હું છું.] ૧૭

^૧ ગતિર્ભર્તા ^૨ પ્રભુઃ ^૩ સાક્ષી, ^૪ નિવાસઃ ^૫ શરણં ^૬ સુહૃત્ ।

^૮ પ્રભવઃ ^૯ પ્રલયઃ ^{૧૦} સ્થાનં, ^{૧૧} નિધાનં ^{૧૨} વીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૦:—ગતિ, પોષણકર્તા, પ્રભુ, સાક્ષી, ભોગનું સ્થાન, આશ્રય, સુહૃદ્, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, સ્થિતિ, લયનું સ્થાન [તથા] નાશરહિત બીજ [હું છું.] ૧૮

૪ ૨ ૫ ૬ ૭ ૮ ૮
તપામ્યહમહં વર્ષે, નિઘ્ન્યાન્ત્સૃજામિ ચ ।

૧૨ ૧૦ ૩ ૧૪ ૧૩ ૧૫ ૧૭ ૧૬ ૧૧ ૧
અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ, સદસચ્ચાહમર્જુન ॥ ૧૯ ॥

૧૦:—હે અર્જુન ! હુંજ તપુ છું, [અને] હું [જ] જલને આકર્ષુ છું, તથા વરસાવું છું, અને હું અમૃત તથા મૃત્યુ [ને] સત તથા અસત [છું.] ૧૯

સકામ પુરુષો વારંવાર જન્મમરણરૂપ સંસારનો અનુભવ કરે છે એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

૧ ૩ ૫ ૬ ૨ ૪ ૭ ૮
ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા, યજ્ઞૈરિદ્ધ્વા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયંતે ।

૯ ૧૦ ૧૨ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧૫
તૈ પુણ્યમાસાઘ સુરેંદ્રલોકમશ્રંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન ॥ ૨૦ ॥

૧૦:—ત્રણ વેદોને જાણનારા, યજ્ઞોવડે મારું પૂજન કરીને સોમપાન કરનારા [ને તેથી] પાપરહિત થયેલા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિને માગે છે. તેઓ પુણ્યના ફલરૂપ સ્વર્ગલોકને પામીને સ્વર્ગલોકમાં દિવ્ય [એવા] દેવતાઓના ભોગોને ભોગવે છે. ૨૦

૧ ૨ ૫ ૪ ૩ ૭ ૬ ૮ ૮
તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં, ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧૫
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना, गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

૧૦:—તેઓ (સકામપુરુષો) તે વિશાલ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને [પોતાનું] પુણ્ય ક્ષય થયે મનુષ્યલોકને પામે છે. એ પ્રમાણે ત્રણ વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલા કામ્યકર્મનો આશ્રય કરનારા [તથા દિવ્ય] ભોગોની કામનાવાળા [તેઓ] ગમના-ગમનને પામે છે. ૨૧

હવે નિષ્કામપુરુષોની ગતિ કહે છે:—

^૩અનન્યાઃ^૪શ્રિતયંતો માં, ^૫યે ^૧જનાઃ ^૨પર્યુપાસતે ।

^૭તેષાં નિત્યામિયુક્તાનાં, યોગક્ષેમં ^{૧૧}વહામ્યહમ્ ^{૧૦} ॥ ૨૨ ॥

શી૦:—જે જનો અનન્ય [થઇને મારું] ચિંતન કરતા છતાં મને સંપૂર્ણરીતે ઉપાસે છે તે નિત્ય અત્યંત સમાહિત-ચિત્તવાળાઓના યોગક્ષેમને હું પ્રાપ્ત કરું છું. ૨૨

અન્ય દેવતાઓના ભક્તો કેમ કૃતાર્થ થતા નથી તે કહે છે:—

^{૨૪}યૈ^૩ઽપ્યન્યદેવતાભક્તા, ^૭યજંતે ^૫શ્રદ્ધયા^૧ઽન્વિતાઃ ।

^૮તૈ^{૧૧}ઽપિ ^{૧૨}મામેવ ^૧કૌતૈય, ^{૧૩}યજંત્યવિધિપૂર્વકમ્ ^{૧૦} ॥ ૨૩ ॥

શી૦:—હું કુંતીપુત્ર ! જે અન્ય દેવતાઓના ભક્તો પણ શ્રદ્ધાવડે યુક્ત [થઇને તે દેવતાઓનું] પૂજન કરે છે તેઓ પણ અજ્ઞાનપૂર્વક મનેજ પૂજે છે. ૨૩

એ વાતને હવે વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

^{૧૧}અહં ^૭હિ ^૩સર્વયજ્ઞાનાં, ^૪ભોક્તા ^૫ચ ^૬પ્રમુરેવ ^૨ચ । ^{૧૩}

^{૧૧}ન ^૮તુ ^૯મામભિજાનંતિ, ^{૧૦}તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવંતિ ^{૧૪}તૈ ^{૧૬} ॥ ૨૪ ॥

શી૦:—હુંજ સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા [છું,] તથા ફક્ત આપનાર [છું એ વાત] પ્રસિદ્ધ [છે,] તોપણ [તેઓ] મને તત્ત્વથી સારી રીતે જાણુતા નથી, અને એ કારણથી તેઓ પુનર્જન્મ પામે છે. ૨૪

અન્ય દેવતાઓના ભક્તોથી પોતાના ભક્તની બીજી વિલક્ષણતા કહે છે:—

^૩યાંતિ ^૧દેવવ્રતા ^૨દેવાન્, ^૫પિતૃન્યાંતિ ^૬પિતૃજ્ઞાઃ ।

^૮ભૂતાનિ ^૯યાંતિ ^૭ભૂતેજ્યા, ^{૧૩}યાંતિ ^{૧૦}મઘાજિનો^{૧૨}ઽપિ ^{૧૧}મામ્ ॥ ૨૫ ॥

શી૦:—દેવોને પૂજનારા દેવોને પામે છે, પિતૃઓને પૂજનારા પિતૃઓને પામે છે, ભૂતોને પૂજનારા ભૂતોને પામે છે, [અને] મને પૂજનારા મનેજ પામે છે. ૨૫

હવે ભગવાન્ પોતાના આરાધનનું સુગમપણું જણાવે છે:-

પત્રં^૪ પુષ્પં^૫ ફલં^૬ તૌયં^૭, યૌ^૧ મૈ^૨ ભક્ત્યા^૩ પ્રયચ્છતિ ।

૧૦ ૧૨ ૧૧ ૧૩ ૮
તદહં^{૧૦} ભક્ત્યુપહૃતં^{૧૧} મશ્નામિ^{૧૩} પ્રયત્તાત્મનઃ^૮ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોક:-જે મને ભક્તિવડે પત્ર, પુષ્પ, ફલ [કે] જલ આપે છે [તે] શુદ્ધબુદ્ધિવાળાના તે ભક્તિવડે અર્પણ કરેલાંને હું અંગીકાર કરું છું. ૨૬

પોતે કેવા ભજનથી પ્રસન્ન થાય છે તે કહે છે:-

યત્કરોષિ^૨ યદશ્નાસિ^૩, યજ્જુહોષિ^૪ દદાસિ^૫ યત્ ।

૧૦ ૧૧ ૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩
યત્તપસ્યસિ^{૧૦} કૌતૈય^૧, તત્કુરુષ્વ^{૧૨} મદર્પણમ્^{૧૪} ॥ ૨૭ ॥

શ્લોક:-હે કુંતીપુત્ર ! [તમે] જે [કર્મે] કરો છો, જે ખાઓ છો, જે હોમ કરો છો, જે દાન કરો છો, [ને] જે તપ કરો છો તે મને અર્પણ કરો. ૨૭

હવે એ ભજનના ફલને કહે છે:-

શુભાશુભફલૈરેવં^૨, મોક્ષ્યસે^૧ કર્મબંધનૈઃ ।

૫ ૬ ૭ ૮
સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા^૫, વિમુક્તો^૬ મામુપૈષ્યસિ^૭ ॥ ૨૮ ॥

શ્લોક:-એ પ્રમાણે શુભાશુભફલવાળાં કર્મબંધનોથી [તમે] છૂટશો, [અને] સંન્યાસયોગવડે જેમનું ચિત્ત સમાહિત થયું છે એવા [તમે] વિમુક્ત [થઈને] મને પામશો. ૨૮

મને ભક્તોમાં રાગ ને અભક્તોમાં દ્વેષ નથી એમ જણાવે છે:-

૩ ૧ ૨ ૪ ૫ ૭ ૮
સમોઽહં^૩ સર્વભૂતેષુ^૧, ન મૈ^૨ દ્વેષ્યોઽસ્તિ^૪ ન પ્રિયઃ ।

૧૧ ૧૪ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૬ ૧૫ ૨૦ ૧૭ ૧૯ ૧૮
યૈ^{૧૧} ભજંતિ^{૧૪} તુ માં^{૧૦} ભક્ત્યા^{૧૨}, મયિ^{૧૩} તે તૈષુ^{૧૬} ચાપ્યહમ્^{૧૫} ॥ ૨૯ ॥

શ્લોક:-હું સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાન [છું] મારે કોઈ પણ પ્રાણી] મારે દ્વેષ કરવાયોગ્ય નથી, [તથા] પ્રિય

નથી, તોપણ જેઓ મને ભક્તિવડે બળે છે તેઓ મારામાં [રહે છે,] અને હું પણ તેઓમાં [રહું છું.] ૨૯

પ્રભુ પોતાની ભક્તિનો પ્રભાવ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:--

^૨અપિ ^૩ચૈત્સુ^૧દુરાચારો, ^૬ભજતે ^{૫૪}મામનન્યભાક્ ।

^૮સાધુ^૯રેવ ^૭સ ^{૧૦}મંતવ્યઃ, ^{૧૩}સમ્યગ્^{૧૪}વ્યવસિતો ^{૧૧}હિ ^{૧૨}સઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોક:--અત્યંત દુરાચરણવાળો [મનુષ્ય] પણ બે અનન્ય-ચિત્તવાળો [થઈ] મને બળે છે [તો] તે શ્રેષ્ઠજ્ઞ માનવા-યોગ્ય [છે,] કેમકે તે ઉત્તમ નિશ્ચયવાળો [છે.] ૩૦

^૧ક્ષિપ્રં ^૩ભવતિ ^૨ધર્માત્મા, ^૪શશ્વ^૫ચ્છાંતિં ^૬નિગચ્છતિ ।

^૭કૌંતય ^{૧૨}પ્રતિજાનીહિ, ^{૧૦}ન ^૮મે ^૯ભક્તઃ ^{૧૧}પ્રણયતિ ॥ ૩૧ ॥

શ્લોક:--[તે] તત્કાલ ધર્માત્મા થાય છે, [અને] નિરંતર શાંતિને પામે છે. હે કુંતીપુત્ર ! મારો ભક્ત નાશ પામતો નથી [એવી તમે] પ્રતિજ્ઞા કરો. ૩૧

^૨માં ^{૧૭}હિ ^૧પાર્થ ^૩વ્યપાશ્રિત્ય, ^૪યે^૬પિ ^૭સ્યુઃ ^૫પાપયોનયઃ ।

^૮સ્ત્રિયો ^{૧૦}વૈશ્યાસ્તથા ^૯શૂદ્રાંસ્તે^{૧૧}પિ ^{૧૨}યાંતિ ^{૧૩}પરાં ^{૧૬}ગતિમ્ ^{૧૪}૥ ૩૨ ॥

શ્લોક:--હે પૃથ્વાના પુત્ર ! મારો આશ્રય કરીને જે નીચ જાતિના [ચાંડાલાદિક] પણ હોય, તથા સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો [ને] શૂદ્રો [હોય,] તેઓ પણ પરમગતિને પામે છે, [આ વાત] નિશ્ચિત [છે.] ૩૨

ભક્તિવડે સ્વાભાવિક દોષવાળા પરમગતિને પામે છે તો ઉત્તમ મનુષ્યો પરમગતિને પામે એમાં શું આશ્ચર્ય છે એમ જણાવે છે:--

^૭કિં ^૬પુનર્બ્રાહ્મણાઃ ^૩પુણ્યા, ^૨મક્તા ^૧રાજર્ષયસ્તથા ।

^૮અનિત્યમસુખં ^{૧૦}લોકમિમં, ^{૧૧}પ્રાપ્ય ^{૧૨}ભજસ્વ ^{૧૪}મામ્ ^{૧૩}૥ ૩૩ ॥

શ્લોક:—[તો મારા] ભક્તો પવિત્ર બ્રાહ્મણો તથા રાજર્ષિ-
ઓ [પરમગતિને પામે છે એમાં] ફરીથી શું [કહેવું ?]
આ અનિત્ય [ને] હઃખચુકત મનુષ્યદેહને પામીને મને લાગે. ૩૩
પૂર્વે કહેલા ભજનના પ્રકારને કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬

મનમના ભવ મદ્ભક્તો, મદ્ગાજી માં નમસ્કરુ ।

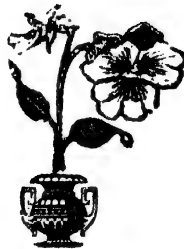
૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૦ ૭ ૯ ૮

મામેવૈષ્યસિ યુક્ત્વૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-
कृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

શાબ્દાર્થ:—મારે વિષે મનવાળા થાઓ. મારા ભક્ત [ને]
મારું પૂજન કરનારા [થાઓ.] મને નમસ્કાર કરો. એ પ્રમાણે
મારે શરણે થયેલા [તમે પોતાના] અંતઃકરણને [મારામાં]
બેસીને મનેજ પામશો. ’ ૩૪

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગનામના નવમા
અધ્યાયની શ્રીનાથરામપ્રણીત અન્યયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૯

॥ ॐ ॥

અધ્યાય ૧૦ મે

વિભૂતિયોગ

પૂર્વે સાતમા તથા નવમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કહેલી વિભૂતિઓનો વિસ્તાર આ અધ્યાયમાં કહેવો છે માટે ભગવાન અર્જુનના ચિત્તમાં ઉત્સાહ ઉપજાવવાસારુ તેના પૂછ્યા વિનાજ તે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

^૨ ^૩ ^૧ ^૭ ^૪ ^૫ ^૬
ભૂય એવ મહાબાહો, શૃણુ મેં પરમં વચઃ ।

^૮ ^{૧૧} ^૯ ^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૦}
યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય, વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—હે મહાબાહો ! ફરીથી પણ મારા શ્રેષ્ઠ વચનને સાંભળો. જે [વચન] હું [તમારા] હિતની ઇચ્છાથી તમને પ્રીતિવાળાને [હવે પછી] કહીશ. ૧

આ જ્ઞાન તમને ઇંદ્રાદિક દેવોથી કે ઋષિઓથી પ્રાપ્ત થાય એવું નથી એમ જણાવે છે:—

^૪ ^૧ ^૫ ^૩ ^૨ ^૭ ^૬
ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ, પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।

^૮ ^{૧૪} ^૮ ^{૧૦} ^{૧૨} ^{૧૧} ^{૧૩}
અઘમાદિર્હિ દેવાનાં, મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨ ॥

શ્લોક:—મારા પ્રભાવને દેવતાઓના સમૂહો જાણતા નથી, [તથા] મોટા ઋષિઓ [પણ જાણતા] નથી, કેમકે હું દેવતાઓનું અને મહર્ષિઓનું સર્વપ્રકારે કારણ [છું.] ૨

પોતાના પ્રભાવને જાણવાથી થનારા ફલને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—

^૧ ^૫ ^૧ ^૩ ^૨ ^૭ ^૪
યો મામ્જન્મજન્મદિ ચ, વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ।

^{૧૦} ^૮ ^૯ ^{૧૧} ^{૧૨}
અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ, સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

શૈઃ—જન્મરહિત અને કારણથી રહિત [તથા] લોકનો મોટો ઈશ્વર એવો મને જે જાણે છે તે મનુષ્યોમાં સંમોહથી (અવિકથી) રહિત [થઈ] સર્વ પાપોથી અત્યંત મુક્ત થાય છે. ૩ હવે ભગવાન પોતાનું સર્વલોકમહેશ્વરપણું કહે છે:—

^૧બુદ્ધિ^૨જ્ઞાનમસંમોહઃ, ^૩ક્ષમા^૪ સત્યં ^૫દમઃ ^૬શમઃ ।

^૮સુખં ^૯દુઃખં ^{૧૦}ભવો ^{૧૧}ભાવો, ^{૧૨}ભયં ^{૧૩}ચાભયમેવ ^{૧૪}ચ । ૪ ॥

શૈઃ—બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, (વિવેક,) ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, સત્તા, ભય તથા અભય અને વળી ૪

^૧અર્હિસા ^૨સમતા ^૩તુષ્ટિસ્તપો ^૪દાનં ^૫યશો^૬યશઃ ।

^{૧૩}ભવંતિ ^૮ભાવા ^{૧૦}ભૂતાનાં, ^{૧૧}મત્ત ^{૧૨}એવ ^૮પૃથગ્વિધાઃ । ૫ ॥

શૈઃ—અર્હિસા, સમપણું, સંતોષ, તપ, દાન, યશ [ને] અયશ [એવા પ્રસિદ્ધ] લિન્ન લિન્ન પ્રકારના ભાવો પ્રાણીઓને મારાથીજ થાય છે. ૫

^૩મહર્ષયઃ ^૨સપ્ત ^૧પૂર્વે, ^૫ચત્વારો ^૬મનવસ્તથા ।

^૭મદ્ભાવા ^૮માનસા ^{૧૩}જાતા, ^૯યેષાં ^{૧૦}લોક ^{૧૧}ઇમાઃ ^{૧૨}પ્રજાઃ । ૬ ॥

શૈઃ—પૂર્વકાલમાં [થયેલા] સાત મહર્ષિઓ તથા [સનકાદિ] ચાર [ને] મનુષ્યો મારે પરાયણ [તથા] મનથી ઉત્પન્ન થયેલા [છે,] જેઓની લોકમાં આ પ્રજા [છે. તે મહર્ષિઓ આદિ પણ મારાથી] ઉત્પન્ન થયા [છે.] ૬

^૩एतां ^૪विभूतिं ^૬योगं ^૫च, ^૨मम ^૧यो ^૮वेत्ति ^૭तत्त्वतઃ ।

^૮सोऽविकंपेन ^{૧૧}योगेन, ^{૧૨}युज्यते ^{૧૪}नात्र ^{૧૫}संशयઃ । ૭ ॥

શૈઃ—જે મારી એ વિભૂતિને અને યોગને યથાર્થ જાણે છે તે અચલ યોગવટે જોડાય છે એમાં સંશય નથી. ૭

નીચેના ચાર શ્લોકોથી ભગવાન પોતાની વિભૂતિને તથા યોગને બાહ્યનારના જ્ઞાનાદિનું સ્વરૂપ કહે છે:—

^૧ અહં ^૨ સર્વસ્ય ^૩ પ્રભવો, ^૪ મત્તઃ ^૫ સર્વે ^૬ પ્રવર્તતે ।

^૭ ઇતિ ^૮ મત્વા ^૯ ભજંતે માં, ^{૧૦} બુધા ^{૧૧} ભાવસમન્વિતાઃ ॥ ૮ ॥

શ્લોક:—હું સર્વનું ઉત્પત્તિકારણ [હું,] મારાથી બધું પ્રવર્તે છે એમ માનીને બુદ્ધિમાનો પ્રેમથી યુક્ત [થઈ] મને ભજે છે. ૮

તેઓ કેવી રીતે ચિંતન કરે છે તે કહે છે:—

^૧ મચ્ચિત્તા ^૨ મદ્રતપ્રાણા, ^૪ બોધયંતઃ ^૩ પરસ્પરમ્ ।

^૮ કથયંતશ્ચ ^૫ માં ^૭ નિત્યં, ^૯ તુષ્યંતિ ^{૧૦} ચ ^{૧૧} રમંતિ ચ ॥ ૯ ॥

શ્લોક:—મારે વિષે મનવાળા [તથા] મારામાં જેમના પ્રાણો (ઇન્દ્રિયો) છે એવા, પરસ્પરને [મારે] બોધ કરતા છતાં, અને નિત્ય મારું કથન કરતા છતાં, નિશ્ચય સંતોષ પામે છે, તથા આનંદ પામે છે. ૯

એવા ભક્તોને હું બુદ્ધિયોગની પ્રાપ્તિ કરું છું એમ કહે છે:—

^૪ તેષાં ^૧ સતતયુક્તાનાં, ^૩ ભજતાં ^૨ પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

^૭ દદામિ ^૬ બુદ્ધિયોગં ^૫ તં, ^૮ યેન ^{૧૦} મામુપયાંતિ ^{૧૧} તે ॥ ૧૦ ॥

શ્લોક:—[મારામાં] નિરંતર જોડાયેલા [ને] પ્રીતિપૂર્વક [મને] ભજનારા તેઓને તે બુદ્ધિયોગ [હું] આપું છું, જેવડે તેઓ મને પામે છે. ૧૦

એ બુદ્ધિયોગ આપવાનો પ્રકાર સમજાવે છે:—

^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬}
તેષામેવા કંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

^{૧૦ ૪ ૭ ૬}
નાશ્યામ્યાત્મભાવસ્યો, જ્ઞાનદીપ્તિ ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

શ્લોક:—તેઓનાજ અનુગ્રહમાટે આત્મભાવમાં રહેલો હું
ચિદ્દાસાયુક્ત જ્ઞાનરૂપ દીવાવડે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા
અંધારાનો નાશ કરું છું. ’ ૧૧

હવે વિભૂતિયોગનું વધારે શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળા
અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

^{૧ ૨ ૩ ૪ ૬ ૫ ૭}
પરં બ્રહ્મ પરં ધામ, પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

^{૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩}
પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિશુમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોક:—અર્જુન બોલ્યા:—‘ પરબ્રહ્મ, પરધામ [અને] પરમ
પવિત્ર આપ [છો.] પુરુષ, નિત્ય, દિવ્ય, આદિદેવ, જન્મરહિત
[અને] સર્વવ્યાપક [પણ આપજ છો.] ૧૨

^{૧૦ ૯ ૨ ૧ ૪ ૫ ૩}
આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે, દેવાર્ષિર્નારદસ્તથા ।

^{૬ ૭ ૮ ૧૨ ૧૧ ૧૩ ૧૪ ૧૪}
અસિતો દેવલો વ્યાસઃ, સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥ ૧૩ ॥

શ્લોક:—સર્વે ઋષિઓ તથા દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ,
[ને] વ્યાસ તમને [પૂર્વોક્તરીતે] કહે છે, અને [તમે]
પોતે પણ મને [એમજ] કહો છો. ૧૩

એ વચનોમાં પોતાની સત્યપણાની ખુશ્નું કથન
કરે છે:—

^{૧ ૫ ૭ ૮ ૩ ૨ ૪ ૧}
સર્વમેતદ્દતં મન્યે, યન્માં વદસિ કેશવ ।

^{૧૪ ૯ ૧૧ ૧૦ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧૭ ૧૬}
ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિ, વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

શૈઃ—હે કેશવ ! [તમે] મને જે કહો છો એ સર્વ [હું] સત્ય માનું છું, કેમકે હે ભગવન્ ! તમારા પ્રભાવને દેવો બાધુતા નથી, [ને] કાનવો [પણ બાધુતા] નથી. ૧૪

કહેલાં કારણોને લીધે આપજ આપના પ્રભાવને યથાર્થ બાધો છો એમ કહે છે:—

^૬સ્વયમ^{૭૯} ^{૧૦}ાત્મનાઽઽત્માનં, ^{૧૧}વેત્ય^૮ ત્વં ^૧પુરુષોત્તમ ।

^૨ભૂતભાવન ^૩ભૂતેશ, ^૪દેવ^૫દેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

શૈઃ—હે પુરુષોત્તમ ! હે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે ભૂતોના ઈશ્વર ! હે દેવના દેવ ! હે જગતના પતે ! પોતેજ તમે પોતાવડે પોતાને બાધો છો. ૧૫

માટે આપની વિભૂતિઓ આપ વિસ્તારથી કહો એમ અર્જુન ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે:—

^{૧૨}વક્તુમર્હે^{૧૩} ^{૧૦}સ્ત્રોષ્ટે^૮, ^૯દિવ્યા^{૧૧} ^{૧૧}હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

^૧યામિર્વિ^૨ભૂતિમિર્લો^૪કાનિમાંસ્ત્વં ^૫વ્યાપ્ય ^૭તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

શૈઃ—જે વિભૂતિઓવડે આ લોકોને વ્યાપીને તમે રહો છો [તે વિભૂતિઓ] દિવ્યજ [છે માટે આપજ] કાંઈ પણ બાકી ન રહે તેમ પોતાની વિભૂતિઓ કહેવાને યોગ્ય છો. ૧૬

હવે એ વિભૂતિઓ બાધુવાનું પ્રયોજન નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

^૬કથં ^૭વિદ્યામહં ^૨યોગિંસ્ત્વાં ^૫સદા ^૮પરિચિંતય- ।

^{૧૦}કેષુ ^{૧૧}કેષુ ^૮ચ ^{૧૨}ભાવેષુ, ^{૧૪}ચિંત્યોઽસિ ^{૧૫}મગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

શૈઃ—હે યોગિન્ ! હું નિરંતર ધ્યાન કરતો છતાં આપને શી રીતે બાધું ? તથા હે ભગવન્ ! કઈ કઈ વસ્તુઓમાં [આપ] મારે ચિંતન કરવાયોગ્ય છે ? ૧૭

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં, વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ, શૃણ્વતો નાસ્તિ મેડમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

શૈઃ—હે જનાર્દન ! પોતાના યોગને અને વિભૂતિને ફરીથી વિસ્તારવડે કહેા, (કહેવાની કૃપા કરશેા,) કેમકે અમૃતનું શ્રવણ કરનારા મને તૃપ્તિ [થતી] નથી. ’ ૧૮

હવે ભગવાન એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

હંત તે કથયિષ્યામિ, દિવ્યાં હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ, નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મૈ ॥ ૧૯ ॥

શૈઃ—શ્રીભગવાન યોદ્યા:—‘હમણાં તમને પ્રસિદ્ધ દિવ્ય [એવી] પોતાની (મારી) વિભૂતિઓને પ્રધાનપણાથી કહીશ. હે કુરુકુલમાં શ્રેષ્ઠ ! મારી [વિભૂતિઓના] વિસ્તારને અંત નથી. ૧૯

મારી મુખ્ય વિભૂતિઓમાં પણ જે પ્રથમ ચિંતન કરવા-યોગ્ય વિભૂતિઓ છે તે સાંભળો:—

અહમાત્મા ગુડાકેશ, સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ, ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

શૈઃ—હે નિદ્રાને જિતનાર ! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો આત્મા હું [છું,] અને હુંજ ભૂતોની (ચેતનપ્રાણીઓની) ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ અને વિનાશ [છું.] ૨૦

આત્માત્યાન્મમહં વિષ્ણુર્, જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મંત્રીચિમ્બસ્તામસ્મિ, નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

શૈભ્યોઃ--આદિત્યોમાં વિધ્યુઃ હું છું, પ્રકાશ કરનારાઓમાં
કિરણોવાળો સૂર્ય [હું છું,] મરુતોમાં મરીચિ [અને] નક્ષત્રોમાં
ચંદ્રમા હું [છું.] ૨૧

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ, દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ, ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

શૈભ્યોઃ--વેદોમાં સામવેદ [હું] છું, દેવોમાં ઇન્દ્ર [હું]
છું, અને ઇન્દ્રિયોમાં મન [હું] છું, ભૂતોમાં ચેતના [હું] છું. ૨૨

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ, વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસુનાં પાવકશ્ચાસ્મિ, મેરુઃ શિશ્વરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

શૈભ્યોઃ--રુદ્રોમાં શંકર [હું] છું, તથા યક્ષોમાં અને
રાક્ષસોમાં કૃષ્ણેર [હું છું,] અને વસુઓમાં અગ્નિ [હું] છું,
[તથા] પર્વતોમાં મેરુ હું [છું.] ૨૩

પુરોધસાં ચ મુરુગ્યં માં, વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કંદઃ, સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

શૈભ્યોઃ--હે પૃથાના પુત્ર ! પુરોહિતોમાં મને સર્વથી ઉત્તમ
બૃહસ્પતિરૂપ જાણો, અને સેનાપતિઓમાં કાર્તિકસ્વામી હું
[છું.] સરોવરોમાં સાગર [હું] છું. ૨૪

મહર્ષીણાં મૃગુરહં, ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ, સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

શૈભ્યોઃ--મહર્ષિઓમાં ભૃગુ હું [છું] વાણીઓમાં [અકારરૂપ]
એક અક્ષર [હું] છું. યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ [હું] છું. સ્થાવરોમાં
હિમાલય [હું છું.] ૨૫

અશ્વ^૨ત્થઃ સર્વ^૧વૃક્ષા^૩ણાં, દેવ^૪ર્ષી^૫ણાં ચ નારદઃ ।

ગંધર્વા^૬ણાં ચિત્ર^૭રથઃ, સિદ્ધ^૮ાં કપિ^૯લો મુનિઃ ॥ ૨૬ ॥

શૈભ્યઃ—સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો [હું છું,] અને દેવર્ષિઓમાં નારદ [હું છું, તથા] ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ [ને] સિદ્ધોમાં કપિલમુનિ [હું છું.] ૨૬

ઉચ્ચૈ^૩શ્રવ^૧સમ^૫શ્વાનાં, વિદ્ધિ^૪ મામ^૨મૃતોદ્ભવમ્ ।

એરાવતં ગર્જ^૭દ્રાણાં, નરા^૮ણાં ચ નરાધિપમ્ ॥ ૨૭ ॥

શૈભ્યઃ—અશ્વોમાં અમૃતને માટે [સમુદ્રનું મથન કરતાં] ઉપજેલો ઉચ્ચૈશ્રવા મને જાણો. મોટા હાથીઓમાં એરાવત અને પુરુષોમાં રાજા [મને જાણો.] ૨૭

આયુધાનામ^૧હં વજ્રં, ધેનૂનામ^૩સ્મિ કામ^૫ધુક્ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ^૮ કંદર્પઃ, સર્પા^{૧૧}ણામ^{૧૩}સ્મિ વાસુ^{૧૨}કિઃ ॥ ૨૮ ॥

શૈભ્યઃ—હથીઆરોમાં વજ્ર હું છું. ગાયોમાં કામધેનુ અને [સર્વ કામોમાં પુત્રની] ઉત્પત્તિના હેતુવાળો કામ [હું] છું. સર્પોમાં વાસુકિ [હું] છું. ૨૮

અનંતશ્ચાસ્મિ^૨ નાગા^૪નાં, વરુ^૧ણો યાદસામ^૭હમ્ ।

પિતૃ^૮ણામ^{૧૦}ર્યમા ચાસ્મિ, યમઃ સંયમતામ^{૧૧}હમ્ ॥ ૨૯ ॥

શૈભ્યઃ—નાગોમાં શેષનાગ હું છું, અને જલચરોમાં વરુણ તથા પિતૃઓમાં અર્યમા [હું] છું. સંયમ કરનારાઓમાં યમ હું [છું.] ૨૯

પ્રહાદશ્ચાસ્મિ^૨ દૈત્યા^૪નાં, કાલઃ^૭ કલયતામ^૯હમ્ ।

મૃગા^૮ણાં ચ મૃગે^{૧૦}દ્રોઽહં, વૈનતેય^{૧૧}શ્ચ પક્ષિ^{૧૨}ણામ્ ॥ ૩૦ ॥

૨૧૦:—દૈત્યોમાં પ્રહલાદ હું છું, અને સંખ્યાની ગણના કરનારાઓમાં કાલ [હું છું,] તથા મૃગોમાં સિંહ હું [છું] અને પક્ષીઓમાં ગરુડ [હું છું.] ૩૦

^૨ પવનઃ ^૧ પવતામસ્મિ, ^૪ રામઃ ^૬ શસ્ત્રભતામહમ્ ।

^૮ જ્ઞાણાં ^૯ મકરશ્ચાસ્મિ, ^{૧૦} સ્રોતસામસ્મિ ^{૧૧} જાહ્નવી ^{૧૩} ॥ ૩૧ ॥

૨૧૦:—વેગવાળાઓમાં પવન હું છું. શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રીરામ [હું છું,] અને મત્સ્યોમાં મગર [હું] છું. નદીઓમાં શ્રીગંગા [હું] છું. ૩૧

^૨ સર્ગાણામદિરંતશ્ચ, ^૩ મધ્યં ^૭ ચૈવાહમર્જુન ।

^{૧૧} અધ્યાત્મવિદ્યા ^{૧૦} વિદ્યાનાં, ^{૧૩} વાદઃ ^{૧૨} પ્રવદતામહમ્ ॥ ૩૨ ॥

૨૧૦:—હે અર્જુન ! ઉત્પત્તિવાળાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ અને લય હુંજ [છું.] વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા [હું છું.] વિવાદ કરનારાઓની કથામાં વાદનામની કથા હું [છું.] ૩૨

^૧ અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ, ^૨ દ્વંદ્વઃ ^૩ સામાસિકસ્ય ^૪ ચ ।

^૭ અહમેવાક્ષયઃ ^૮ કાલો, ^{૧૦} ધાતાઽહં ^{૧૧} વિશ્વતોમુખઃ ^{૧૨} ॥ ૩૩ ॥

૨૧૦:—અક્ષરોમાં અકાર [હું] છું, અને સમાસસમૂહમાં દ્વંદ્વ હુંજ [છું.] નાશરહિત કાલ [અને] કર્મોનાં ક્ષેત્રો આપનાર અંતર્યામી હું [છું.] ૩૩

^૩ મૃત્યુઃ ^૨ સર્વદેશ્વાદૃશુદ્ભવશ્ચ ^૪ ભવિષ્યતામ્ ।

^{૧૦} કીર્તિઃ ^{૧૧} શ્રીર્વાક્ ^{૧૨} ચ નારીણાં, ^૮ સ્મૃતિર્મેધા ^૬ ધૃતિઃ ^{૧૩} ક્ષમા ॥ ૩૪ ॥

૨૧૦:—અને સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ હું [છું,] તથા ભવિષ્યમાં થનારાં [કલ્યાણોમાં] ચઢતી અને સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ,

શોભા, વાણી, સ્મૃતિ, મેધા, ધીરજ [તથા] ક્ષમા
[એ હું છું.] ૩૪

^૨બૃહત્સામ તથા ^૩સામ્નાં, ^૧ગાયત્રી ^૪છંદસામહમ્ ।

^૭માસાનાં ^૮માર્ગશીર્ષો ^૯ઽર્હમૃતૂનાં ^{૧૦}કુસુમાકરઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્લોક—સામોમાં બૃહત્સામ તથા છંદોમાં ગાયત્રી હું [છું.]
માસોમાં માર્ગશર હું [છું.] ઋતુઓમાં વસંતઋતુ [હું છું.] ૩૫

^૨દ્યૂતં ^૧છલયતામસ્મિ, ^૪તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

^૭જયોઽસ્મિ ^૮વ્યવસાયોઽસ્મિ, ^{૧૦}સત્ત્વં ^{૧૨}સત્ત્વવતામહમ્ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોક—છલ કરનારાઓમાં બૂગટાફળી છલ હું છું. તેજસ્વી-
ઓનું તેજ [ને જયવાળાઓનો] જય [હું] છું. [ઉદમીઓનો]
ઉદમ [હું] છું. સત્ત્વવાળાઓનું સત્ત્વ હું [છું.] ૩૬

^૧દૃષ્ટીનાં ^૨પાંડુદ્વેષોઽસ્મિ, ^૪પાંડવાનાં ^૫ધનંજયઃ ।

^૭મુનીનામપ્યહં ^૮વ્યાસઃ, ^{૧૦}કવીનામુશનાકવિઃ ॥ ૩૭ ॥

શ્લોક—યાદવોમાં વસુદેવનો પુત્ર [હું] છું. પાંડવોમાં
અર્જુન તથા મુનિઓમાં શ્રીવ્યાસ હું [છું.] કવિઓમાં શુક-
કવિ [હું છું.] ૩૭

^૨દંડો ^૧દમયતામસ્મિ, ^૩નીતિરસ્મિ ^૪જિર્ગીષતામ્ ।

^{૧૦}મૌનં ^૭ચૈવાસ્મિ ^૮ગુહ્યાનાં, ^{૧૩}જ્ઞાનં ^{૧૨}જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્લોક—શિક્ષા કરનારાઓની શિક્ષા [હું] છું, જિતવાની
ધૃત્તિવાળાઓની નીતિ [હું] છું, અને વળી ગુહ્યોનું મૌન [હું]
છું. જ્ઞાનવાળાઓનું જ્ઞાન હું [છું.] ૩૮

^૮યચ્ચાપિ ^૪સર્વભૂતાનાં, ^૫વીજં ^૬તદહમર્જુન ।

^{૧૧}ન તદસ્તિ ^{૧૫}વિના ^{૧૦}યત્સ્યાન્, ^{૧૧}મયા ^{૧૨}ભૂતં ^{૧૩}ચરાચરમ્ ॥ ૩૯ ॥

શૈઃ—હે અર્જુન ! અને જે સર્વ ભૂતોનું ખીજ તે પણ હું [છું.] મારા વિના જે ચરાચર વસ્તુ હોય તે નથી. ૩૯

નાંતોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં, વિભૂતીનાં પરંતપ ।

૯ ૮ ૧૩ ૧૪ ૧૧ ૧૨ ૧૦

एष तूद्देशतः प्रोक्तो, विभूतेर्विस्तरો मया ॥ ४० ॥

શૈઃ—હે શત્રુને તાપ પમાડનાર ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ-નો અંત નથી, અને આ મેં [મારી] વિભૂતિનો વિસ્તાર [માત્ર] એકદેશે કરીને કહ્યા છે. ૪૦

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं, श्रीमदूर्जितमेव वा ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૫ ૧૨ ૧૩ ૧૪

तत्तदेवावगच्छ त्वं, मम तेजोऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

શૈઃ—જે જે પ્રાણી ઐશ્વર્યવાળો, લક્ષ્મીવાળો અથવા બલવાળો જ [હોય] તેને તેને પણ તમે મારા તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલો બાણો. ૪૧

મેં મારા એક અંશથી આ જગતને ધારણ કર્યું છે એમ કહે છે:—

अथवा बहुनैतेन, किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

૧૩ ૧૧ ૮ ૯ ૧૨ ૧૪ ૧૦

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-कृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ ૧૦ ॥

શૈઃ—અથવા હે અર્જુન ! આ બહુ બાણાથી તમારું કયું [પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું છે ?] આ આખા જગતને હું એક અંશવડે ધારણ કરીને રહ્યો છું. ' ૪૨

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિભૂતિયોગનામના દશમા અધ્યાયની શ્રીનાથ શર્માવિરચિત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૧૦

ૐ

અધ્યાય ૧૧ મો

વિશ્વરૂપદર્શન

ગયા અધ્યાયના અંતમાં ' મેં એકદેશથી આ સર્વ જગતને ધારણ કર્યું છે ' એમ ભગવાને કહ્યું, તે સાંભળી તે વિશ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવાને ઇચ્છતા અર્જુન પૂર્વોક્ત વિષયની શલાઘા કરતા છતા નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

મદનુગ્રહાય પરમં, ગુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ।

૩ ૨ ૮ ૭ ૯ ૧૨ ૧૧ ૧૩ ૧૦

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન, મોહોઽયં વિગતો મમ ॥ ૧ ॥

શૈભ્ય:—અર્જુન બોલ્યા:—‘ મારા અનુગ્રહમાટે આપે જે પરમ ગુહ્ય અધ્યાત્મનામવાળું વચન કહ્યું તેવડે મારે આ મોહ વિશેષે કરીને નાશ પામ્યો. ૧

હવે સાતમાથી દશમા અધ્યાયસુધીનાં વચનો પણ મેં સાંભળ્યાં છે એમ જણાવે છે:—

૩ ૫ ૨ ૮ ૭ ૬
ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં, શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

૪ ૧ ૯ ૧૨ ૧૦ ૧૧

ત્વત્ત: કમલપત્રાક્ષ, માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

શૈભ્ય:—હું કમલના પત્રજેવી આંખોવાળા ! ભૂતોનાં ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એ બંને આપનાથી નિશ્ચય મેં વિસ્તાર-પૂર્વક સાંભળ્યાં, [અને આપનું સોપાધિક] માહાત્મ્ય અને [નિરુપાધિક] અવ્યયરૂપ [માહાત્મ્ય] પણ [મેં સાંભળ્યાં.] ૨

૭ ૧ ૨ ૫ ૩ ૪ ૧
एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

૧૨ ૧૩ ૯ ૧૧ ૧૦ ૮
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

શ્રી:—હે પરમેશ્વર ! જેવી રીતે આપ પોતાને ઠહો છે એ એ પ્રમાણે હે પુરુષોત્તમ ! આપના ઐશ્વર્યરૂપને [હું] જોવાને ઇચ્છું છું. ૩

જે વસ્તુ જોવાને શક્ય હોય તે જોવાની ઇચ્છા કરવી, પણ જે વસ્તુ જોવાને અશક્ય હોય તેને જોવાની ઇચ્છા ન કરવી એમ જો ભગવાન શંકા કરે તો તેના ઉત્તરમાં ઠહે છે:—

મન્યસે ^૭યદિ ^૨તત્ત્વ^૫કયં, ^૩મયા ^૪દ્રષ્ટુમિતિ ^૧મથો ।

^{૧૦}યોગેશ્વર ^૯તતો ^{૧૧}મે ^{૧૨}ત્વં, ^{૧૫}દર્શયાત્માનમવ્યયમ્ ^{૧૪}॥ ^{૧૩}૪ ॥

શ્રી:—હે પ્રભો ! તે મારાથી જોવાને શક્ય [છે] એમ જો [આપ] માનતા હો તો હે યોગીબોના ઇશ્વર ! મને આપ નાશરહિત [આપના] સ્વરૂપને દેખાડો. ' ૪

હવે ભગવાન પોતાનું તે સ્વરૂપ દેખાડવાની ઇચ્છા કરતા છતાં અર્જુનપ્રતિ ઠહે છે:—

શ્રીભગવાન્વાચ ॥

^{૧૧}પદ્ય મૈ ^૧પાર્થ ^{૧૦}રૂપાણિ, ^૧શતશો^૭ઽથ ^૧સહસ્રશઃ ।

^૨નાનાવિધાનિ ^૩દિવ્યાનિ, ^૪નાનાવર્ણાકૃતીનિ ^૪ચ ॥ ૫ ॥

શ્રી:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—‘ હે પૃથાના પુત્ર ! ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં [આદિત્યાદિ] દિવ્ય અને નાનાપ્રકારના વર્ણ તથા આકૃતિવાળાં સંકટો અને હજારો મારાં રૂપોને [તમે] જુઓ. ૫

હવે નીચેના બે શ્લોકોથી અતિસંક્ષેપમાં પોતાના તે રૂપને ઠહે છે:—

^૭પદ્યમૈ ^૨દેત્યાન્વસૂક્ષ્મદ્રાનિ ^૩શ્ચ ^૪નૌ ^૫મરુતસ્તથા ।

^{૧૦}બહુન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ, ^{૧૨}પદ્યાશ્ચર્યાણિ ^૧ભારત ॥ ૬ ॥

શંઃ—હે ભરતવશમાં ઉત્પન્ન થયેલ ! [ખાર] આદિત્યેને,
[આઠ] વસુઓને, [અગિયાર] રુદ્રીને [બે] અશ્વિનીકુમારોને
[તથા ઓગણપચાશ] મરુતોને જુઓ, તથા પૂર્વે નહિ જોયેલા
ધણાં આશ્વર્યોને જુઓ. ૬

૩૫ ૮ ૭ ૧૦ ૯ ૬
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं, पश्याद्य सचराचरम् ।

૨ ૪ ૧ ૧૨ ૧૧ ૧૩ ૧૪ ૧૫
मम देहे गुडाकेश, यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

શંઃ—હે નિદ્રાને વશ રાખનાર ! મારા આ દેહમાં
અવયવરૂપે એકત્ર રહેલા સ્થાવરજંગમ બધા જગતને [તમે]
હમણાં જુઓ, અને જે બીજું [જયપરાજયાદિ] જોવાને ઇચ્છો
છો [તે પણ જુઓ.] ૭

એ ૩૫ તમારા આ રજોગુણતમોગુણવાળા મલિન
અંતઃકરણથી જણાય એમ નથી, માટે હું તમારા અંતઃકરણમાં
શુદ્ધસત્ત્વગુણનો આવિર્ભાવ કરું છું, એટલે તમે મારા તે રૂપને
જોઈ શકશો એમ કહે છે:—

૭ ૧ ૪ ૮ ૬ ૨ ૫ ૩
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

૧૦ ૧૨ ૯ ૧૧ ૧૬ ૧૩ ૧૫ ૧૪
दिव्यं ददामि ते चक्षुः, पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

શંઃ—પણ [તમે] આ પોતાના ચક્ષુવડે મને કદીપણ
જોવાને શક્તિમાન થશો નહિ, [માટે] તમને દિવ્ય ચક્ષુ
આપું છું, [તેવડે તમે] મારા ઐશ્વર્યરૂપ યોગને જુઓ. ૮

હવે તે ૩૫ જોઈ વિસ્મય પામી અર્બુને ભગવાનને જે
કહ્યું તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

સંજય ઉવાચ ॥

૪ ૫ ૬ ૧ ૨ ૩
एवमुक्त्वा ततो राजन्, महायोगेश्वरो हरिः ।

૧૧ ૭ ૮ ૧૦ ૯
दर्शयामास पार्थाय, परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

૧૦૦—સંજય ઓલ્યા:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મોટા યોગેશ્વર
[એવા] શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રમાણે કહીને પછી પૃથાના યુત્રને
પરમ ઐશ્વર્ય રૂપ દેખાડતા હવા. ૯

હવે તે દિવ્યરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

અનેક^૧વક્ત્રનયનમ^૨નેકાદ્રુતદર્શનમ્ ।

અનેક^૩દિવ્યાભરણં, દિવ્યાનેકોચતાયુધમ્ ॥ ૧૦ ॥

૧૦:—અનેક મુખ અને નયનવાળું, અનેક અદ્ભુત દર્શન-
વાળું, અનેક દિવ્ય આભરણુવાળું [ને] ઊગામેલાં અનેક દિવ્ય
આયુધવાળું [એવું રૂપ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને દેખાડતા હવા.] ૧૦

દિવ્યમાલ્યાંબરધરં, દિવ્યગંધાનુલેપનમ્ ।

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનંતં વિશ્વતોમુખમ્ ॥ ૧૧ ॥

૧૦:—દિવ્ય માલા તથા વસ્ત્ર ધારણ કરેલું, દિવ્ય ગંધનું
લેપન કરેલું, સર્વ આશ્ચર્યથી ભરપૂર, પ્રકાશરૂપ, અપરિચ્છિન્ન
[ને] સર્વભણી મુખવાળું [એવું રૂપ દેખાડતા હવા.] ૧૧

એ સ્વરૂપના પ્રકાશનું વર્ણન કરે છે:—

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય, ભવેન્નુગપદુત્થિતા ।

૩ ૫ ૧૨ ૮ ૧૩ ૧૧ ૯ ૧૦

યદિ ભા: સદૃશી સા સ્યાદ્, ભાસસ્તસ્ય મહાત્મન: ॥ ૧૨ ॥

૧૦:—આકાશમાં એકજ કાલમાં જો હજારો સૂર્યની પ્રભા
પ્રકટ થયેલી હોય [તો] તે [પ્રભા] તે વિશ્વરૂપની પ્રભાની
તુલ્ય થાય. ૧૨

તે વિશ્વરૂપના એકદેશમાં સર્વ જગત્ અર્જુન જોવા લાગ્યા
એમ કહે છે:—

તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં, પ્રવિભક્તમનેકધા ।

૧૧ ૩ ૫ ૨ ૧

અપશ્યદેવદેવસ્ય, શરીરે પાંડવસ્તદા ॥ ૧૩ ॥

શૈઃ—તે સમયે અર્જુન દેવતાના પૂજ્યના તે શરીરમાં એકત્ર રહેલા [ને] અનેક પ્રકારે વિભાગવાળા સમગ્ર જગતને જોતા હવા. ૧૩

એ અદ્ભુત વિશ્વરૂપ જોઈને અર્જુને કેવી રીતની પ્રવૃત્તિ કરી તે કહે છે:—

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો, હૃષ્ટોમા ધનંજયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં, કૃતાંજલિરભાષત ॥ ૧૪ ॥

શૈઃ—ત્યારપછી વિસ્મયથી વ્યાપ્ત થયેલા [ને] જિભાં થયેલાં રૂંવાડાંવાળા તે ધનંજય દેવને મસ્તકવડે નમન કરીને બે હાથ જોડી [નીચે પ્રમાણે] કહેતા હવા. ૧૪

અર્જુન પોતાને કૃતાર્થ માનતા છતાં પોતાના અનુભવને શ્રીકૃષ્ણપ્રતિ જણાવે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે, સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસંઘાન્ ।

બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થમૃષીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫ ॥

શૈઃ—અર્જુન બોલ્યા:—‘ હે દેવ ! [હું] આપના દેહમાં સર્વે દેવોને જોઈ છું, તથા [સ્થાવરજંગમરૂપ] ભૂતોના સમૂહોને [તથા] કમલરૂપ આસનપર બેઠેલા [સર્વના] નિયંતા બ્રહ્માને અને સર્વ ઋષિઓને તથા દિવ્ય સપોને [જોઈ છું.] ૧૫

અનેક અદ્ભુત વિશેષણોવડે તે વિશ્વરૂપ શરીરનું વર્ણન કરે છે:—

અનેકવાહુદરવક્ત્રનેત્રં, પશ્યામિ ત્વાં સર્વતોડનંતરૂપમ્ ।

નાંતં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં, પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપ ॥ ૧૬ ॥

શૈભઃ--હૈ વિશ્વેશ્વર ! હૈ વિશ્વરૂપ ! અનેક બાહુ પેટ મુખ તથા નેત્રવાળા [અને] સર્વલક્ષી અનંતરૂપવાળા આપને [હું] જોઉં છું, વળી આપના અંતને [પણ હું] દેખતો નથી, મધ્યને [પણ દેખતો] નથી, [ને] આદિને [પણ દેખતો] નથી. ૧૬

હવે તે વિશ્વરૂપને બીજી રીતે અનેક વિશેષણોએ કરીને યુક્ત જણાવે છે:—

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ, તેજોરાશિં સર્વતો દીપ્તિમંતમ્ ।

૧૩ ૧૧ ૧૨ ૧૦
પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમંતાદ્, દીપ્તાનલાર્કશ્રુતિમપ્રમેયમ્ ॥૧૭॥

શૈભઃ—મુગટ ધારણ કરનારા, ગદા ધારણ કરનારા, ચક્ર ધારણ કરનારા અને તેજના સમૂહરૂપ, સર્વલક્ષીથી પ્રકાશવાળા, ન જોવાઈ શકાય એવા, પ્રકાશવાળા અગ્નિ અને સૂર્યના જેવી પ્રભાવાળા [તથા] પ્રમાણમાં ન આવી શકે એવા આપને [હું] સર્વલક્ષીથી જોઉં છું. ૧૭

આપનું નિરતિશય ઐશ્વર્ય જોઈ આપને હું આવી રીતના માનું છું એમ અર્જુન જણાવે છે:—

૧૩ ૨ ૪ ૫૬ ૭
ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં, ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧૫ ૧૭ ૧૬
ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા, સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

શૈભઃ—આપ પરમ અક્ષર [છો, આપ] જાણવાયોગ્ય [છો,] આપ આ વિશ્વનો પરમ આશ્રય [છો,] આપ અવ્યય [છો, આપ] સનાતનધર્મનું રક્ષણ કરનારા [છો, તથા] આપ અનાદિ પુરુષ [છો એ વાત] મારે સંમત [છે.] ૧૮

૧ ૨ ૩ ૪
અનાદિમધ્યાંતમનંતવીર્યમનંતવાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।

૧૧ ૧૦ ૫ ૬ ૭
પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહૃતાશવક્ત્રં, સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥ ૧૯ ॥

૨૧૦:—ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને નાશથી રહિત, અનંતપ્રભાવ-
વાળા, અનંતબાહુવાળા, ચંદ્ર અને સૂર્યરૂપી નેત્રવાળા, મુખોમાં
પ્રબલિત અગ્નિવાળા [ને] પોતાના તેજવડે આ વિશ્વને તપાવ-
નારા આપને [હું] જોઉં છું. ૧૯

હવે તે વિશ્વરૂપનું સર્વત્ર વ્યાપકપાણું જણાવે છે:—

૫ ૭ ૬ ૪ ૮ ૨ ૩ ૧૧ ૯ ૧૦
ઘાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ, વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।

૧૭ ૧૪ ૧૬ ૧૫ ૧૨ ૧૩ ૧૮ ૧૯ ૧
દૃષ્ટ્વાઽદ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદં, લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥૨૦॥

૨૧૦:—હે મહાત્મન ! આપે એકલાએજ સ્વર્ગના અને
પૃથ્વીના મધ્યમાં આ [અંતરિક્ષ] વ્યાપ્ત કરેલું [છે,] અને
સર્વે દિશાઓ [વ્યાપ્ત કરી છે.] આપનું આ અદ્ભુત ઉગ્ર રૂપ
જોઈને ત્રણે લોક અત્યંત ભય પામેલા [છે.] ૨૦

પૃથ્વીના ભારરૂપ અસુરોના સંહારકર્તાપણાને પ્રકટ કરનાર
ભગવાનને જોઈને અવનું કહે છે:—

૧ ૪ ૩ ૨ ૫ ૬ ૭ ૮
અમી હિ ત્વાં સુરસંઘાઃ વિશંતિ, કેચિદ્ધીતાઃ પ્રાંજલયો ગુણંતિ ।

૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૦ ૧૭ ૧૬ ૧૫ ૧૪
સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ, સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ

૨૧૦:—આ દેવતાઓના સમૂહો આપમાંજ પેસે છે. કેટલાક
ભય પામેલા બે હાથ જોડીને સ્તુતિ કરે છે. મહર્ષિના અને સિદ્ધોના
સમૂહો [આ જગતનું] કલ્યાણ થાઓ એમ કહીને પરિપૂર્ણ
અર્થનો બોધ કરનારાં સ્તુતિવચનોવડે આપની સ્તુતિ કરે છે. ૨૧

૨ ૩ ૧ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૧૧ ૧૦
રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા, વિશ્વેઽશ્વિનૌ મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ।

૧૨ ૧૬ ૧૫ ૧૮ ૧૭ ૧૪ ૧૩
ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા, વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

શી૦:—જે [૧૧] રુદ્રો, અને [૧૨] આદિત્યો, [૮] વસુઓ તથા [૧૨^૧] સાધ્યદેવો, [૧૦^૨] વિશ્વદેવો, [૨] અશ્વિનીકુમારો તથા [૪૯^૩] મરુતો અને પિતૃઓ [તથા] ગંધર્વ યક્ષ અસુર અને સિદ્ધોના સમૂહો [છે તે] સર્વેજ આપને નિરખે છે, અને વિસ્મય પામેલા [છે.] ૨૨

ભૂરાદિ ત્રણ લોકોના જીવો આપનું આ ભયંકર સ્વરૂપ જોઈ ભય પામે છે એમ આગળ કહેલું છે તેનો હવે ઉપસંહાર કરે છે:—

^૮ ^૨ ^૭ ^૩ ^૧ ^૪
રૂપં મહત્તે^૫ બહુવક્ત્રનેત્રં, મહા^૬બાહો^{૧૦} બહુ^{૧૩}બાહૂરૂપાદમ્ ।

^૫ ^૬ ^{૧૦} ^{૧૩} ^{૧૧} ^{૧૨}
બહુદરં^૫ બહુદંષ્ટ્રાકરાલં, દૃષ્ટ્વા^૬ લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથા^{૧૦}ઽહમ્ ॥ ૨૩ ॥

શી૦:—હે મહાબાહો ! મહાન, બહુ મુખોવાળા તથા બહુ નેત્રોવાળા, બહુ હાથ જોડે તથા પગવાળા, બહુ પેટવાળા [ને] ઘણી દાઢોવડે ભયંકર એવા આપના [આ] રૂપને જોઈને લોકો તથા હું વ્યથા પામ્યા છીએ. ૨૩

હવે એ વિશ્વરૂપના ભયાનકપણાનું સ્પષ્ટતાથી વર્ણન કરે છે:—

^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬
નમઃસ્પૃશં^૮ દીપ્તમનેકવર્ણં, વ્યાત્તાનનં^{૧૦} દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।

^૮ ^૯ ^૭ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૪} ^{૧૫} ^{૧૩} ^{૧૨} ^૧
દૃષ્ટ્વા^૮ હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા, ધૃતિં ન વિદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ ૨૪ ॥

૧ મન, મંતા, પ્રાણ, નર, અપાન, વીર્યવાન, વિનિર્ભય, નય, દંસ, નારાયણ, વૃષ ને પ્રભુ એ બાર સાધ્યદેવોનાં નામો છે. ૨ ક્રતુ, દક્ષ, વસુ, સત્ય, કામ, કાલ, ધ્વનિ, રાયક, આદ્રવા ને પુરૂવા એ દશ વિશ્વદેવોનાં નામો છે. ૩ એકજ્યોતિ, દ્વિજ્યોતિ, ત્રિજ્યોતિ, જ્યોતિ, એકશક, દ્વિશક, ત્રિશક, મહાબલ, ઈંદ્ર, ગત્યદશ્ય, પતિસકૃત, પર, મિત, સંમિત, સુમિત, ઋતજિત, સત્યજિત, સુષેણ, સેનજિત, અંતિમિત્ર, અનમિત્ર, પુરુમિત્ર, અપરાજિત, ઋત, ઋતવાહ, ધર્તા, ધરુણ, ધ્રુવ, વિધારણ, દેવદેવ, ઈદક્ષ, અદક્ષ, વ્રતિન, પ્રસદ, સભર, ધાતા, દુર્ગ, ધિતિ, ભીમ, અભિયુક્ત, અપાત, સહ, દ્યુતિ, ધપુર, અન્નાય, વાસ, કામ, જ્ય ને વિરાટ એ ઓગણપચાશ મરુતનાં નામો છે.

શ્લોક:— હે વિષ્ણુ ! સંપૂર્ણ આકાશમાં વ્યાપક, પ્રજ્વલિત, અનેકવર્ણવાળા, ફાટેલા મુખવાળા [તથા] પ્રજ્વલિત વિશાલ નેત્રવાળા આપને જોઈનેજ અત્યંત વ્યથા પામેલા મનવાળો [હું] ધૈર્યને અને શાંતિને નથી પામતો. ૨૪

પૂર્વોક્ત અર્થને પુનઃ ખીણી રીતે વર્ણન કરતા છતાં અર્જુન શ્રીભગવાનને પ્રસન્ન થવા વિનવે છે:—

૧ ૨ ૪ ૫ ૬ ૭ ૩
દંષ્ટાકરાલાનિ ચ તે મુસ્વાનિ, દૃષ્ટૈવ કાલાનલસંનિમાનિ ।
૮ ૯ ૧૦ ૧૩ ૧૪ ૧૧ ૧૨ ૧૭ ૧૫ ૧૬
દિશો ન જાને ન લમે ચ શર્મ, પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

શ્લોક:— દાઢાવડે ભયંકર અને પ્રલયના અગ્નિજેવાં આપનાં મુખોને જોઈનેજ [હું] દિશાઓને [પણ] નથી જાણતો, અને સુખને [પણ] નથી પામતો, [માટે] હે દેવોના ઈશ્વર ! હે જગત્ના નિવાસરૂપ ! [આપ મારા પર] પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

આ વિશ્વરૂપમાં હું અમારા જયને તથા દુર્યોધનાદિકોના પરાજયને પણ જોઉં છું એમ નીચેના પાંચ શ્લોકોથી અર્જુન કહે છે:—

૨ ૧ ૧૮ ૩ ૫ ૪ ૭ ૮ ૬
અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ, સર્વે સહૈવાવનિપાલસંઘૈઃ ।
૯ ૧૦ ૧૩ ૧૧ ૧૨ ૧૭ ૧૪ ૧૫ ૧૬
મીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ, સહાસ્મદીયૈરપિ યોધમુરુચૈઃ ॥ ૨૬ ॥

શ્લોક:— વળી આ ધૃતરાષ્ટ્રના સર્વે પુત્રો [તથા] રાજાઓના સમૂહોએ સહિતજ ભીષ્મ, દ્રોણ તથા આ કર્ણ [એ ત્રણે] અમારા સંબંધિરૂપ પણ મુખ્ય યોધાઓસહિત [ઝિતાવળે] આપનામાં [પ્રવેશ કરે છે.] ૨૬

૪ ૩ ૫ ૧ ૧ ૨
વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ, દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।
૭ ૧૧ ૧૦ ૧૨ ૮ ૯
કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેષુ, સંદૃશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

શૈ:—દાદાવડે વિકરાલ [તથા] ભયાનક [એવાં] આપનાં મુખોમાં [આ દુર્યોધનાદિક સર્વ] ઊતાવળા પેસે છે. કેટલાક ચૂરે થઇ ગયેલાં મસ્તકો [સહિત] દાંતોની વચ્ચેના ભાગમાં ચોટેલા દેખાય છે. ૨૭

કેટલાક શૂરવીરો અસાવધપણે આપનાં મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે એમ ઉદાહરણસહિત અર્જુન કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૬ ૭ ૫ ૮
યથા નદીનાં બહવોંજ્વલેગાઃ, સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવંતિ ।

૯ ૧૨ ૧૦ ૧૧ ૧૬ ૧૫ ૧૩ ૧૪
તથા તવામી નરલોકવીરા, વિશંતિ વક્રાણ્યમિતો જ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

શૈ:—જેમ નદીઓના ઘણા જલપ્રવાહો [સમુદ્ર]ભણી મુખવાળા [થઇ] સમુદ્રમાંજ પેસે છે તેમ આ મનુષ્યલોકના વીરો (વીર પુરુષો) આપનાં સર્વભણીથી પ્રકાશવાળાં મુખોમાં પેસે છે. ૨૮

કેટલાક શૂરવીરો કાંઇક સાવધાન છતાં પણ આપનાં મુખોમાં પ્રવેશ કરે છે એમ ઉદાહરણસહિત અર્જુન કહે છે:—

૧ ૫ ૬ ૨ ૭ ૪ ૩
યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા, વિશંતિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।

૮ ૯ ૧૩ ૧૬ ૧૦ ૧૪ ૧૧ ૧૫ ૧૨
તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકાંસ્તવાપિ વક્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

શૈ:—જેમ પતંગીઆ અત્યંતવેગવાળા [થઇ પોતાના] નાશમાટે અત્યંત સળગેલા અગ્નિમાં પેસે છે તેમજ [આ દુર્યોધનાદિક] લોકો પણ અત્યંતવેગવાળા [થઇ] નાશને માટે આપનાં મુખોમાં પેસે છે. ૨૯

હવે તે યુદ્ધની કામનાવાળા રાજાઓના ભગવાનનાં મુખોવિષે પ્રવેશસમયમાં શ્રીભગવાનની પ્રવૃત્તિના પ્રકારનું તથા શ્રીભગવાનના પ્રકાશોની પ્રવૃત્તિના પ્રકારનું વર્ણન નીચેના શ્લોકમાં અર્જુન કરે છે:—

લેલિ^૧સે ગ્રસમાનઃ સમંતાં^૨લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલન્નિઃ^૩ ।

તેજોભિરાપૂર્વ^{૧૧} જગત્સમગ્રં^{૧૨}, પ્રજાસૃજાઃ^{૧૦ ૯} પ્રતપંતિ^{૧૫ ૧૩ ૧૪} વિષ્ણો^{૧૬} ॥ ૩૦ ॥

શૈભ્યો ! સમગ્ર લોકોને ભક્ષણ કરતા છતા પ્રજવલિત મુખોવડે [આપ] સર્વભણીથી [તેમને] ચાટે છે. સર્વ જગતને [પોતાના] તેજોવડે સર્વભણીથી પૂર્ણ કરીને આપની ઉગ્રકાંતિઓ સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૦

અર્જુન દુઃખરૂપ સંતાપના આકસ્મિક આવિર્ભાવથી વ્યાકુલ થઇ વિશ્વરૂપરૂપે રહેલા ભગવાનને પૂછે છે:—

આરુયાહિ મૈ કૌ ભવાનુગ્રરૂપો, નમોઽસ્તુ^૫ તે દેવવર પ્રસીદ^૩ ।

વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ^{૧૩ ૧૪} ભવંતમાદ્યં, ન હિ પ્રજાનામિ^{૧૨ ૧૧ ૧૮ ૧૫ ૧૯} તવ પ્રવૃત્તિમ્^{૧૬ ૧૭} ॥ ૩૧ ॥

શૈભ્યો—[એવા] ઉગ્રરૂપવાળા આપ કોણ [છો ? એ વાત] મને કહો. હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ ! આપને નમસ્કાર હો. [આપ] પ્રસન્ન થાઓ. સર્વના કારણરૂપ આપને [હું] સારી રીતે જાણવાને ઇચ્છું છું, કારણકે [હું] આપની પ્રવૃત્તિને જાણતો નથી. ’ ૩૧

હવે ભગવાન પોતાના સ્વરૂપનું તથા જે કાર્ય કરવામાટે પોતાની પ્રવૃત્તિ થઇ છે એનું વર્ણન નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો, લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યંતિ સર્વે, યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ૩૨

શૈભ્યો—શ્રીભગવાન બોલ્યા:— ‘લોકોનો સંહાર કરનાર અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો કાલ [હું] છું. આ સમયમાં [દુર્યોધનાદિક] લોકોને ભક્ષણ કરવાને પ્રવર્તેલો છું, [માટે] પ્રતિપક્ષીઓની સેનામાં જે યોધાઓ રહેલા [છે તે] સર્વે તમારા [યુદ્ધરૂપ વ્યાપાર] વિના પણ વિધમાન રહેશે નહિ. ૩૨

મારા યુદ્ધરૂપ વ્યાપારવિનાજ બે એ દુષ્ટ લોકોનો નાશ થતો હોય તો આપ વારંવાર મને યુદ્ધ કરવા શામાટે પ્રેરો છો એવી શંકા અર્જુનને થાય તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે:—

૧ ૨૩ ૪ ૫ ૭ ૧ ૧૦ ૮ ૮
તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ, જિત્વા શત્રૂન્નુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।

૧૫ ૧૬ ૧૨ ૧૭ ૧૩ ૧૪ ૧૮ ૧૯ ૧૧
મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ, નિમિત્તમાત્રં ભવ સન્ન્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

શૈ:—તેટલામાટે તમે [યુદ્ધ કરવા] બેઠો, [તથા] યશ મેળવો, [અને] શત્રુઓને જિતીને નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવો. હે અર્જુન ! એઓને [યુદ્ધથી] પ્રથમજ મેંજ હણી રાખેલા [છે, તમે કેવલ] નિમિત્તમાત્ર થાઓ. ૩૩

આ ભીષ્માદિક મહાન યોદ્ધાઓ વિદ્યમાન છતાં એ દુર્યોધનાદિક શત્રુઓને જિતી ઉપદ્રવવિનાનું સામ્રાજ્ય કેમ ભોગવી શકું ? તથા યશ પણ કેમ પામી શકું એવી અર્જુનની શંકા મટાડવામાટે ભગવાન કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ, કર્ણં તથાઽન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।

૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨
મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા, યુદ્ધચસ્વ જેતાસિ રણે સપત્તાન્ ॥

શૈ:—દ્રોણને અને ભીષ્મને તથા જયદ્રથને અને કર્ણને તેમ બીજા પણ યોદ્ધાઓમાં વીરોને મેં હણી રાખેલાને તમે હણો, વ્યથા નહિ પામો. યુદ્ધ કરો. સંગ્રામમાં શત્રુઓને [અવશ્ય] જિતશે. ૩૪

ત્યારપછી શું થયું તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

સંજય વાચ ॥

૨ ૪ ૩ ૧ ૫ ૬ ૮
एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य, कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ।

૧૦ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૯ ૧૨ ૭ ૧૧
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं, सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ૩૫ ॥

શૈભ્ય યોદ્યાઃ—કેશવનાં એ વચનને સાંભળી બે હાથ
જોડી કંપાયમાન થઈ બીતા બીતા અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર
કરીને અત્યંત નમ્ર થઈ ગદ્ગદકંઠે ફરીને પણ કહેતા હતા. ૩૫
નીચેના અગિયાર શ્લોકોથી અર્જુન ભગવાનની સ્તુતિ
કરે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

૧૬ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૭ ૬
સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા, જગત્પ્રહૃવ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।
૯ ૮ ૧૦ ૧૧ ૧૩ ૧૫ ૧૨ ૧૪
રક્ષાંસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવંતિ, સર્વે નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥૩૬॥

શૈભ્ય અર્જુન યોદ્યાઃ—‘ હે હૃષીકેશ ! આપની અત્યંત
કીર્તિવડે જગત્ અતિહર્ષ પામે છે, અને પ્રીતિ પામે છે. ભય
પામેલા રાક્ષસો દિશાઓમાં નાસે છે, અને સર્વે સિદ્ધોના સમૂહો
નમસ્કાર કરે છે [એ] યુક્ત[જ છે.] ૩૬

હવે તે સિદ્ધોના સમૂહના નમસ્કાર કરવાના હેતુને કહે છે:—

૧૦ ૧૩ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧ ૭ ૫ ૬ ૮
કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન, ગરીયસે બ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્રે ।

૨ ૩ ૪ ૧૪ ૧૯ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮
અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ, ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

શૈભ્ય—હે મહાત્મન ! હે અંતરહિત ! હે દેવોના ઇશ્વર !
હે જગત્ના નિવાસરૂપ ! બ્રહ્માના પણ ગુરુરૂપ [તથા] જનક-
રૂપ એવા આપને [તે સર્વ દેવો] શામાટે નહિ નમસ્કાર કરે ?
કિંતુ [કરશેજ.] આપ સતરૂપ [છો, તથા] અસતરૂપ [છો, ને]
તે[બેઉ]થી પર જે અક્ષરરૂપ [છે તે પણ આપજ છો.] ૩૭

ભગવાનમાં ઉપજેલી ભક્તિને લીધે અર્જુન ભગવાનની
નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વગ્સ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧૬ ૧૫ ૧૭ ૧૮ ૨૦ ૧૯ ૧
વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ, ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

શૈઃ—હે અનંતરૂપ ! આપ આદિદેવ, પુરુષ [તથા] પુરાણ [છો.] આપ આ વિશ્વના પરમ નિધાન [છો, તથા સર્વને] જ્ઞાણનારા છો, અને સર્વ દશરૂપ તથા પરમધામ [છો, અને] આપે વિશ્વ વ્યાપ્ત કર્યું [છે.] ૩૮

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ, પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।

૧૨ ૧૩ ૧૦ ૧૪ ૧૧ ૧૭ ૧૫ ૧૬ ૧૮ ૨૦ ૨૧ ૧૯

નમો નમસ્તેઽસ્તુ સદસ્રકૃત્વઃ, પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

શૈઃ—વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્રમા, પ્રજાપતિ અને પ્રપિતામહ (બ્રહ્માના પિતા-નારાયણ) આપ [છો, માટે] આપને હજારો વાર નમસ્કાર નમસ્કાર હો, તથા આપને ફરીથી પણ વારંવાર નમસ્કાર નમસ્કાર [છો.] ૩૯

૪ ૩ ૨ ૧ ૭ ૬ ૫ ૪ ૧૦ ૧૧ ૧

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે, નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।

૧૩ ૧૨ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૮ ૧૭

અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં, સર્વ સમાન્નોષિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

શૈઃ—હે સર્વ ! આપને અગ્રભાગમાં [મારા] નમસ્કાર હો, અને પૃષ્ઠભાગમાં નમસ્કાર [હો, તથા] આપને સર્વભણી પણ [નમસ્કાર હો.] આપ અનંતવીર્યવાળા તથા અમાપ પરાક્રમવાળા [છો. વળી આપ] સર્વને વ્યાપ્ત કરો છો તેથી [આપ] સર્વરૂપ છો. ૪૦

અર્જુન પોતાના અપરાધોની ક્ષમા કરાવવામાટે નીચેના બે શ્લોકોથી ભગવાનને વિનંતિ કરે છે:—

૧ ૭ ૮ ૧૮ ૧૩ ૧૬ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭
સંસ્થેતિ મત્વા પ્રમથં યદુક્તં, હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સંસ્થેતિ ।

૪ ૩ ૧ ૨ ૫ ૬ ૧૧ ૧૦ ૧૨

અજાનતા મહિમાનં તવેદં, મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાઽપિ ॥ ૪૧ ॥

શૈઃ—આપના આ [વિશ્વરૂપ]ને [તથા] ઐશ્વર્યને નહિ જાણનારા મેં [આ શ્રીકૃષ્ણ ભારા] સખા [છે] એમ માનીને પ્રમાદથી અથવા સ્નેહને લીધે પણ જો હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ !

હે સખા ! એ પ્રમાણે અનુચિત [વચન] કહેલ [છે તે સર્વ
આપ ક્ષમા કરો.] ૪૧

૯૨૩

૧૦

૧૧

૪

યજ્ઞાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ, વિહારશય્યાસનભોજનેષુ ।

૫

૬

૭ ૧

૮

૧૨ ૧૬

૧૪ ૧૩ ૧૫

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं, तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ૪૨ ॥

શી૦:—હે અચ્યુત ! અને ઉપહાસમાટે વિહાર, શય્યા,
આસન ને ભોજનવેલા એકલા [રહી] અથવા કદાચિત્ તે-
[સખાઓ]ની સમક્ષમાં [રહી આપ મારાથી] જે અનાદર
પામેલા છો તે [સર્વ અપરાધ] હું આપ અપ્રમેયપ્રતિ ક્ષમા
કરાવું છું. ૪૨

હવે પૂર્વોક્ત અપ્રમેયપણાનું—અર્થિત્ય પ્રભાવનું—સ્પષ્ટરીતે
નિરૂપણ કરે છે:—

૬ ૭

૪

૩

૫ ૨

૯

૮

૧૦

૧૧

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य, त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

૧૧

૧૩

૧૭

૧૮

૧૯ ૧૫

૧૨

૧૪ ૧

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो, लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ૪૩ ॥

શી૦:—હે ઉપમારહિત પ્રભાવવાળા ! આ ચરાચર લોક-
ના આપ પિતા છો, અને પૂજ્ય [છો,] ગુરુ [છો, તથા]
ઘણા મોટા [છો.] ત્રણ લોકમાં આપના સમાન પણ ખીજે
નથી, [તો પછી આપનાથી] અધિક [તો] ક્યાંથી [જ
હોય ?] ૪૩

આપ એવા છો માટે હું મારા અપરાધોની ક્ષમા કરાવવા-
માટે આપને હંડવત્રણામ કરી પ્રાર્થના કરું છું એમ અર્જુન
કહે છે:—

૧ ૨

૪

૩

૯

૭ ૫

૮

૬

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं, प्रसादये त्वामहमीशमीडयम् ।

૧૨ ૧૩

૧૧

૧૫

૧૬

૧૪

૧૮

૧૭

૨૦

૧૦

૧૯

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः, प्रियः प्रियायार्दसि देव सोढुम् ॥ ૪૪ ॥

શી૦:—તેથી [આપને] નમસ્કાર કરીને [મારા] દેહને અત્યંત નીચે [પૃથ્વીપર દંડની પેઠે] ધારણ કરીને હું સ્તુતિ કરવાયોગ્ય એવા આપ ઇશ્વરને પ્રસન્ન થાઓ એવી પ્રાર્થના કરું છું [માટે] હે દેવ ! પુત્રના [અપરાધને] પિતાની પેઠે, મિત્રના [અપરાધને] મિત્રની પેઠે [ને] પ્રિયાના [અપરાધને] પતિની [પેઠે આપ મારા અપરાધને] ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો. ૪૪

હવે વિશ્વરૂપના ઉપસંહારપૂર્વક પૂર્વરૂપના દર્શનની પ્રાર્થના નીચેના બે શ્લોકોથી અર્જુન કરે છે:—

૧ ૩ ૪ ૨ ૧ ૫ ૮ ૮ ૭
અદૃષ્ટપૂર્વં દૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા, ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।
૧૧ ૧૩ ૧૦ ૧૪ ૧૫ ૧૨ ૧૮ ૧૬ ૧૭
તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં, પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

શી૦:—પૂર્વે નહિ જોયેલા [આ વિશ્વરૂપ] ને જોઈને [હું] હર્ષ પામ્યો છું, અને ભયવડે મારું મન બહુ વ્યાકુલ થયેલું [છે માટે] મને તે (પૂર્વે જે પ્રતીત થતું હતું તે) રૂપ જ દેખાડો. હે દેવ ! હે દેવોના ઇશ્વર ! હે જગત્ના નિવાસ ! પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫

૨ ૩ ૪ ૮ ૫ ૮ ૧ ૧ ૭
કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્તમિચ્છામિ ત્વાં દૃષ્ટુમહં તથૈવ ।
૧૨ ૧૫ ૧૪ ૧૩ ૧૦ ૧૬ ૧૧
તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન, સદસ્રબાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

શી૦:—હું મુગટવાળા, ગદાવાળા [ને] હાથમાં ચક્રવાળા એવા આપને પ્રથમપ્રમાણે જ જોવાને ઇચ્છું છું. હે હજારો બાહુ-વાળા ! હે વિશ્વમૂર્તે ! [હવે આપ] તે ચતુર્ભુજરૂપે જ થાઓ. ૪૬

પછી ભગવાન પોતાનું વિશ્વરૂપ અદર્શ્ય કરી ઉચિત વચ્ચનોથી અર્જુનનું આશ્વાસન કરતા છતા કહે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

૩ ૨ ૫ ૧ ૬ ૮ ૭ ૫ ૪
મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં, રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮
તેજોમયં વિશ્વમનંતમાયં, યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

શ્લોક:—શ્રીભગવાનુ ઓલ્યા:—‘ હે અર્જુન ! પ્રસન્ન થયેલા મેં પોતાના સામર્થ્યથી તમને આ શ્રેષ્ઠ રૂપ દેખાડ્યું [છે. તે રૂપ] તેજોમય, વિશ્વરૂપ, અનંત [તથા] અનાદિ [છે.] જે મારું [રૂપ] તમારા વિના ખીજાએ પૂર્વે જોયેલું નથી. ’ ૪૭

હવે ભગવાનુ પોતાના વિશ્વરૂપના દર્શનનું દુર્લભપણું જણાવે છે:—

૮ ૬ ૧૧ ૧૦ ૧૪ ૧૨ ૧૩ ૧૭ ૧૬ ૧૫
ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્, ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુગ્રૈઃ ।

૭ ૮ ૪ ૨ ૭ ૫ ૧
એવંરૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે, દ્રષ્ટું ત્વદન્યેન કુરુપવીર ॥ ૪૮ ॥

શ્લોક:—હે કુરુવંશમાં અતિશરવીર ! [આ] મનુષ્યલોકમાં આવા વિશ્વરૂપવાળો હું તમારા વિના ખીજાએ વેદોના તથા યજ્ઞોના અધ્યયનવડે જોવાને શક્ય નથી, દાનોવડે [પણ જોવાને શક્ય] નથી, અને ક્રિયાઓવડે [પણ જોવાને શક્ય] નથી, [તેમજ] ઉગ્ર તપોવડે [પણ જોવાને શક્ય] નથી. ૪૮

જો તમને મારું આ વિશ્વરૂપ જોઈને ઉદ્વેગ થતો હોય તો હું મારું તે વિશ્વરૂપ શમાવી દઉં છું માટે તમે વ્યથા ન પામો એમ કહે છે:—

૯ ૭ ૮ ૧૨ ૧૦ ૧૧ ૬ ૫ ૪ ૨ ૧૩
મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો, દૃષ્ટ્વા રૂપં ધોરમીદૃહ્મમેદમ્ ।

૧૪ ૧૪ ૧૬ ૧૫ ૧૮ ૨૧ ૧૭ ૨૦ ૧૮ ૨૨
વ્યપેતભીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં, તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥ ૪૯ ॥

શી૦:—મારા આવા પ્રકારના આ લયંકર રૂપને જોઇને તમને હુઃખ [થાઓ] નહિ, અને અત્યંત મૂઢપણું [પણ થાઓ] નહિ, [કિંતુ] લયરહિત પ્રસન્નમનવાળા [થઇને] તમે ફરીથી મારા તે (પૂર્વના) આ રૂપનેજ સારી રીતે જુઓ. ૪૯

પછી ભગવાને જે પ્રવૃત્તિ કરી તે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

સંજય ઉવાચ ॥

૩૨   ૧   ૫   ૪   ૬   ૭   ૮   ૯
ઇત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોક્ત્વા, સ્વકં રૂપં દર્શયામાસ ભૂયઃ ।

૧૭   ૧૦   ૧૫   ૧૬   ૧૪   ૧૨   ૧૩   ૧૧
આશ્વાસયામાસ ચ ભીતમેનં, ભૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવર્ણમહાત્મા ॥ ૫૦ ॥

શી૦:—સંજય બોલ્યા:—[હે ધૃતરાષ્ટ્ર !] શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને એ પ્રમાણે કહીને તે પ્રકારના (અર્જુને ઇચ્છેલા) પોતાના રૂપને ફરીથી દેખાડતા હવા, અને [તે] મહાત્મા ફરીને સૌમ્યશરીરવાળા થઇને લય પામેલા એમનું આશ્વાસન કરતા હવા. ૫૦

પછી અર્જુન લયરહિત થઇને આવી રીતનાં વચનો કહેવા લાગ્યા:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

૭   ૩   ૪   ૬   ૨   ૫   ૧
દૃષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપં, તવ સૌમ્યં જનાર્દન ।

૮   ૧૧   ૧૦   ૯   ૧૨   ૧૩
ઇદानीમસ્મિ સંવૃત્તઃ, સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ ॥ ૫૧ ॥

શી૦:—અર્જુન બોલ્યા:—‘હે જનાર્દન ! આપના આ મનુષ્યસંબંધી સૌમ્ય રૂપને જોઇને હવે [હું] વ્યાકુલતારહિત ચિત્તવાળો થયેલો છું, [ને] સ્વસ્થતાને પામ્યો [છું].’ ૫૧

હવે ભગવાન વિશ્વરૂપના દર્શનરૂપ અનુબ્રહ્મનું દુર્લભપણું
નીચેના ચાર શ્લોકોથી કહે છે:—

શ્રીભગવાન વાચ ॥

૭ ૧ ૩ ૪ ૫ ૨ ૧
સુદુર્દર્શમિદં રૂપં, દૃષ્ટવાનસિ યન્મમ ।

૮ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૦ ૧૩
દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય, નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥ ૫૨ ॥

શ્લોક:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—‘ મારા જે રૂપને [તમે
હંમેશાં] જોતા હતા એ [રૂપ] જોવું અત્યંત અશક્ય [છે.]
દેવો પણ નિરંતર એ રૂપના દર્શનની ઇચ્છાવાળા [છે.]’ ૫૨

૧૦ ૧ ૭ ૧૨ ૧૧ ૧૪ ૧૩ ૧૭ ૧૫ ૧૧
નાહં વેદૈર્ન તપસા, ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

૯ ૫ ૮ ૩ ૪ ૧ ૨
શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું, દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

શ્લોક:—[તમે] મને જે પ્રકારનો જોતા હતા એવા પ્રકાર-
નો હું વેદોના અધ્યયનવડે [પણ] જોવાને શક્ય નથી, [તથા]
તપવડે [પણ જોવાને શક્ય] નથી, [વળી] દાનવડે [પણ
જોવાને શક્ય] નથી, અને અગ્નિહોત્રાદિક કર્મવડે [પણ જોવાને
શક્ય] નથી. ૫૩

હવે વિશ્વરૂપના દર્શનનો ઉપાય કહે છે:—

૬ ૭ ૫ ૮ ૪ ૩ ૧
મત્તયા ત્વનન્યયા શક્ય, અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

૮ ૧૨ ૧૦ ૧૧ ૧૪ ૧૩ ૨
જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન, પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

શ્લોક:—હે અર્જુન ! હે પરંતપ ! એ પ્રકારનો હું અનન્ય-
ભક્તિવડેજ જાણવાને શક્ય [છું,] તથા વાસ્તવિકસ્વરૂપે
સાક્ષાત્કાર કરવાને અને [અભેદભાવે] પ્રવેશવાને [શક્ય છું.] ૫૪

હવે સંપૂર્ણ ગીતાશાસ્ત્રનો સારભૂત અર્થ સુમુક્ષુજનોના
અનુષ્ઠાનમાટે એકઠો કરીને કહે છે:—

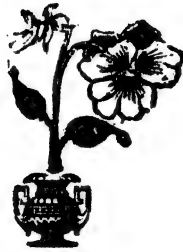
૩ ૪ ૫ ૬
ગત્યપ્યત્યરમો, મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

૮ ૭ ૨ ૬ ૧૦ ૧૧ ૧
નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ, યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૫૫ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે પાંડવ ! જે મારે અર્થે કર્મ કરનારો,
હુંજ જેને મુખ્ય છું એવો, મારો ભક્ત, જેણે સંગનો ત્યાગ
કયો છે એવો [અને] સર્વભૂતોમાં વેરરહિત [છે] તે મને
પામે છે. ૫૫

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિશ્વરૂપદર્શનનામના અગીઆરમા અધ્યાયની
શ્રીનાથશર્માવિરચિત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૧૧

ૐ

અધ્યાય ૧૨ મો

ભક્તિયોગ

પોતાના અધિકારનો નિર્ણય કરવામાટે સગુણવિદ્યા તથા નિર્ગુણવિદ્યા એ બંનેને વિશેષપણે બાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન શ્રીભગવાનને પૂછે છે:—

અર્જુન ઉવાચ ॥

૧ ૨ ૪ ૩ ૫ ૬
एवं सततयुक्ता ये, भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

૮ ૭ ૧૧ ૯ ૧૦

૧૨ ૧૩ ૧૪

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं, तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—અર્જુન બોલ્યા:—‘ એ પ્રમાણે નિરંતર યુક્ત થયેલા ભક્તો જેઓ આપનું નિરંતર ચિંતન કરે છે, અને જે [વિરક્ત પુરુષો] અક્ષરનું [તથા] અવ્યક્તનુંજ [નિરંતર ચિંતન કરે છે,] તેઓમાં કોણ યોગમાં અતિશય કુશલ [છે?] ૧

અર્જુનનો સગુણવિદ્યામાં અધિકાર બેઠ તેની તેમાં રુચિ ઉપબવવામાટે ભગવાન સગુણવિદ્યાની સ્તુતિ કરી તેનું શ્રેષ્ઠપણું બતાવે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

૩ ૪ ૨ ૧ ૬ ૫ ૧૦
मयावेश्य मनो ये मां, नित्ययुक्ता उपासते ।

૭

૮

૧૧

૧૨

૧૩

૧૪

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—‘ જેઓ [પોતાના] મનને મારામાં એકાગ્ર કરીને નિત્યયુક્ત [થઈ] સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાવડે યુક્ત [થઈને] મને ઉપાસે છે તેઓને મેં યુક્તપુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ માનેલા [છે.]’ ૨

સગુણરૂપનું ઉપાસન કરનારામાં નિર્ગુણરૂપનું ઉપાસન કરનારાથી શું અધિકપણું છે એવી જિજ્ઞાસા અર્જુનને થાય તો તેનું ઉત્તર આપતા પહેલાં નીચેના બે શ્લોકથી નિર્ગુણરૂપને બાણુનારાઓની ભગવાન સ્તુતિ કરે છે:—

૨ ૧૧૭ ૯ ૧૦ ૧૮
યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
સર્વત્રગમચિંત્યં ચ, કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥ ૩ ॥

૪ ૩ ૫ ૬
સંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં, સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ ।

૧૯ ૨૨ ૨૦ ૨૧ ૭ ૮
તે પ્રાપ્નુવંતિ મામેવ, સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોક:—વળી જેઓ ઇન્દ્રિયોના સમૂહને સારી રીતે નિયમમાં લાવીને સર્વ ઠેકાણે સમાનબુદ્ધિવાળા [થઇ તથા] સર્વપ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિવાળા [થઇ] શબ્દવડે કહેવાને અશક્ય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપક, અચિંત્ય અને કૂટસ્થ, અચલ [તથા] પરિણામિભાવથી રહિત [એવા નિર્ગુણબ્રહ્મરૂપ] અક્ષરને નિરંતર ઉપાસે છે તેઓ [પણ] મનેજ (નિર્ગુણબ્રહ્મનેજ) પામે છે. ૩-૪

હવે અધિકારને લક્ષમાં રાખી નિર્ગુણરૂપનું ચિંતન કરનારાથી સગુણરૂપનું ચિંતન કરનારાનું અધિકપણું જણાવે છે:—

૪ ૪ ૨ ૧
ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષાઽવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

૭ ૫ ૮ ૯ ૬ ૧૦
અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુસ્વં, દેહવદ્ઘિરવાપ્યતે ॥ ૫ ॥

શ્લોક:—અવ્યક્તમાં આસક્ત ચિત્તવાળા એવા તેઓને અધિકથી વધારે કલેશ [થાય છે,] કેમકે દેહાભિમાનીઓવડે નિર્ગુણબ્રહ્મ દુઃખે કરીને પમાય છે. ૫

સગુણસ્વરૂપના બાણુનારને પૂર્વોક્ત કલેશવિના નિર્ગુણસ્વરૂપનું જ્ઞાન તથા ભોક્ષ થાય છે એમ જણાવે છે:—

૨ ૧ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ, મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।

૮ ૧૧ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩
અનન્યેનૈવ યોગેન, માં ધ્યાયંત ઉપાસતે ॥ ૬ ॥

શં૦:—પણ જેઓ સર્વ કર્મોને મારામાં અર્પણ કરીને મારે પરાયણ [થઈ] અનન્યયોગબદે મારું જ ચિંતન કરતા છતાં [મને] ઉપાસે છે. ૬

૪ ૫ ૮ ૯
તેષામહં સમુદ્ગતાં, મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

૮ ૭ ૧ ૨ ૩
ભવામિ ન-ચિરાત્પાર્થ, મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥ ૭ ॥

શં૦:—હો પૃથાના પુત્ર ! મારામાં પ્રવેશ કરાવેલા ચિત્ત-વાળા તેઓનો હું મૃત્યુયુક્ત સંસારસમુદ્રમાંથી તુરતજ સારી રીતે ઉદ્ધાર કરનારો થાઉં છું. ૭

હવે તે સગુણસ્વરૂપની ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે:—

૧ ૩ ૧ ૪ ૬ ૫ ૭
મય્યેવ મન આધત્સ્વ, મયિ બુદ્ધિ નિવેશય ।

૧૨ ૧૦ ૧૧ ૮ ૯ ૧૪ ૧૩
નિવસિષ્યસિ મય્યેવ, અતઃ ક્લર્થ્વં ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

શં૦:—મન મારામાંજ (સગુણબ્રહ્મમાંજ) સ્થિર કરો, બુદ્ધિને [પણ] મારામાં [જ] સ્થિર કરો; આ શરીરપાતથી પછી મારામાંજ (નિર્ગુણબ્રહ્મમાંજ) નિવાસ કરશો, [એમાં] સંશય [કરવો] નહિ. ૮

એમ કરવામાં જે અશક્ત હોય તેમને માટે તેમની અ-શક્તિના તારતમ્યપ્રમાણે બીજાં સાધનો નીચેના ત્રણ શ્લોકો-થી કહે છે:—

૨ ૪ ૬ ૭ ૮ ૩ ૫
અથ ચિત્તં સમાધાતું, ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ।

૧૦ ૯ ૧૧ ૧૩ ૧૨ ૧
અભ્યાસયોગેન તતો, ગ્રાપ્સ્યેત્પતું ધનંજય ॥ ૯ ॥

શૈઃ—હે ધનંજય ! (રાજસૂયયજ્ઞમાં સર્વ રાજાઓને જિતી દ્રવ્ય લાવનાર !) જો [તમે] મારામાં ચિત્તને સ્થિર સ્થાપન કરવાને નહિ શક્તિમાન થાઓ તો અભ્યાસયોગવડે મને પામવાને ઇચ્છો. ૯

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ, મત્કર્મપરમો ભવ ।

૭ ૧૦ ૮ ૯ ૧૧ ૧૨
મદર્થમપિ કર્માણિ, કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

શૈઃ—અભ્યાસમાં પણ [જો તમે] અસમર્થ હો [તો] મારા કર્મની (નવધા ભક્તિની) પરાયણ થાઓ. મારે અર્થે કર્મોને કરતા [છતાં] પણ [તમે] સત્ત્વશુદ્ધિને પામશો. ૧૦

૧ ૨ ૪ ૫ ૬ ૩ ૮ ૯
અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ, કર્તુ મદ્યોગમાશ્રિતઃ ।

૧૧ ૭ ૧૨ ૧૦
સર્વકર્મફલત્યાગં, તતઃ કુરુ યતાત્મવાન ॥ ૧૧ ॥

શૈઃ—જો ભગવત્સંબંધી કર્મ કરવાને પણ અશક્ત હો તો મારા યોગનો આશ્રય કરીને વશ રાખેલા ચિત્તવાળા [થઈ] સર્વ કર્મના ફલનો ત્યાગ કરો. ૧૧

હવે સર્વકર્મોના ફલના ત્યાગરૂપ સાધનની સ્તુતિ કરે છે:—

૪ ૩ ૨ ૧ ૫ ૬ ૭
શ્રેયો િદ્ધ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્, જ્ઞાનાદધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૧
ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શૈઃ—અભ્યાસથી જ્ઞાન નિશ્ચય શ્રેષ્ઠ [છે,] જ્ઞાનથી ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે, ધ્યાનથી કર્મના ફલનો ત્યાગ [શ્રેષ્ઠ છે, ને] ત્યાગથી પછી [શીઘ્ર] શાંતિ [થાય છે.] ૧૨

પૂર્વે જે સગુણોપાસકનું નિર્ગુણોપાસકથી શ્રેષ્ઠપણું બતાવ્યું છે તે અધિકારીના લેહને લીધે છે, કાંઈ નિર્ગુણોપાસના ગોણું છે, અને સગુણોપાસના શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવવામાટે નથી, એ

વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા નીચેના સાત શ્લોકોથી કૃતાર્થ થયેલા નિર્ગુણોપાસકની સ્તુતિ કરે છે:—

^૨ ^૧ ^૩ ^૬ ^૪ ^૫
અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં, મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦}
નિર્મમો નિરહંકારઃ, સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

શ્લોક:—સર્વભૂતોનો દ્વેષ નહિ કરનારો, મૈત્રીવાળો અને કરુણાવાળો, મમતારહિત [તથા] અહંકારરહિત, દુઃખસુખ જેને સમાન છે એવો, ક્ષમાવાળો, ૧૩

^૩ ^૨ ^૪ ^૫ ^૬
સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી, યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।

^૭ ^૮ ^૧ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩}
મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્, યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્લોક:—જે નિરંતર સંતોષી, સમાહિતચિત્તવાળો, શરીરને તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનારો, દૃઢનિશ્ચયવાળો [ને] મારામાં અર્પણ કરેલાં મનબુદ્ધિવાળો મારો ભક્ત તે મારો પ્રિય [છે.] ૧૪

^૧ ^૩ ^૪ ^૨ ^૭ ^૮ ^૯ ^૫ ^૬
યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો, લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

^{૧૨} ^{૧૩} ^{૧૧} ^{૧૪} ^{૧૦} ^{૧૫} ^{૧૬}
હર્ષામર્ષમયોદ્દેગૈર્, મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોક:—જેનાથી [કોઈ પણ] પ્રાણી ઉદ્દેગ પામતો નથી, તથા જે [કોઈ પણ] પ્રાણીથી ઉદ્દેગ પામતો નથી, અને જે હર્ષ અદ્વેષાદિ ભય અને ઉદ્દેગથી મુક્ત [છે] તે મારો પ્રિય [છે.] ૧૫

^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬
અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ, ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

^૭ ^૧ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧}
સર્વારંભપરિત્યાગી, યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોક:—જે સ્પૃહારહિત, પવિત્ર, ચતુર, ઉદાસીન, પીડા-

રહિત [ને] સર્વ આરંભનો (કર્મનો) પરિત્યાગ કરનારો મારો
ભક્ત તે મારો પ્રિય [છે.] ૧૬

^{૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯}
યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ, ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

^{૧૦ ૧૨ ૧૧ ૧૩ ૧૪ ૧૫}
શુભાશુભપરિત્યાગી, ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

શૈઃ—જે નથી હુર્ષ કરતો, નથી દ્વેષ કરતો, નથી શોક
કરતો, નથી ઇચ્છા કરતો, [ને] શુભાશુભનો પરિત્યાગ કરનારો
જે ભક્તિમાન તે મારો પ્રિય [છે.] ૧૭

^{૧ ૨ ૧ ૪ ૪ ૬ ૭}
સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ, તથા માનાપમાનયોઃ ।

^{૮ ૯ ૧૦}
શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેષુ, સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

શૈઃ—અને [જે] શત્રુમાં તથા મિત્રમાં સમાન [છે,]
તથા માનમાં અને અપમાનમાં [તેમજ] ટાઢતાપમાં ને સુખ
દુઃખમાં સમાન [છે, અને] સંગથી અત્યંતરહિત [છે,] ૧૮

^{૧ ૨ ૫ ૬ ૪}
તુલ્યનિદંસ્તુતિર્જ્ઞેની, સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

^{૬ ૭ ૮ ૧૦ ૧૧ ૯}
અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્, ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

શૈઃ—જેને નિંદા અને સ્તુતિ તુલ્ય છે એવો, મૌનવાળો,
જેવડે તેવડે—પ્રારબ્ધકર્મવડે જે અન્નવસ્ત્રાદિ મળે તેવડે—સંતોષી,
ધરવિનાનો [ને] સ્થિરબુદ્ધિવાળો ભક્તિમાન પુરુષ [તે] મારો
પ્રિય [છે.] ૧૯

જીવન્મુક્તમાં સ્વભાવસિદ્ધ રહેલા એ અદ્વેષાપાણું આદિ
શુભ ગુણો પ્રયત્ન કરીને સંપાદન કરવાથી તે ગુણો મુમુક્ષુજનોને
મોક્ષના સાધનરૂપ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

૨ ૧ ૮ ૫ ૧ ૭ ૯
 યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં, યથોક્તં પર્યુપાસતે ।

૩ ૪ ૧૧ ૧૦ ૧૩ ૧૨ ૧૪
 શ્રદ્ધધાના મત્પરમા, ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
 र्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થઃ વળી જેઓ શ્રદ્ધાવાળા [થઈ તથા] મારે
 પરાયણ [થઈ] આ પૂર્વે કહેલા ધર્મરૂપી અમૃતને સંપાદન કરે
 છે તે ભક્તો મારા અત્યંત પ્રિય [છે. '] ૨૦

એ રીતે ઉપાસનાકાંડના સાતથી બારસુધીના છ અધ્યાય
 પૂરા થયા.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભક્તિયોગનામના બારમા અધ્યાયની
 શ્રીનાથશર્મેવિરચિત અન્યયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઈ. ૧૨

ॐ

અધ્યાય ૧૩ મો
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ.
અર્જુન ઉવાચ ॥

[ક્ષેપક]

૨ ૫ ૩૪ ૬ ૯ ૮ ૭
પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ, ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ।

૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૦ ૧૨ ૧૧ ૧
एतद्वेदितुमिच्छामि, ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—અર્જુન બોલ્યા:—‘ હે કેશવ ! પ્રકૃતિ તેમજ પુરુષ, ક્ષેત્ર તેમજ ક્ષેત્રજ્ઞ [અને] જ્ઞાન તથા જ્ઞેય એને જાણવાને ઇચ્છું છું. ’ ૧

આ ગ્રંથના પહેલા છ અધ્યાયમાં કર્મકાંડનું ને બીજા છ અધ્યાયમાં ઉપાસનાકાંડનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે જ્ઞાનકાંડનું નિરૂપણ કરવા તેરથી અઠારસુધીના ત્રીજા છ અધ્યાયનો આરંભ થાય છે. બારમા અધ્યાયમાં “તૈષામદં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્” એ વચનથી અજ્ઞાનરૂપ મૃત્યુથી હું તેમનો ઉદ્ધાર કરનારો થાઉં છું એમ ભગવાને કહ્યું છે, તે અજ્ઞાનરૂપ મૃત્યુથી આત્મજ્ઞાનવિના ઉદ્ધાર થાય નહિ, માટે તે કહેવાસારુ સાતમા અધ્યાયમાં કહેલી અપરા તથા પરા પ્રકૃતિને ક્ષેત્રરૂપે તથા ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે વર્ણન કરવાનો આરંભ કરે છે:—

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

૨ ૩ ૧ ૪ ૫ ૬
इदं शरीरं कौंतेय, क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૪ ૧૨ ૧૩ ૧૧
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः, क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—‘ હે કુંતીના પુત્ર ! આ

શરીર ક્ષેત્ર એમ કહેવાય છે. અને જે જાણે છે તેને, તેને-
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞને-જાણનારા ક્ષેત્રજ્ઞ એમ કહે છે. ૧

હવે એ ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ જીવાત્માનું જે અસંસારી આત્માની
સાથે એકપણારૂપ પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે તેને કહે છે:—

૪ ૨૬ ૫ ૭ ૩ ૧
ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ, સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।

૮ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાનં, યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥ ૨ ॥

શૈ:—હે ભારત ! (હે ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ !)
વળી સર્વક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ મનેજ જાણુ. ક્ષેત્રનું અને ક્ષેત્રજ્ઞનું જે
જ્ઞાન તે જ્ઞાન મને અજિમત [છે.] ૨

હવે ક્ષેત્રનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવાનો આરંભ
કરે છે:—

૧ ૨ ૩૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
તત્ક્ષેત્રં યત્ત્વ યાદૃક્ચ, યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

૧૨ ૧૧ ૧૩ ૧૫ ૧૪ ૧૬ ૧૮ ૧૭ ૧૯

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ, તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥ ૩ ॥

શૈ:—તે ક્ષેત્ર જે [સ્વભાવવાળું] તથા જે [ઇન્દ્રિયાદિક
ધર્મ] વાળું, અને જે [ઇન્દ્રિયાદિક] વિદારોવાળું, તથા જેથી (પ્રકૃતિ-
પુરુષના સંયોગથી) [ઉપજેલું, તથા] જે [સ્થાવરજંગમાદિ ભેદથી
લિપ્ત લિપ્ત છે,] અને તે [ક્ષેત્રજ્ઞ] જે [સ્વભાવવાળો] તથા જે
પ્રભાવવાળો [છે,] તે [ક્ષેત્રનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું સ્વરૂપ] મારાથી
સંક્ષેપમાં સાંભળો. ૩

એ ક્ષેત્રના તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સ્વરૂપને કોણે વિસ્તારથી વર્ણવ્યું
છે તે કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૫ ૪ ૬
ઋષિભિર્બહુધા ગીતં, હંદોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

૧૦ ૭ ૧૧ ૮ ૯

બ્રહ્મમૂત્રપદૈશ્ચૈવ, હેતુમદ્ધિર્વિનિશ્ચિતં ॥ ૪ ॥

શૈ:—ઋષિઓએ ઘણે પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું [છે, તથા]
વિવિધ વેદોએ લિપ્ત [લિપ્ત કહ્યું છે,] અને યુક્તિવાળાં [તથા]

નિશ્ચિત અર્થવાળાં બ્રહ્મસૂત્રપદોએ પણ [તે સ્વરૂપ બહુ પ્રકારે કહ્યું છે.] ૪

હવે નીચેના બે શ્લોકોથી ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહે છે:—

^૧ મહા^૨ભૂતાન્ય^૩હંકારો, ^૪બુદ્ધિ^૫રવ્યક્તમેવ ચ ।

^૮ ૧૦ ^૯ ૧૩ ^{૧૧} ૧૨
ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ, પંચ ચૈન્દ્રિયગોચરાઃ ॥ ૫ ॥

શૈ:—[પાંચ] મહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, તેમજ અવ્યક્ત, દશ ઇન્દ્રિયો અને એક [મન] તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયો પાંચ. ૫

^૧ ઇચ્છા ^૨ દ્વેષઃ ^૩ સુખં ^૪ દુઃખં, ^૫ સંઘાત^૬શ્ચેતના ^૭ ધૃતિઃ ।

^૮ ૧૦ ^{૧૧} ૯ ૧૨
એતક્ષેત્રં સમાસેન, સવિકારમુદાહૃતમ્ ॥ ૬ ॥

શૈ:—ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, ઇન્દ્રિયાદિસહિત શરીર, જ્ઞાનશક્તિ [ને] ધૈર્ય એ વિકારવાળું ક્ષેત્ર સંક્ષેપે કહ્યું. ૬

ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનની યોગ્યતામાટે પ્રથમ પાંચ શ્લોકોથી અમાનિત્વાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં વીશ સાધનોને કહે છે:—

^૧ અમાનિત્વમ^૨દંભિત્વમ^૩હિંસા ^૪ ક્ષાંતિ^૫રાર્જવમ્ ।

^૬ આચાર્યોપાસનં ^૭ શૌચં, ^૮ સ્થૈર્ય^૯માત્મવિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

શૈ:—માનરહિતપણું, દંભરહિતપણું, અહિંસા, ક્ષમા, સરલતા, આચાર્યનું ઉપાસન, પવિત્રતા, સ્થિરતા [ને] ઇન્દ્રિયાદિ-નો સારી રીતે નિગ્રહ. ૭

^૧ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ^૨ વૈરાગ્ય^૩મનહંકાર ^૪ એવ ચ ।

^૬ જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિ^૭દુઃસ્વદોષાનુદર્શનમ્ ॥ ૮ ॥

શૈ:—ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં દૃઢ વૈરાગ્ય તેમજ અહંકાર-રહિતપણું [ને] જન્મ, મૃત્યુ, જરા ને વ્યાધિનાં દુઃખો અને દોષો એમને વારંવાર જોવાં. ૮

૨ ૩ ૧
અસક્તિરનભિષ્વંગઃ, પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

૬ ૪ ૭ ૫
નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥ ૯ ॥

શ્લોક:—પુત્ર, સ્ત્રી ને ઘર આદિમાં મમતાથી રહિતપણું [તથા તેઓમાં] અભિષ્વંગથી (તન્મયભાવથી) રહિતપણું અને ઇષ્ટની તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં સર્વદા સમચિત્તપણું. ૯

૩ ૫ ૧ ૪ ૨
મયિ ચાનન્યયોગેન, ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

૬ ૮ ૭
વિવિક્તદેશસેવિત્વંમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોક:—અનન્યયોગવડે અવ્યભિચારિણી મારામાં ભક્તિ અને એકાંતસ્થલનું સેવન [તથા વિષયિ]જનોની સભામાં અપ્રીતિ. ૧૦

૧ ૨
અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં, તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

૩ ૪ ૫ ૬ ૧૦ ૮ ૭ ૮
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

શ્લોક:—અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં અત્યંત નિષ્ઠા રાખવી, [ને] તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજનને જોવું, એ [સર્વ] જ્ઞાન એવા નામથી કહેલ [છે,] એથી વિપરીત જે [માનિત્વાદિક તે સર્વ] અજ્ઞાન [છે.] ૧૧

એ સાધનોથી જાણવાયોગ્ય જે જ્ઞેય વસ્તુ છે તેનું નીચેના છ શ્લોકોથી વર્ણન કરે છે:—

૨ ૧ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ, યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૯ ૧૭ ૧૬ ૧૫
અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ, ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

શ્લોક:—જે જાણવાયોગ્ય [છે] તેને [હું] સ્પષ્ટ કરીને કહીશ, જેને જાણીને [જ્ઞાની] મોક્ષને પામે છે. તે ઉત્પત્તિથી રહિત પરબ્રહ્મ સત્ નથી કહેવાતું, [તેમ] અસત્ [પણ] નથી [કહેવાતું.] ૧૨

હવે જ્ઞેયના અસતપણાની શંકાને વિસ્તારથી નિવૃત્ત કરવા-
માટે કહે છે:—

^૨ ^૩ ^૧ ^૪ ^૫
સર્વતઃ પાણિપાદં તત્, સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧}
સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે, સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

શૈઃ:—તે સર્વ[શરીરો]માં હાથપગવાળું, સર્વ[શરીરો]માં
નેત્ર શિર ને મુખવાળું, સર્વ[શરીરો]માં કાનવાળું, લોકમાં (સર્વ
પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં) સર્વ[જડસમૂહ]ને વ્યાપીને રહે છે. ૧૩

હવે ચેતનમાં જ્ઞાંતિવડે આરોપ કરેલા પ્રપંચનો અપવાદ
કરે છે:—

^૨ ^૧
સર્વૈદ્રિયગુણાભાસં, સર્વૈદ્રિયવિવર્જિતમ્ ।

^૩ ^૫ ^૪ ^૬ ^૭ ^૮
અસક્તં સર્વમૃચૈવ, નિર્ગુણં ગુણમોક્તુ ચ ॥ ૧૪ ॥

શૈઃ:—સર્વ ઇન્દ્રિયોથી અત્યંતરહિત, સર્વ ઇન્દ્રિયોના
વ્યાપારવડે પ્રતીત થનાર, સર્વ સંબંધથી રહિત અને સર્વને
ધારણ કરનારજ, નિર્ગુણ તથા ગુણોને ભોગવનાર [છે.] ૧૪

^૪ ^૬ ^૫ ^૩ ^૮ ^૯ ^૨ ^૭
બહિરંતશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।

^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૪} ^{૧૫} ^{૧૬} ^{૧૨} ^{૧૩}
સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં, દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ॥ ૧૫ ॥

શૈઃ:—તેજ ભૂતોની બહાર અને અંતર [વ્યાપક છે,]
તથા સ્થાવરજંગમ[રૂપ છે,] સૂક્ષ્મપણાને લીધે નહિ બાણી
શકાય એવું [છે,] તથા તે દૂર રહેલું [છે,] અને અત્યંત
સમીપમાં [પણ રહેલું છે.] ૧૫

^૭ ^૧ ^૨ ^૫ ^૬ ^૪ ^૭
અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ, વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

^૮ ^{૧૦} ^૮ ^{૧૪} ^{૧૧} ^{૧૩} ^{૧૨}
ભૂતમર્ત્તુ ચ તજ્ઞેયં, પ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥ ૧૬ ॥

શૈભઃ—અને [તે] ભૂતોમાં એક [છતાં] પણ વિભાગ પામેલાની પેઠે રહ્યું [છે.] તે ભૂતોને ધારણ કરનાર અને સંહાર કરનાર તથા ઉત્પન્ન કરનાર બાણ્યું. ૧૬

હવે જ્ઞેયચેતનના સ્વરૂપલક્ષણને કહે છે:—

જ્યોતિષામપિ ત્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં, હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

શૈભઃ—તે જ્યોતિઓનું પણ જ્યોતિ તમસ્થી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. [તે] જ્ઞાન, જ્ઞેય [ને] જ્ઞાનવડે બાણી શકાય એવું સર્વના હૃદયમાં રહેલું [છે.] ૧૭

ક્ષેત્રાદિના જ્ઞાનથી મનુષ્યને થતા ફલનું નિરૂપણ કરે છે:—

ઇતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં, જ્ઞેયં ચોક્તં સમાસતઃ ।

મદ્ભક્ત એતદ્વિજ્ઞાય, મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ॥ ૧૮ ॥

શૈભઃ—એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય સંક્ષેપથી કહ્યું. મારો ભક્ત એને બાણીને મારા ભાવને માટે યોગ્ય થાય છે. ૧૮

પ્રથમ ક્ષેત્રનામની અપરાપ્રકૃતિનું તથા ક્ષેત્રજ્ઞનામની પરાપ્રકૃતિનું અનાદિપાણું કહીને પછી અપરાપ્રકૃતિનાં કાર્યોને કહે છે:—

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ, વિદ્વદ્યનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ, વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન ॥ ૧૯ ॥

શૈભઃ—પ્રકૃતિ અને પુરુષ [એ] બંનેને પણ અનાદિજ બાણી, તથા વિકારોને અને ગુણોને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાજ બાણી. ૧૯

હવે પ્રકૃતિમાં કર્તાપણાનું ને પુરુષમાં લોકતાપણાનું નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૩ ૨ ૪
કાર્યકારણકર્તૃત્વે, હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

૭ ૫ ૬ ૮ ૯
પુરુષઃ સુખદુઃસ્વાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

શૈઃ—કાર્યકારણના કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ કારણ કહેવાય છે, [અને] સુખદુઃખોના ભોક્તાપણામાં પુરુષ કારણ કહેવાય છે. ૨૦

નિમિત્તવિના અસંગ પુરુષને સંસારીપણું ન સંભવે, માટે પુરુષના સંસારીપણાનું નિમિત્ત કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ, યુંક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ।

૧૦ ૮ ૮ ૭
કારણં ગુણસંગોઽસ્ય, સદસ્યોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

શૈઃ—પુરુષ પ્રકૃતિમાં રહેલોજ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોને ભોગવે છે, [અને] સત્ તથા અસત્ [ને સદસત્] યોનિના જન્મોમાં આને ગુણોનો સંગ [એજ] કારણ [છે.] ૨૧ હવે પુરુષના વાસ્તવિક સ્વરૂપને કહે છે:—

૫ ૭ ૬ ૮ ૯ ૧૦
ઉપદ્રઘાઽનુમંતા ચ, ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।

૧૨ ૧૩ ૧૧ ૧૪ ૧૫ ૨ ૧ ૩ ૪
પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો, દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥ ૨૨ ॥

શૈઃ—આ દેહમાં પુરુષ સર્વથી ભિન્ન, સાક્ષી તથા અનુભતિ આપનારો, ભર્તા, ભોક્તા [ને] મહેશ્વર [છે,] અને [શ્રુતિમાં તેને] પરમાત્મા એમ પણ કહ્યો [છે.] ૨૨

પુરુષાદિના સ્વરૂપને બાણવાનું ફલ કહે છે:—

૧ ૨ ૮ ૩ ૭ ૪ ૫ ૬
ય एवं વેત્તિ પુરુષં, પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૯ ૧૩ ૧૫
સર્વથા વર્તમાનોઽપિ, ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ॥ ૨૩ ॥

શૈઃ—જે એ પ્રમાણે પુરુષને અને વિકારોએ (કાર્યોએ) સહિત પ્રકૃતિને બાણ છે તે સર્વ પ્રકારે વર્તમાન (રહેતો) [છતાં] પણ ફરીથી જન્મ પામતો નથી. ૨૩

આત્મજ્ઞાનના અધિકારી જનોના લેહથી આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોના વિકલ્પોને કહે છે:—

૨ ૪ ૬ ૧ ૪ ૫
ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ, કેચિદાત્માનમાત્મના ।

૭ ૮ ૯ ૧૨ ૧૦ ૧૧
અન્યે સાંખ્યેન યોગેન, કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

શી૦:—કેટલાક ધ્યાનવડે [પોતાની] બુદ્ધિમાં આત્માને [ધ્યાનવાળા] અંતઃકરણવડે બુદ્ધિ છે, બીજા સાંખ્યયોગવડે અને બીજા કર્મયોગવડે [બુદ્ધિ છે.] ૨૪

હવે કનિષ્ઠતર અધિકારીના આત્મજ્ઞાનના સાધનનું નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૧ ૩ ૪ ૬ ૫ ૭
અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ, શ્રુત્વાઽન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

૮ ૯ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧૧ ૧૦
તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવ, મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫ ॥

શી૦:—વળી બીજા એ પ્રમાણે નહિ જાણતાં [છતાં] બીજાઓથી સાંભળીને [આત્માને] ઉપાસે છે તેઓ પણ શ્રવણ-પરાયણ [થઈ] મૃત્યુને નિશ્ચયજ્ઞ ઓળંગી જાય છે. ૨૫

આગળ સંસારનું તથા આત્મજ્ઞાનનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવું છે માટે પ્રથમ ક્ષેત્રથી અને ક્ષેત્રજ્ઞથી સર્વની ઉત્પત્તિ થયાનું કહે છે:—

૨ ૬ ૩ ૫ ૪
યાવત્સંજાયતે કિંચિત્ , સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।

૭ ૮ ૧
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્ , તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

શી૦:—હે અર્જુન ! જે કંઈ સ્થાવરજંગમ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ક્ષેત્રના અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી [ઉપજેલી] જાણો. ૨૬

એવા વિવેકીની દૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે:—

૪ ૨ ૩ ૫ ૭
સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ, તિષ્ઠંતં પરમેશ્વરમ્ ।

૧ ૬ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં, યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

શૈભ્યઃ—વિનાશ પામનારાં સર્વ ભૂતોમાં સમાન રહેલા [ને] વિનાશ નહિ પામનારા પરમેશ્વરને જે જુએ છે તે [યથાર્થ] જુએ છે. ૨૭

પૂર્વોક્ત આત્મદર્શનની ફલવડે સ્તુતિ કરે છે:—

સમં પश्यन् हि सर्वत्र, समवस्थितमीश्वरम् ।

૯ ૧૦ ૭ ૮ ૧૧ ૧૪ ૧૨ ૧૩

ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં, તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

શૈભ્યઃ—સર્વ ઠેકાણે સમાન [તથા] નિર્વિકારપણે રહેલા ઈશ્વરને જોતો [છતો જેથી] આત્માવડે આત્માને હજુતો નથી તેથી [તે] શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. ૨૮

હવે આત્માને નહિ હજુનારા સમ્યગ્દર્શીના સ્વરૂપને કહે છે:—

प्रकृत्यैव च कर्माणि, क्रियमाणानि सर्वशः ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩

યઃ પશ્યતિ તથાઽઽત્માનંકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

શૈભ્યઃ—અને પ્રકૃતિએજ સર્વપ્રકારે કર્મો કરાતાં જે જુએ છે, તથા આત્માને અકર્તા [જુએ છે] તે જુએ છે. ૨૯

એવો વિવેકિપુરુષ સર્વાત્મભાવવડે બ્રહ્મ થવાને યોગ્ય થાય છે એમ કહે છે:—

यदन भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

૧ ૭ ૫ ૮ ૧૦ ૧૧ ૯

તત્ત એવ ચ વિસ્તારં, બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

શૈભ્યઃ—જ્યારે ભૂતોના પૃથક્ભાવને એક [આત્મા]માં રહેલા જુએ છે, અને તેથીજ વિસ્તારને [પામેલા જુએ છે] ત્યારે [તે] બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૩૦

આત્માને આગળ અકર્તા કહેલ છે તે વાતને હવે વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

^૨ અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્, ^૩ ^૪ ^૬ પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

^૭ શરીરસ્થોઽપિ ^૮ કૌંતેય, ^૯ ન કરોતિ ^{૧૦} ન ^{૧૧} લિપ્યતે ^{૧૨} ॥ ૩૧ ॥

શૈભ્ય—હે કૌંતેય ! અનાદિપણથી [તથા] નિર્ગુણપણથી આ પરમાત્મા અવિકારી [છે.] શરીરમાં રહેલા [છતાં] પણ [કાંઈ] કરતા નથી, [અને] લેપાતા નથી. ૩૧
પૂર્વોક્ત વિષયને સ્પષ્ટ કરવા ઉદાહરણ આપે છે:—

^૧ યથા ^૨ સર્વગતં ^૪ સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં ^૩ નોપલિપ્યતે । ^૫ ^૬

^૮ સર્વત્રાવસ્થિતો ^૯ દેહે, ^{૧૦} તથા ^{૧૧} ઽઽન્મા ^{૧૨} નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

શૈભ્ય—જેમ સર્વવ્યાપક આકાશ સૂક્ષ્મપણને લીધે લેપાતું નથી તેમ સર્વ દેહમાં રહેલો આત્મા લેપાતો નથી. ૩૨
વળી પ્રકાશકપણરૂપ હેતુથી પણ આ આત્મામાં નિર્લેપપણ છે એમ ઉદાહરણથી સમજાવે છે:—

^૨ યથા ^૪ પ્રકાશયત્યેકઃ, ^૩ કૃત્સ્નં, ^૬ ^૭ ^૫ ^૪ લોકમિમં રવિઃ ।

^{૧૨} ક્ષેત્રં ^{૧૦} ક્ષેત્રી ^૮ તથા ^{૧૧} કૃત્સ્નં ^{૧૩} પ્રકાશયતિ ^૧ ભારત ॥ ૩૩ ॥

શૈભ્ય—હે ભારત ! જેમ એક સૂર્ય આ સર્વ લોકોને પ્રકાશે છે તેમ ક્ષેત્રજ સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે. ૩૩
હવે તેરમા અધ્યાયના વિષયનો ફલસંહિત ઉપસંહાર કરે છે:—

^૨ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં ^૪ જ્ઞાનચક્ષુષા । ^૩ ^૫

^૮ ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ^૭ ચ, ^૧ ^૬ ^{૧૧} ^૮ ^{૧૦} યે વિદુર્યાંતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ૧૩ ॥

શાબ્દાથે:—જેઓ ક્ષેત્રના અને ક્ષેત્રજના ભેદને એ પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુવડે જાણે છે, તથા ભૂતોના કારણરૂપ પ્રકૃતિના અત્યંતાભાવને [જાણે છે] તેઓ કેવલ્યને પામે છે. ૩૪

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ક્ષેત્રક્ષેત્રજવિભાગયોગનામના તેરમા અધ્યાયના શ્રીનાથશર્મવિરચિત અન્યયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઈ. ૧૩

ॐ

અધ્યાય ૧૪ મો

ગુણત્રયવિભાગયોગ.

આ અધ્યાયમાં પ્રકૃતિપુરુષની સ્વતંત્રતાનો અભાવ, ત્રણ ગુણોનાં સ્વરૂપ ને તેઓથી શી રીતે જીવને બંધન થાય છે, તથા તેમનાથી શી રીતે છુટી શકાય છે ઇત્યાદિ વિષયનું નિરૂપણ કરવું છે તેમાં પ્રથમ બે શ્લોકોથી કહેવાના વિષયની સ્તુતિ કરે છે:—

૩ ૫ ૬ ૧ ૪ ૨
પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ, જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

૭ ૮ ૧૦ ૯ ૧૨ ૧૩ ૧૧ ૧૪

યજ્ઞજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે, પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્ઞાનનાં સાધનોમાંના ઉત્તમ [તથા] શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનસાધનને [તમને] ફરીથી કહીશ, જેને જાણીને સર્વે મુનિઓ આ શરીરબંધનથી પરમ (શ્રેષ્ઠ) કૈવલ્યને પામ્યા [છે] ૧

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
ઈદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય, મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૧

સર્ગેઽપિ નોપજાયંતે, પ્રલયે ન વ્યથંતિ ચ ॥ ૨ ॥

શ્લોક:—આ જ્ઞાનસાધનનું અનુષ્ઠાન કરીને મારા અદ્વિતીય-સ્વરૂપને પામેલા સૃષ્ટિકાલમાં પણ ઉત્પન્ન થતા નથી, અને પ્રલયમાં લય પામતા નથી. ૨

પ્રકૃતિપુરુષમાં સ્વતંત્રપણે સર્વભૂતોનું કારણપણું નથી એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

૩ ૪ ૨ ૫ ૭ ૮ ૬
મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ, તસ્મિન્ગર્ભે દધામ્યહમ્ ।

૧૧ ૧૦ ૯ ૧૨ ૧
સંભવઃ સર્વભૂતાનાં, તતો ભવતિ ભારત ॥ ૩ ॥

શ્લોક:—હે ભારત ! ત્રિગુણાત્મકે માયા મારું ગર્ભાધાન

કરવાનું સ્થાન [છે,] તેમાં હું ગર્ભને ધારણ કરું છું, તેથી
સર્વભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩

^૨સર્વયોનિષુ ^૧કૌંતેય, ^૪મૂર્તયઃ ^૫સંભવંતિ ^૩યાઃ ।

^૬તાસાં ^૮બ્રહ્મ ^૭મહદ્યોનિરહં ^{૧૦}બીજમદઃ ^{૧૧}પિતા ^{૧૨}॥ ૪ ॥

શૈઃ—હે કૌંતેય ! સર્વ યોનિઓમાં (ઉત્પત્તિનાં કારણો-
માં) જે શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે તેઓની ત્રિગુણાત્મક માયા
માતા [છે, અને] હું બીજ આપનારો પિતા [છું.] ૪

હવે પુરુષનો કયા ગુણમાં કેવી રીતે સંગ થાય છે ?
ગુણો એ શું છે ? તથા તે ગુણો કેવી રીતે આ પુરુષને બાંધે
છે ? એ સર્વને નીચેના ચૌદ શ્લોકોથી કહે છે:—

^૨સત્ત્વં ^૩રજસ્તમ ^૪ઇતિ, ^૫ગુણાઃ ^૬પ્રકૃતિસંભવાઃ ।

^{૧૧}નિબધ્નંતિ ^૧મહાબાહો, ^૨દેહે ^{૧૦}દેહિનમવ્યયમ્ ॥ ૫ ॥

શૈઃ—હે મહાબાહો ! સત્ત્વ, રજસ્ [ને] તમસ્ એ
પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો દેહમાં અવ્યય (વિકારરહિત)
જીવાત્માને બાંધન કરે છે. ૫

હવે કયો ગુણ કોના સંગથી (સંગંધથી અથવા આસક્તિ-
થી) આ જીવાત્માને બાંધે છે તે કહે છે:—

^૨તત્ર ^૩સત્ત્વં ^૪નિર્મલત્વાત્, ^૫પ્રકાશકમનામયમ્ ।

^૭સુખસંગેન ^{૧૦}બધ્નાતિ, ^૮જ્ઞાનસંગેન ^૯ચાનય ॥ ૬ ॥

શૈઃ—હે અર્જુન ! તેમાં નિર્મલપણાને લીધે પ્રકાશક
[ને] દુઃખથી રહિત સત્ત્વગુણ સુખના સંગવડે અને જ્ઞાનના
સંગવડે [જીવાત્માને] બાંધન કરે છે. ૬

^૩રજો ^૪રાગાત્મકં ^૫વિદ્ધિ, ^૨તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ।

^૬તન્નિબધ્નાતિ ^૧કૌંતેય, ^૭કર્મસંગેન ^૮દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

શૈ:—હે કૌંતેય ! તૃણાની અને આસંગની ઉત્પત્તિ કરનારા રજેગુણને રાગરૂપ જાણો. તે જીવાત્માને કર્મના સંગવડે બંધન કરે છે. ૭

૩ ૨ ૪ ૫ ૭ ૧
તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ, મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

૮ ૧૦ ૧
પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિસ્તન્નિબધ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

શૈ:—હે ભારત ! વળી તમોગુણને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણો. સર્વદેહીઓને મોહ ઉત્પન્ન કરનારો તે પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રાવડે [જીવને] બંધન કરે છે. ૮

પૂર્વોક્ત કાર્યોમાં કયા કાર્યમાં કયા ગુણનો ઉત્કર્ષ છે તે કહે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૧
સત્ત્વં સુખે સંજયતિ, રજઃ કર્મણિ ભારત ।

૮ ૧૦ ૭ ૮ ૧૧ ૧૩ ૧૨
જ્ઞાનમાદૃત્ય તુ તમઃ, પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

શૈ:—હે ભારત ! સત્ત્વગુણ સુખમાં જોડે છે, રજેગુણ કર્મમાં [જોડે છે,] અને તમોગુણ જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને પ્રમાદમાં જોડે છે. ૯

એ ગુણો પોતપોતાના કાર્યને ક્યારે કરે છે તે કહે છે:—

૨ ૪ ૩ ૫ ૬ ૭ ૧
રજસ્તમશ્રામિભૂય, સત્ત્વં ભવતિ ભારત ।

૧૨ ૧૦ ૧૧ ૮ ૯ ૧૬ ૧૪ ૧૫ ૧૩

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ, તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

શૈ:—હે ભારત ! રજેગુણનો અને તમોગુણનો તિરસ્કાર કરીને [જ્યારે] સત્ત્વગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ સત્ત્વગુણનો [અને] તમોગુણનો [તિરસ્કાર કરીને જ્યારે] રજેગુણ [વૃદ્ધિ પામે છે,] તથા સત્ત્વગુણનો [ને] રજેગુણનો [તિરસ્કાર કરીને જ્યારે] તમોગુણ [વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે તે ગુણો પોતપોતાના કાર્યને કરે છે.] ૧૦

એ સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોની વૃદ્ધિ કયા કયા વિષયથી જાણવામાં આવે છે તે નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

^૩ ^૨ ^૧ ^૧ ^૭
સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્, પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

^૫ ^૪ ^૮ ^{૧૩} ^{૧૧} ^૮ ^{૧૨} ^{૧૦}
જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાંદ્રિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

શી૦:—આ દેહમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં જ્યારે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સત્ત્વગુણજ વિશેષ વધેલો [છે] એમ બાણ્યું. ૧૧

^૪ ^૫ ^૭ ^૧ ^૮ ^૮
લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ, કર્મેણામશમઃ સ્પૃહા ।

^૨ ^{૧૦} ^{૧૧} ^૩ ^૧
રજસ્યેતાનિ જાયંતે, વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥ ૧૨ ॥

શી૦:—હે અર્જુન ! રજોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ થયે લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોનો આરંભ, અશાંતિ [ને] ઇચ્છા એ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨

^૫ ^૭ ^૧ ^૮ ^{૧૦} ^૪ ^૮
અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ, પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

^૨ ^{૧૧} ^{૧૨} ^૩ ^૧
તમસ્યેતાનિ જાયંતે, વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

શી૦:—હે કુરુનંદન ! તમોગુણની વિશેષ વૃદ્ધિ થયેજ અપ્રકાશ અને અપ્રવૃત્તિ [તેમજ] પ્રમાદ તથા મોહ એ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩

હવે મરણસમયમાં વૃદ્ધિ પામેલા એ ત્રણ ગુણોના ફલને નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

^૩ ^૪ ^૫ ^૧ ^૧ ^૭ ^૨
યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ, પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

^૮ ^૮ ^{૧૧} ^{૧૦} ^{૧૨}
તદોક્તમાદૈદ્ધં લોકાનમલ્યાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

શી૦:—વળી જીવ જ્યારે સત્ત્વગુણ અતિવૃદ્ધિ પામે સતે મૃત્યુને પામે છે ત્યારે [તે] ઉપાસક પુરુષોના મલરહિત લોકોને પામે છે. ૧૪

^૧ રજસિ ^૨ પ્રલયં ^૩ ગત્વા, ^૪ કર્મસંગિષુ ^૫ જાયતે ।

^૬ તથા ^૮ પ્રલીનસ્તમસિ, ^૯ મૂઢયોનિષુ ^{૧૦} જાયતે ॥ ૧૫ ॥

શી૦:—રજોગુણમાં મૃત્યુને પામીને મનુષ્યલોકમાં જન્મ પામે છે, તથા તમોગુણમાં મૃત્યુ પામેલા મૂઢયોનિઓમાં જન્મે છે. ૧૫

એ ત્રણ ગુણો પોતાના કર્મદ્વારા જે ફલ ઉપજાવે છે તે કહે છે:—

^૨ કર્મણઃ ^૧ સુકૃતસ્યાહુઃ ^૩ સાત્ત્વિકં ^૪ નિર્મલં ^૫ ફલમ્ ।

^૮ રજસસ્તુ ^૯ ફલં ^{૧૦} દુઃસ્વપ્નજ્ઞાનં ^{૧૧} તમસઃ ^{૧૨} ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

શી૦:—[મહર્ષિઓ] સાત્ત્વિક કર્મનું સાત્ત્વિક [તથા] નિર્મલ ફલ કહે છે, વળી રાજસ[કર્મ]નું દુઃખરૂપ ફલ [કહે છે, ને] તામસ[કર્મ]નું અજ્ઞાનરૂપ ફલ [કહે છે.] ૧૬

હવે ફલના વિચિત્રપણામાં પૂર્વોક્ત હેતુને કહે છે:—

^૧ સત્ત્વાત્સંજાયતે ^૨ જ્ઞાનં, ^૩ રજસો ^૪ લોભ ^૫ એવ ચ ।

^{૧૦} પ્રમાદમોહૌ ^૮ તમસો, ^{૧૧} ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ^{૧૨} ચ ॥ ૧૭ ॥

શી૦:—સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને રજોગુણથી લોભ [ઉત્પન્ન થાય છે,] તથા તમોગુણથી પ્રમાદ તથા મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, [ને] અજ્ઞાન પણ [ઉત્પન્ન થાય છે.] ૧૭

સત્ત્વાદિ ગુણની વૃત્તિમાં રહેનારાની ગતિનું નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ ऊर्ध्वं ^૩ ગચ્છંતિ ^૧ સત્ત્વસ્થા, ^૫ मध्ये ^૬ तिष्ठन्ति ^૭ राजसाः ।

^૯ जघन्यगुणवृत्तिस्था, ^૮ अधो ^{૧૦} ગચ્છંતિ ^૮ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

શી૦:—સત્ત્વવૃત્તિમાં રહેલા ઉપરના લોકને પામે છે,

રજેવૃત્તિમાં રહેલા મનુષ્યલોકમાં રહે છે, [અને] કનિષ્ઠ (સત્ત્વગુણથી તથા રજેગુણથી ઊતરતા) તમોગુણની વૃત્તિમાં રહેલા તામસ નીચે જાય છે. ૧૮

સમ્યગ્જ્ઞાનથી પુરુષ ગુણોથી મોકળો થાય છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

૧ ૪ ૩ ૫ ૧ ૨ ૭
નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં, યદા દ્રષ્ટાઽનુપश्यति ।

૯ ૮ ૧૦ ૧૧ ૧૩ ૧૨ ૧૪
ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ, મદ્ભાવં સોઽધિગच्छति ॥ ૧૯ ॥

શૈઃ—જ્યારે દ્રષ્ટા [ત્રણ] ગુણોથી [ભિન્ન] બીજા કર્તાને નથી જોતો, અને ગુણોથી [આત્માને] પર જાણે છે [ત્યારે] તે મારા ભાવને પામે છે. ૧૯

એવો પુરુષ કેવી રીતે નિર્ગુણભાવને પામે છે તે કહે છે:—

૪ ૨ ૫ ૮ ૮ ૧
ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્, દેહી દેહસમુદ્भवान् ।

૬ ૭ ૯ ૧૦
જન્મમૃત્યુજરાદુઃखैर्, વિમુક્તોઽમૃતમश्नुते ॥ ૨૦ ॥

શૈઃ—દેહની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ એ ત્રણ ગુણોના પરિત્યાગ કરીને જન્મ, મરણ, જરા અને દુઃખોથી અત્યંત મુક્ત [થઈ] પુરુષ મોક્ષને પામે છે. ૨૦

એવા ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણ, આચાર તથા તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય એ સર્વને જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન શ્રીભગવાનને પૂછે છે:—

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

૬ ૭ ૩ ૪ ૨ ૫ ૮ ૧
કૈલિંગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।

૯ ૧૪ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૫
કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

શૈઃ—અર્જુન બોલ્યા:— ‘હે પ્રભો ! એ ત્રણ ગુણોને જોળી ગયેલો કયાં ચિદ્ગો[સહિત] હોય છે ? [તથા] કેવા

આચારવાળો [હોય છે?] અને એ ત્રણ ગુણોને [તે] શી રીતે ઓળંગી જાય છે? ૨૧

હવે ગુણાતીતપુરુષ કેવાં લક્ષણોવાળો હોય છે એ પ્રથમ પ્રશ્નનું નીચેના શ્લોકથી શ્રીભગવાન ઉત્તર આપે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૧૧ ૧
પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ, મોહમેવ ચ પાંડવ ।

૯ ૧૦ ૨ ૧૩ ૧૨ ૧૪
ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ, ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥ ૨૨ ॥

શૈ:—શ્રીભગવાનુ બોલ્યા:—‘ હે પાંડવ ! સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા પ્રકાશનો અને પ્રવૃત્તિનો તથા મોહનો [જે પુરુષ કોઈ સમયે] પણ દ્વેષ કરતો નથી, તેમજ નિવૃત્ત થયેલાને ઇચ્છતો નથી, [તે પુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે.] ૨૨

હવે ગુણાતીત પુરુષનો આચાર કેવો હોય છે એ બીજા પ્રશ્નનું ઉત્તર નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

૨ ૩ ૪ ૧ ૫ ૬
ઉદાસીનવદાસીનો, ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

૭ ૮ ૧૦ ૮ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
ગુણા વર્તેત ઇત્યેવ, યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ॥ ૨૩ ॥

શૈ:—જે ઉદાસીનની પેઠે રહ્યો [છે,] ગુણોથી ચલાયમાન થતો નથી, [ને] ગુણોજ [પરસ્પર] વર્તે છે એવી રીતના [નિશ્ચયવડે] જે સ્થિત થાય છે, [તથા] વ્યાપાર કરતો (એ નિશ્ચયથી ચલાયમાન થઈ પ્રવૃત્ત થતો) નથી [તે પુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે.] ૨૩

૧ ૨ ૩
સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ, સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ।

૪ ૬ ૫
તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરંસ્તુલ્યનિદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

શૈ:—દુઃખસુખ જેને સમાન છે એવો, સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળો, માટીનું ઢેકું પથ્થર અને સોનું જેને સમાન છે એવો, પ્રિય ને અપ્રિય જેને સમાન છે એવો, [ને] પોતાની

નિદા ને સ્તુતિ જેને તુલ્ય છે એવો ધીર [પુરુષ ગુણાતીત
કહેવાય છે.] ૨૪

^{૧ ૨ ૪ ૬}
માનાપમાનયોસ્તુલ્યંસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

^{૫ ૭ ૯ ૮}
સર્વારંભપરિત્યાગી, ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

શ્લોક:—માનમાં અને અપમાનમાં સમાન, મિત્રના ને શત્રુના
પક્ષમાં સમાન [તથા] જેણે સર્વ આરંભનો પરિત્યાગ કર્યો છે
એવો તે ગુણાતીત કહેવાય છે. ૨૫

હવે કયા ઉપાયથી એ ત્રણ ગુણોને ઓળંગે છે એ ત્રીજા
પ્રશ્નનું ઉત્તર આપે છે:—

^{૩ ૧ ૨ ૪ ૫ ૬}
માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ, ભક્તિયોગેન સેવતે ।

^{૭ ૮ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨}
સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્, બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

શ્લોક:—અને જે મને અનન્યભક્તિયોગવડે સેવે છે તે એ
ગુણોને ઓળંગી જઈને બ્રહ્મ થવાને સમર્થ થાય છે. ૨૬

એમ થવામાં પોતાનું મોટાપણું એ હેતુ છે એમ
જણાવે છે:—

^{૧૧ ૧ ૧૩ ૧૨ ૨ ૪ ૬}
બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

^{૬ ૫ ૭ ૧૦ ૮ ૮}
શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય, સુખસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-
कृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જેથી અમૃતરૂપ અને અવ્યયરૂપ તથા
શાશ્વતરૂપ [ને] ધર્મરૂપ અને એકાંતિક સુખરૂપ [સોપાધિક
કારણ] બ્રહ્મનું હું (નિરુપાધિક બ્રહ્મ) વાસ્તવરૂપ [છું તેથી
મારા ચિંતનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ યુક્તજ છે.] ૨૭

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ગુણત્રયવિભાગયોગનામના ચૌદમા અધ્યાયનાં

શ્રીનાથશર્મવિરચિત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૧૪

ૐ

અધ્યાય ૧૫ મે

પુરુષોત્તમયોગ.

—

ચોદમા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકના વિવરણરૂપ આ પંદરમો અધ્યાય છે. નિર્ગુણસ્વરૂપનું જ્ઞાન સંસારથી વૈરાગ્ય પામ્યા વિના થાય નહિ તેથી તેની પ્રાપ્તિમાટે તે સંસારનું વૃક્ષરૂપે કલ્પના કરીને વર્ણન કરે છે:—

॥ શ્રીભગવાન્ વાચ ॥

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

૭ ૬ ૮ ૧૦૯ ૧૧ ૧૨ ૧૩
छंदांसि यस्य पर्णानि, यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીભગવાન્ બોલ્યા:—[આ સંસારરૂપ પીંપળાના વૃક્ષને શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓ] ઉંચા મૂલવાળો, નીચે શાખાઓ-વાળો, અશ્વત્થ (અનિત્ય) [તથા] અવ્યય કહે છે, જેનાં વેદો પાનડાં [છે,] તેને જે જાણે છે તે વેદને જાણનારો [છે.] ૧

પૂર્વોક્ત સંસારરૂપ વૃક્ષની ખીલ કલ્પના કહે છે:—

૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯
अथोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा, गुणमवृद्धा विषयप्रवाहा ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
अथ मूलान्यनुसंततानि, कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ ૨ ॥

શ્લોક:—તેની શાખાઓ નીચે અને ઉપર પ્રસરેલી [છે, તે] શુભોવડે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલી [છે, ને] વિષયોરૂપી પલ્લવવાળી [છે.] મૂલો નીચે તથા [ઉપર] પરોવાયેલાં [છે, જે] મનુષ્ય-લોકમાં ઉત્તરોત્તર કર્મરૂપ અંધનને ઉત્પન્ન કરનારાં [છે.] ૨

એ વૃક્ષનું અનિર્વચનીયપણું કહીને તેના છેદનનો ઉપાય કહે છે:—

૫ ૪ ૨ ૧ ૩ ૬ ૮ ૭ ૧૧ ૯ ૧૦ ૧૪ ૧૨ ૧૩
 ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે, નાંતો ન ચાર્દિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।
 ૧૭ ૧૬ ૧૫ ૧૯ ૧૮ ૨૦
 અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલમસંગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્ત્વા ॥ ૩ ॥

શ્લોક:—આ સંસારમાં [રહેલા પ્રાણીઓથી] આનું એવું
 રૂપ જાણી શકાતું નથી, અંત [જાણી શકાતો] નથી, અને
 આદિ [પણ જાણી શકાતો] નથી, તથા મધ્ય [જાણી શકાતું]
 નથી, અત્યંત દૃઢ મૂલવાળા એ અશ્વત્થને દૃઢ વૈરાગ્યરૂપ
 શસ્ત્રવડે છેદીને, ૩

ત્યારપછી શું કરવું તે કહે છે:—

૧ ૩ ૨ ૪ ૫ ૬ ૮ ૯ ૭
 તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં, યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તેતિ ભૂયઃ ।
 ૧૫ ૧૮ ૧૦ ૧૬ ૧૭ ૧૯ ૧૧ ૧૩ ૧૪ ૧૨
 તમેવ ચાત્રં પુરુષં પ્રપન્ને, યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

શ્લોક:—ત્યારપછી તે પદ અત્યંત શોધવાયોગ્ય [છે,] જેમાં
 રહેલા ફરીથી જન્મ પામતા નથી, તથા જેનાથી [આ સંસાર-
 રૂપ વૃક્ષની] અનાદિ પ્રવૃત્તિ પ્રસરેલી [છે,] તે આદ્ય પુરુષનેજ
 [હું] પ્રાપ્ત (શરણુ) થયો છું. ૪

હવે તે આત્મસ્વરૂપને જાણવાનાં અન્ય સાધનોને કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪
 નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા, અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।
 ૬ ૭ ૫ ૧૨ ૮ ૧૧ ૧૦ ૯
 દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈર્, ગચ્છંત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૫ ॥

શ્લોક:—માન ને મોહથી રહિત, સંગદોષ જેમણે જિત્યા
 છે એવા, પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં તત્પર, [દૃશ્યની]
 ઇચ્છાઓ જેમની અત્યંત નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે એવા [ને] સુખ-
 દુઃખનામવાળાં દ્વંદ્વોથી અત્યંત મુક્ત થયેલા વિદ્વાનો તે અવ્યય
 પદને પામે છે. ૫

તે પદને (બ્રહ્મસ્વરૂપને) વિશેષણોએ ઠરીને કહે છે:—

^{૭ ૫ ૮} ન તદ્દાસયતે સૂર્યો, ^{૧ ૧૦ ૯} ન શશાંકો ^{૧૨ ૧૧} ન પાવકઃ ।

^{૧ ૨ ૩} યદ્વત્વા ન નિવર્તેતે, ^{૪ ૧૪ ૧૬ ૧૫ ૧૩} તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

શ્લોક:—જેને પામીને [જ્ઞાનીઓ] પુનર્જન્મ પામતા નથી તેને સૂર્ય પ્રકાશ કરતો નથી, ચંદ્રમા [પ્રકાશ કરતો] નથી, [ને] અગ્નિ [પ્રકાશ કરતો] નથી, [કેમકે] મારું તે [પદ] સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વયંપ્રકાશસ્વરૂપ [છે.] ૬

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયે જ્ઞાનીની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી, ને અજ્ઞાન હોય ત્યાંસુધી મનુષ્યની પુનરાવૃત્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

^{૨ ૩ ૪} મમૈવાંશો જીવલોકે, ^{૧ ૬ ૫} જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

^{૭ ૯ ૮ ૧૦} મનઃષ્ઠાનીંદ્રિયાણિ, પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

શ્લોક:—સંસારમાં મારોજ અંશ સનાતન અવરૂપ [છે. તે અવ] મન જેમાં છટું છે એવી પ્રકૃતિમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોને ખેંચે છે. ૭

વંળી એ અવાત્મા ખીજ કયા સમયમાં મનસહિત ઇન્દ્રિયોને અવશ્ય ખેંચે છે તે કહે છે:—

^{૧ ૧૭ ૫ ૪ ૧૦ ૩ ૨} શરીરં યદવાપ્નોતિ, યચ્છાણુદ્ધવણાં શ્વરઃ ।

^{૯ ૮ ૧૧ ૧૪ ૧૫ ૧૨ ૧૩} ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ, વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

શ્લોક:—જ્યારે અવાત્મા દેહથી બહાર જાય છે [ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે છે,] અને જ્યારે [ખીજ] શરીરને પામે છે [ત્યારે] એઓને ગ્રહણ કરીને પણ જાય છે, જેમ [પુષ્પાદિક] સ્થાનમાંથી વાયુ ગંધોને [ગ્રહણ કરીને જાય છે તેમ.] ૮

હવે ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરીને નીકળવાના પ્રયોજનને કહે છે:—

^{૨ ૩ ૫ ૪ ૧ ૮ ૧૨ ૭} શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ, રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

^{૧૧ ૧૦ ૯ ૧ ૧૩ ૧૪} અધિષ્ઠાય મનશ્રાયં, વિષયાનુપસેવતે ॥ ૯ ॥

૨૧૦:—આ [જીવાત્મા] કાનનો, આંખનો તથા સ્પર્શદ્રિયનો, જીભનો અને નાકનો તથા મનનો આશ્રય કરીનેજ વિષયોને ભોગવે છે. ૯

એ સૂક્ષ્મતમ આત્માને મૂઢ પુરુષો દેખતા નથી, માત્ર વિવેકી પુરુષોજ તેને દેખે છે એમ કહે છે:—

૧ ૩ ૨૭ ૫ ૪ ૬
ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાઽપિ, ઘુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૧
વિમૂઢા નાનુપश्यंति, पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥ ૧૦ ॥

૨૧૦:—ઉત્ક્રમણ કરનારા, અથવા [સ્થૂલશરીરમાં] રહેલા અથવા [વિષયોને] ભોગવનારા, [તથા] ગુણોવડે યુક્તને પણ અત્યંતમૂઢો દેખતા નથી, [પણ] જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા દેખે છે. ૧૦

નીચેના શ્લોકથી પૂર્વોક્ત વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૬ ૭ ૪ ૫
યતંતો યોગિનશ્ચૈનં, पश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ।

૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૧
યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો, नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥ ૧૧ ॥

૨૧૦:—યત્ન કરતા એવા યોગીઓજ [પોતાની] બુદ્ધિમાં રહેલા એને-એ આત્માને-જુએ છે, [અને] યત્ન કરતાં [છતાં] પણ અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અવિવેકીઓ એને દેખતા નથી. ૧૧

ચૌદમા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં કહેલા અર્થના વર્ણન-માટે નીચેના ચાર શ્લોકોથી ભગવાન પોતાની વિશ્વતિઓને સંક્ષેપમાં કહે છે:—

૨૧ ૩ ૧૦ ૧૧ ૯
यदादित्यगतं तेजो, जगद्भासयतेऽखिलम् ।

૫ ૪ ૮ ૬ ૭ ૧૨ ૧૩ ૧૫ ૧૪
यच्चंद्रभासे यच्चाग्नौ, तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ ૧૨ ॥

૨૧૦:—સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ [તથા] ચંદ્રમાં [રહેલું]

જે [તેજ] અને અગ્નિમાં [રહેલું] જે [તેજ છે, તથા જે તેજ] આખા જગતનો પ્રકાશ કરે છે તે તેજને [તમે] મારું [સ્વરૂપ] બોલો. ૧૨

૩ ૪ ૧ ૫ ૭ ૬ ૨
ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ, ધારયામ્યહમોજસા ।

૧૪ ૮૧૩ ૧૨ ૧૦ ૧૧ ૯
પુષ્ણામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ, સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥ ૧૩ ॥

૨૧૦:—અને [પોતાના] બલવડે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને ભૂતોને હું ધારણ કરું છું, તથા રસસ્વભાવવાળા ચંદ્રરૂપ થઈને સર્વ ઔષધીઓને પુષ્ટિવાળી કરું છું. ૧૩

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા, પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

૭ ૧૦ ૯ ૮
પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ, પચામ્યન્નઃ ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

૨૧૦:—હું જઠરાગ્નિરૂપ થઈને પ્રાણીઓના દેહને આશ્રયે રહેલો [છું, અને] પ્રાણ તથા અપાનવડે પ્રજવલિત થઈ ચાર પ્રકારના અન્નને પચાવું છું. ૧૪

૩ ૧ ૨ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૧૦ ૯
સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો, મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ।

૧૩ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૨૧ ૨૦ ૧૮ ૧૯
વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો, વેદાંતકૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

૨૧૦:—વળી હું સર્વના હૃદયમાં [જીવાત્મરૂપે] પેઠેલો [છું.] મારાથી સ્મૃતિ [અને] જ્ઞાન તથા [તે સ્મૃતિનો અને જ્ઞાનનો] અભાવ [થાય છે,] અને સર્વ વેદોવડે હુંજ બાણવાયોગ્ય [છું, હું] વેદાંતના અર્થના સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક [છું,] અને હુંજ વેદનો બાણનાર [છું.] ૧૫

હવે કાર્યકારણરૂપ બંને ઉપાધિથી રહિત નિરુપાધિક શુદ્ધ સ્વરૂપને નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

૨ ૩ ૫ ૧ ૭ ૮ ૯ ૪ ૬
દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે, ક્ષરશ્ચાક્ષર एव च ।

૧૨ ૧૦ ૧૧ ૧૪ ૧૫ ૧૩
ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ, કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શ્લોક:--સંસારમાં આ બેજ પુરુષ [છે, એક] તો ક્ષર તથા [બીજો] અક્ષર. સર્વ ભૂતો ક્ષર કહેવાય છે, [અને] કારણરૂપ માયા અક્ષર [કહેવાય છે.] ૧૬

એ બંને ઉપાધિઓથી વિલક્ષણ જે ઉત્તમ પુરુષ છે તે પુરુષનું હવે નિરૂપણ કરે છે:—

૨ ૩ ૧૪ ૫ ૬ ૭

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ, પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩

યો લોકત્રયમાવિશ્ય, વિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોક:--અને ઉત્તમ પુરુષ [તો તે બેનાથી] ભિન્ન પરમાત્મા એ નામથી કહ્યા [છે.] જે ત્રણ લોકમાં પ્રવેશ કરીને [તેને] ધારણ કરે છે. [તે] અવ્યયરૂપ [છે, તથા] ઈશ્વરરૂપ [છે.] ૧૭

હવે પોતાના પુરુષોત્તમપણાની પ્રસિદ્ધિમાં કારણ કહે છે:—

૧ ૩ ૪ ૨ ૬ ૭ ૫૮

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

૯ ૧૫ ૧૦ ૧૨ ૧૧ ૧૪ ૧૩

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ, પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોક:--જે [કારણ]થી હું ક્ષરને ઓળંગી ગયેલો [છું,] અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ [છું,] આથી લોકમાં અને વેદમાં [હું] પુરુષોત્તમ [એવા નામથી] પ્રસિદ્ધ [થયો] છું. ૧૮

પુરુષોત્તમ એવા નામના જ્ઞાનનું ફલ કહે છે:—

૨ ૪ ૫ ૩ ૭ ૬

યો મામેવમસંમૂઢો, જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

૮ ૯ ૧૨ ૧૧ ૧૦ ૧

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં, સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

શ્લોક:--હે અર્જુન ! જે સમોહથી રહિત [થઈ] મને એ પ્રમાણે પુરુષોત્તમરૂપ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ [થાય છે, તથા] ભક્તિયોગથી મને ભજે છે. ૧૯

હવે આ અધ્યાયના વિષયની સ્તુતિ કરીને અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે:—

૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૭ ૧

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૨

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्, कृतकृत्यश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मसूत्रप्रवृत्त्यायां योगशास्त्रे श्री-
कृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ ૧૫ ॥

શાસ્ત્રાર્થ:-હે પાપરહિત-અર્જુન ! હે ભારત ! મેં
પૂર્વોક્તરીતે અત્યંતગુહ્યરૂપ [તથા] શાસ્ત્રરૂપ આ કહ્યું [છે.] એને
બાણીને બુદ્ધિમાન થાય છે, અને કૃતાર્થ [થાય છે.] ૨૦

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પુરુષોત્તમયોગનામના પંદરમા અધ્યાયની શ્રીનાથ-
શર્મવિરચિત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૧૫

ૐ

અધ્યાય ૧૬ મો દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ.

ગયા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં કહેલી વાસનાને નવમા અધ્યાયમાં દૈવી, આસુરી ને રાક્ષસી એ ત્રણ પ્રકારના પ્રાણીઓની પ્રકૃતિરૂપે કહેલી છે, તેમાં દૈવીપ્રકૃતિ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે, ને આસુરી તથા રાક્ષસી પ્રકૃતિ ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે. એ ત્રણ પ્રકૃતિમાંની પ્રથમ પ્રકૃતિને દૈવીસંપત્તિરૂપે ને બીજી બેને આસુરી-સંપત્તિરૂપે આ અધ્યાયમાં વર્ણવવી છે, તેમાં પ્રથમ દૈવીસંપત્તિનું સ્વરૂપ નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

^૧અભયં ^૨સત્ત્વસંશુદ્ધિર્, ^૩જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

^૪દાનં ^૬દમશ્ચ ^૮યજ્ઞશ્ચ, ^૯સ્વાધ્યાયસ્તપ ^{૧૦}આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—અભય, અંતઃકરણની અતિશુદ્ધિ, જ્ઞાનમાં અને યોગમાં દૃઢસ્થિતિ, દાન અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ તથા યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ [ને] સરલતા [આ સર્વ દૈવીસંપત્તિરૂપ છે.] ૧

^૧અહિંસા ^૨સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ ^૩શાંતિરપૈશુનમ્ ।

^૪દયા ^૬ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં, ^૮માર્દવં ^{૧૦}હીરચાપલમ્ ॥ ૨ ॥

શ્લોક:—અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાંતિ, અપૈશુન, (ચાડી ન કરવી,) ભૂતોમાં દયા, લલુપ્તા ન કરવી તે, માર્દવ, (મનની કોમલતામાં,) અકાર્યમાં લોકલગ્ન [ને] અચપલપણું [એ દૈવીસંપત્તિરૂપ છે.] ૨

^૨તેજઃ ^૩ક્ષમા ^૪દૃતિઃ ^૫શૌચં ^૬મદ્રોહો ^૭નાતિમાનિતા ।

^{૧૧}ભવંતિ ^૮સંપદં ^૯દૈવીમભિજાતસ્ય ^{૧૦}ભારત ॥ ૩ ॥

શૈભ્યઃ—હે અર્જુન ! તેજ, ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા, અદ્રોહ [ને] અત્યંત પૂજ્યપણાની લાવનાથી રહિતપણું [એ] સત્વગુણવાળી સંપત્તને સંપાદન કરીને જન્મેલાને [પ્રાપ્ત] થાય છે. ૩

હવે આસુરીસંપત્તને સંક્ષેપમાં એક શ્લોકથી કહે છે:—

૫ ૬ ૮ ૭ ૯ ૧૧ ૧૦
દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ, ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

૧૩ ૧૨૪ ૧ ૩ ૨
અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય, પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥

શૈભ્યઃ—હે પાર્થ ! રજસ્તમોગુણમય [અશુભ] સંપત્તને સંપાદન કરીને જન્મેલાને દંભ, દર્પ અને અહંકાર, ક્રોધ અને પારુષ્ય (કઠોર લાષણુ,) તથા અજ્ઞાન[આ દોષ]જ [પ્રાપ્ત થાય છે.] ૪

દૈવીસંપત્તના તથા આસુરીસંપત્તના લિન્ન લિન્ન ફલને કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૫ ૪ ૬
દૈવી સંપદ્ધિમોક્ષાય, નિવંધાયાસુરી મતા ।

૧૨ ૧૩ ૯ ૮ ૧૦ ૧૧ ૭
મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥ ૫ ॥

શૈભ્યઃ—દૈવીસંપત્ત મોક્ષને માટે [ને] આસુરી [સંપત્ત] બંધને માટે માનેલી [છે.] હે પાંડવ ! [તમે] દૈવીસંપત્તને સંપાદન કરીને જન્મેલા છો [માટે] શોક ન કરો. ૫

દૈવી અને આસુરીથી લિન્ન ત્રીજી મનુષ્યોની સૃષ્ટિ નથી એમ કહે છે:—

૪ ૬ ૩ ૨ ૭ ૯ ૫ ૮
દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્, દૈવ આસુર ઇવ ચ ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧ ૧૪ ૧૫
દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત, આસુરં પાર્થ મે ગૃણુ ॥ ૬ ॥

શૈભ્યઃ—હે પાર્થ ! આ લોકમાં બેજ ભૂતસર્ગ [છે, એક] દૈવ અને [બીજો] આસુર. દૈવ [સર્ગ-સમૂહ] વિસ્તારથી કહ્યો, [હવે] આસુર[સર્ગ]ને મારાથી સાંભળો. ૬

હવે નીચેના બાર શ્લોકોથી આસુરીસંપત્તને પ્રાણીઓના વિશેષભુક્ષ્યથી કહે છે:—

૪ ૪ ૫ ૮ ૨ ૧ ૭ ૧
પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ, જના ન વિદુરાદુરાઃ ।

૧૧ ૧૦ ૧૬ ૧૫ ૧૩ ૧૪ ૧૮ ૧૭ ૯ ૧૨
ન શૌચં નાપિ ચાચારો, ન સત્યં તૈષુ વિચિતે ॥ ૭ ॥

શ્લોક:--આસુરજનો ધર્મને તથા અધર્મને જાણતા નથી, તથા તેઓમાં શૌચ રહેતું નથી, અને આચાર પણ [રહેતો] નથી, સત્ય [પણ રહેતું] નથી. ૭

તેઓના વિચારમાં પણ દુષ્ટતા રહેલી હોય છે એમ જણાવે છે:--

૩ ૪ ૧ ૨ ૮ ૫
અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાદુરનીશ્વરમ્ ।

૧ ૧૦ ૯ ૭
અપરસ્પરસંભૂતં, કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

શ્લોક:--તેઓ જગતને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ, (ધર્માધર્મના આશ્રયવિનાશનું,) અનીશ્વર, અપરસ્પરસંભૂત (સ્ત્રીપુરુષના સંગથી ઉપજેલું) [ને] કામહૈતુક કહે છે, [તથા] ખીન્નું શું [કારણ હોય ? એમ કહે છે.] ૮

પૂર્વોક્ત દેહાત્મવાદીની તે દૃષ્ટિમાં અનિષ્ટરૂપતાને કહે છે:--

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
एतां दृष्टिमवष्टभ्य, नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

૧૦ ૬ ૯ ૮ ૭
प्रभवंत्युग्रकर्माणः, क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ૯ ॥

શ્લોક:--એ દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને [તે] નષ્ટાત્માઓ, (જીવતે મુઆજેવા), અલ્પબુદ્ધિવાળા, ઉગ્રકર્મવાળા [તથા પ્રાણીઓના] શત્રુઓ જગતના નાશને માટે [વ્યાઘ્રસર્પાદિરૂપે] ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

પુનઃ કાલાંતરે જ્યારે કોઈ કર્મથી તેઓ મનુષ્યયોનિને પામે છે ત્યારે પણ તેઓ પોતાના શ્રેયના ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી કિંતુ અશ્રેયના ઉપાયમાંજ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ કહે છે:--

૨ ૩ ૧ ૪
काममाश्रित्य दुष्पूरं, दंभमानमदान्वेत्तः ।

૬ ૮ ૭ ૯ ૫
मोहाद्यूहीत्वाऽसद्ग्राहान्, प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः ॥ ૧૦ ॥

શૈ:—હુપૂર કામનો આશ્રય કરીને હલ, માન ને મદ-
વડે યુક્ત થયેલા [તથા] અપવિત્રવ્રતવાળા [તેઓ] મોહથી અશુભ
નિશ્ચયોને ગ્રહણ કરીને [વેદવિરુદ્ધ કર્મોમાં] પ્રવર્તે છે. ૧૦

પૂર્વોક્ત આસુરપુરુષોને વળી આસુરીસંપત્તિ અનેક
વિશેષણોથી ઢાંકે છે:—

૪ ૩ ૧ ૨ ૫
ચિંતામપરિમેયાં ચ, પ્રલયાંતામુપાશ્રિતાઃ ।

૬ ૭ ૮ ૯
કામોપભોગપરમા, પ્તાદૈતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

શૈ:—અને મુએ જેનો અંત આવે એવી અપરિમિત
ચિંતાનો આશ્રય કરનારા, વિષયોના ઉપભોગને પરમપુરુષાર્થ
માનનારા [તથા] આ વિષયજન્ય દૃષ્ટ[જ] સુખ [છે] એવા
નિશ્ચયવાળા. ૧૧

૧ ૨ ૩
આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ, કામક્રોધપરાયણાઃ ।

૭ ૪ ૫ ૬
ઈહંતે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥ ૧૨ ॥

શૈ:—આશાફૂંપી સેંકડો પાશોવડે બંધાયેલા [તથા] કામને
અને ક્રોધને પરાયણ થયેલા [તેઓ] વિષયોપભોગને માટે
અન્યાયવડે ધનના સંચયને ઇચ્છે છે. ૧૨

તે આસુરજનોની એ પ્રકારની દ્રવ્યની તૃષ્ણાને તેમનાં
મનોરાજ્યોને ઢાંકીને વર્ણવે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૭ ૬
ઇદમગ્ર મયા લબ્ધમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।

૮ ૧૦ ૧૧ ૧૩ ૯ ૧૫ ૧૪ ૧૨
ઇદમસ્તીદમપિ મે, ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

શૈ:—આ [ધન] આજ મેં મેળવ્યું [છે.] આ મનોરથને
[હું શીઘ્રજ] પામીશ. આ [ધન] મારું છે, [અને] આ ધન પણ
[આવતે વર્ષે] વળી [ધણું] થશે. ૧૩

હવે તેઓના અભિપ્રાયને ઢાંકીને તેમના ક્રોધનું પણ વર્ણન
કરે છે:—

૨ ૧ ૪ ૩ ૮ ૫ ૬ ૭
અસૌ મયા હતઃ શત્રુર્, હનિષ્યે ચાપરાનપિ ।

૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧૫ ૧૬
ઈશ્વરોઽહમહં ભોગી, સિદ્ધોઽહં બલવાન્સુખી ॥ ૧૪ ॥

શ્લોક:— મેં આ શત્રુ હણ્યો, અને બીજાઓને પણ હણીશ.
હું ધન્ય, હું ભોગી, હું સિદ્ધ, [હું] બલવાન [ને હું] સુખી [છું] ૧૪
ધનથી અથવા કુલથી પણ આ જગતમાં મારા સમાન
બીજો કોઈ નથી એમ તે આસુરપુરુષ કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૭ ૬ ૮ ૫ ૪
આદ્યોઽભિજનવાનસ્મિ, કોઽન્યોઽસ્તિ સદૃશો મયા ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
યદ્યપે દાસ્યામિ મોદિષ્ય, ઇત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્લોક:— ધનવાન [તથા] કુલવાન [હુંજ] છું, મારા
સમાન બીજો કોણ છે ? [હું] યાગ કરીશ, [તથા] દાન
કરીશ, [ને તેથી] હર્ષ પામીશ. એવી રીતે [તેઓ] અજ્ઞાન-
વડે અતિમોહ પામેલા [છે.] ૧૫

૧ ૨
અનેકચિત્તવિભ્રાંતા, મોહજાલસમાવૃતાઃ ।

૪ ૩ ૭ ૬ ૫
પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ, પતંતિ નરકેઽશુચૌ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોક:—અનેક પ્રકારના ચિત્તના હુષ્ટ સંકલ્પોથી નાના-
પ્રકારની ભ્રાંતિને પામેલા, મોહરૂપી જાલમાં અત્યંત વીંટાયેલા,
[ને] વિષયભોગોમાં અત્યંત આસક્ત [તેઓ] અપવિત્ર
નરકમાં પડે છે. ૧૬

કોઈ આસુરપુરુષોની યાગાદિ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે
છે માટે તેમને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેવું અયુક્ત છે
એવી શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

૧ ૨ ૩
આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા, ધનમાનમદાન્વેષતાઃ ।

૮ ૫ ૪ ૭ ૬
યજંતે નામયજ્ઞેસ્તે, દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥

૨૧૦:—પોતે પોતાની મેળેજ પૂજ્ય થઈ બેઠેલા, નમ્રતા-રહિત, ધનના ને માનના મદવડે યુક્ત તેઓ નામમાત્ર યજ્ઞોવડે વિધિરહિત કંલથી [પરમાત્માનું] યજન કરે છે. ૧૭

તે આસુરપુરુષોને વિવેકવૈરાગ્યાદિ જ્ઞાનનાં અંતરંગસાધનો કદી પણ સિદ્ધ થતાં નથી એમ કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૭ ૬
અહંકારં બલં દર્પ, કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતા: ।

૯૮ ૧૦ ૧૧
મામાત્મપરદેહેષુ, ગદ્ધિંતોઽભ્યસૂયકા: ॥ ૧૮ ॥

૨૧૦:—અહંકાર, બલ, ગર્વ, કામ [ને] ક્રોધનો આશ્રય કરનારા, અને પોતાના અને બીજાના દેહોમાં [રહેલા] મારો અત્યંત દ્વેષ કરનારા [તથા] ઘણી અસૂયા કરનારા [તેઓ નરકમાં પડે છે.] ૧૮

તે આસુરપુરુષોનો કદીપણ નિસ્તાર થતો નથી એમ કહે છે:—

૬ ૭ ૧ ૨ ૮ ૮
તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્, સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

૯ ૪ ૫ ૧૦ ૧૨ ૧૧
ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાંનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥ ૧૯ ॥

૨૧૦:—દ્વેષ કરનારા, ક્રૂર, નરોમાં અધમ [ને] નિરંતર અશુભ કર્મ કરનારાઓ તેઓને હું નરકે જવાના માર્ગોમાં ફેંકું છું, [ત્યારપછી હું તેમને] અત્યંત ક્રૂર યોનિઓમાંજ [નાંખું છું.] ૧૯

બહુ જન્મોને અંતે પણ તેઓનું આ કલ્પમાં શ્રેય થવાનું નથી એમ કહે છે:—

૨ ૩ ૪ ૭ ૫ ૬
આસુરીં ગોત્રેણાન્ના, મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

૮૯ ૧૦ ૧ ૧૧ ૧૪ ૧૨ ૧૩

મામપ્રાપ્યૈવ કૌંતેય, તતો યાંત્યધમાં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥

૨૧૦:—હે કૌંતેય ! આસુરી યોનિને પામેલા [તેઓ] જન્મજન્મમાં મૂઢ [થઈને તથા વેદરૂપ] મને નહિ પામીનેજ તેથી [પણ] અધમ ગતિને પામે છે. ૨૦

હવે આસુરીસંપત્તને સંક્ષેપમાં કહે છે:—

૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯
ત્રિવિધં નરકસ્યેદં, દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥

શ્લોક:—આ પુરુષને અધમયોનિની પ્રાપ્તિ કરનારાં આ ત્રણ પ્રકારનાં નરકનાં દ્વાર [છે,] કામ, ક્રોધ અને લોભ. તેટલામાટે [પુરુષે] એ ત્રણેને [સદાચક્ર રાખીને] ત્યજવાં જોઈએ. ૨૧

એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવાથી થનારા શુભ ફલને કહે છે:—

૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
एतैर्विमुक्तः कौंतेय, तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ૨૨ ॥

શ્લોક:—હે કૌંતેય ! નરકના સાધનભૂત એ ત્રણથી અત્યંત મોકળો થયેલો પુરુષ પોતાના કલ્યાણને આચરે છે તેથી પરમ ગતિને પામે છે. ૨૨

શ્રેયનું ને અશ્રેયનું ભાન શાસ્ત્રદ્વારા થાય છે, અન્યરીતે થતું નથી, માટે શાસ્ત્રનો પરિત્યાગ કરીને પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક વર્તનારનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી એમ કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य, वर्तते कामकारतः ।

૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
न स सिद्धिमवाप्नोति, न सुखं न परां गतिम् ॥ ૨૩ ॥

શ્લોક:—જે [પુરુષ] શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરીને [પોતાની] ઇચ્છામાત્રથી વર્તે છે તે [પુરુષ] અંતઃકરણની શુદ્ધિને પામતો નથી, [આ લોકના] સુખને [પામતો] નથી, [તથા સ્વર્ગમોક્ષરૂપ] પરમ ગતિને [પણ પામતો] નથી. ૨૩
ઇચ્છાપૂર્વક વર્તનારો પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે માટે શાસ્ત્ર-વિધિથી કર્મો કરવાં એમ કહે છે:—

૧ ૪ ૫ ૨ ૩
તસ્માચ્છાસ્રં પ્રમાણં તે, કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

૮ ૭ ૮ ૧૦ ૧૧
જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં, કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-
कृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

શબ્દાર્થ:—તે કારણથી તમારે કાર્ય અને અકાર્યની
વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ [છે.] અહીં શાસ્ત્રે વિધાન કરેલા
કર્મને બાણીને [તમે યુદ્ધાદિ કર્મ] કરવાને યોગ્ય છે. ૨૪

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના દૈવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગનામના સોળમા અધ્યાયની
શ્રીનાથશર્માવિરચિત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૧૬

ૐ

અધ્યાય ૧૭ મો

શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ.

શાસ્ત્રવિધિપ્રમાણે વર્તનારાને દેવ ગણવા, ને શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરી સ્વેચ્છાપ્રમાણે વર્તનારાને અસુર ગણવા એવો નિર્ણય ગયા અધ્યાયના અંતમાં કર્યો, પણ શાસ્ત્રવિધિનો આલસ્યાદિક દોષથી પરિત્યાગ કરી પોતાના પિતાપિતામહાદિક વૃદ્ધપુરુષોના વ્યવહારમાત્રથી શ્રદ્ધાપૂર્વક નિષિદ્ધકર્મોનો પરિત્યાગ ને વિહિતકર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારાને શામાં ગણવા તેનો નિર્ણય કર્યો નહિ માટે અર્જુન શ્રીભગવાનને પૂછે છે:—

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

૨ ૩ ૪ ૭ ૫ ૬
યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય, યજંતે શ્રદ્ધયાઽન્વિતાઃ ।

૮ ૧૧ ૯ ૧૦ ૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ, સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—અર્જુન બોલ્યા:—‘હે શ્રીકૃષ્ણ ! જેઓ શાસ્ત્રવિધિનો પરિત્યાગ કરીને શ્રદ્ધાવડે યુક્ત [થઈ] પૂજન કરે છે તેઓની વળી કયા પ્રકારની નિષ્ઠા [છે ?] સાત્ત્વિકી અથવા રાજસીતામસી ?’ ૧

અર્જુનના પૂર્વોક્ત સંશયની નિવૃત્તિ કરવામાટે શ્રીભગવાન તે શ્રદ્ધાના લેહને કહે છે:—

॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

૧૧ ૧૩ ૪ ૧ ૨ ૩
ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા, દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

૫ ૭ ૬ ૧૨ ૯ ૮ ૧૦ ૧૪ ૧૫
સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ, તામસી વેતિ તાં ગૃણુ ॥ ૨ ॥

શ્લોક:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—‘દેહાભિમાનીઓની તે સ્વભાવ-

જન્ય શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી અને રાજસી તથા તામસી એમ ત્રણ પ્રકારનીજ થાય છે તેને સાંભળો. ૨

વાસનારૂપ નિમિત્તકારણની વિચિત્રતાથી શ્રદ્ધાનું વિચિત્ર-પાણું કહી હવે તે શ્રદ્ધાના ઉપાદાનકારણરૂપ અંતઃકરણની વિચિત્રતાથી તે શ્રદ્ધાનું વિચિત્રપાણું કહે છે:—

૩ ૨ ૪ ૫ ૧
સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય, શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

૮ ૬ ૭ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો, યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩ ॥

શ્લોક:—હે ભારત ! સર્વની [પોતાના] અંતઃકરણને અનુસારે શ્રદ્ધા થાય છે. [એવી રીતે] આ પુરુષ શ્રદ્ધાવાળો [થાય છે માટે] જે [પુરુષ] જે શ્રદ્ધાવાળો [થાય છે] તે [પુરુષ] તે[શ્રદ્ધાવાળો]જ [કહેવાય છે.] ૩

તેઓની તે શ્રદ્ધા તેમના દેવપૂજનાદિક કાર્યરૂપ ચિહ્નથી અનુમાનવડે જાણવામાં આવે છે એમ કહે છે:—

૩ ૪ ૨ ૫ ૬
યજંતે સાઽદેવતા દેવાન્, યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

૭ ૯ ૮ ૧૧ ૧૦ ૧૨ ૧
પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે, યજંતે તામસા જનાઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોક:—[જે] મનુષ્યો દેવોને પૂજે છે [તેઓ] સાત્ત્વિકો [જાણવા, અને જેઓ] યક્ષોને અને રાક્ષસોને [પૂજે છે તેઓ] રાજસો [જાણવા, અને જેઓ] પ્રેતોને અને ભૂતોના સમૂહોને પૂજે છે [તે] બીજા [પુરુષો] તામસો [જાણવા.] ૪

રાજસતામસભાવનો પરિત્યાગ નહિ કરીને શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલા માર્ગનું જેઓ અનુસરણ કરે છે તેઓ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કેવલ દુઃખનાજ લાગી થાય છે એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

૫ ૬ ૮ ૩ ૭ ૪
અશાસ્ત્રવિદિતં ઘોરં, તપ્યંતે યે તપો જનાઃ ।

૧ ૨
દંભાદંકારસંયુક્તાઃ, કામરાગબલ્લાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

શૈભ્યઃ—હંભ અને અહંકારથી સંયુક્ત એવા [તથા] કામ, રાગ અને બલવડે યુક્ત એવા જે જનો શાસ્ત્રે નહિ કહેલા ઘોર તપને કરે છે [તેમને આસુરનિશ્ચયવાળા બાણો.] ૫

કર્ષયંતઃ શરીરસ્થં, ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાંતઃશરીરસ્થં, તાન્વિદ્વદ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬ ॥

શૈભ્યઃ—[તથા જેઓ પોતાના] શરીરમાં રહેલાં [પાંચ] ભૂતોના સમૂહને કૃશ કરે છે, અને શરીરની અંતર રહેલા મને પણ [કૃશ કરે છે, તથા] અવિવેકવાળા [છે] તેઓને [તમે] આસુરનિશ્ચયવાળા બાણો. ૬

સાત્ત્વિકોનું ગ્રહણ કરાવવામાટે તથા રાજસતામસોનો પરિત્યાગ કરાવવામાટે આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાન એ ચારના ત્રિવિધપણાને કહે છે:—

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય, ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં, તેષાં ભેદમિમં ગૃણુ ॥ ૭ ॥

શૈભ્યઃ—વળી સર્વનો પ્રિય આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે; તથા યજ્ઞ, તપ [ને] દાન [પણ ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે;] તેઓના આ [સાત્ત્વિકાદિ] ભેદને [તમે] સાંભળો. ૭

તેમાં આહારના સાત્ત્વિકાદિ ભેદને નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યંસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા, આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

શૈભ્યઃ—આયુષ્ પુદ્ધિસામર્થ્ય બલ આરોગ્ય સુખ અને રુચિ વધારનારા, સ્વાદવાળા, ચીકણા, સ્થિર [રહેનારા ને] હૃદયને પ્રસન્નતા આપે એવા આહારો સાત્ત્વિકને પ્રિય [છે.] ૮

^૧
કદ્મુલવળાત્યુષ્ણાંતીક્ષ્ણરુક્ષવિદાહિનઃ ।

^૩ ^૪ ^૫ ^૨
આહારા રાજસસ્યે, દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

શૈભ્યં—[અતિ] કડવા, [અતિ] ખાટા, [અતિ] ખારા, અત્યંત ઊના, [અતિ] તીખા, [અતિ] લૂખા અને અતિદાહ કરનારા, [તથા] દુઃખ શોક અને રોગ ઉપજાવનાર આહારો રાજસને પ્રિય [છે.] ૯

^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૧ ^૨
યાતયામં ગતરસં, પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।

^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧} ^{૧૨}
હાચ્છેન્મપિ ચામેધ્યં, ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

શૈભ્યં—તથા જે અર્ધ પાકેલું, રસવિનાળું, દુર્ગંધવાળું, [એક રાત જવાથી] ટાકું, (વાસી,) એકું અને વળી યજ્ઞને અયોગ્ય [એવું] ભોજન [તે] તામસને પ્રિય [છે.] ૧૦

હવે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ એ ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞને કહે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦}
અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો, વિધિદૃષ્ટો ય ઇજ્યતે ।

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦}
યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ, સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

શૈભ્યં—ફલની ઇચ્છાવિનાનાએ યજ્ઞન અવશ્ય કરવાયોગ્ય જ [છે] એમ મનને નિશ્ચયવાળું કરીને જે શાસ્ત્રવિહિત યજ્ઞ અનુષ્ઠાન કરાય છે તે સાત્ત્વિક [કહેવાય છે.] ૧૧

^૪ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦}
અભિસંધાય તુ ફલં, દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

^{૧૦} ^૧ ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૪} ^{૧૩}
ઇજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ, તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસઃ ॥ ૧૨ ॥

શૈભ્યં—હે અર્જુન ! વળી ફલને ઉદ્દેશે કરીને અને વળી દંભને અર્થે પણ જે [યજ્ઞ] અનુષ્ઠાન કરાય છે તે યજ્ઞને [તમે] રાજસ ભણો. ૧૨

^૧ વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં, ^૨ મંત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।

^૫ શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં, ^૬ તામસં ^૭ પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

શૈભ્યઃ—શાસ્ત્રના વિધિરહિત, અન્નદાનથી રહિત, મંત્રરહિત, દક્ષિણરહિત [તથા] શ્રદ્ધાથી અત્યંતરહિત [એવા] યજ્ઞને [વેદને જાણનારા શિષ્ટજનો] તામસ [યજ્ઞ] કહે છે. ૧૩

હવે શરીરના, વાણીના ને મનના તપને કહે છે:—

^૧ દેવદ્વિજગુરુમાઙ્ગપૂજનં ^૨ શૌચમાર્જવમ્ ।

^૪ બ્રહ્મચર્યમર્હિસા ^૫ ચ, ^૬ શારીરં ^૭ તપ ^૮ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

શૈભ્યઃ—દેવ દ્વિજ ગુરુ અને પ્રાણનું પૂજન, [શરીરની] પવિત્રતા, સરલતા, બ્રહ્મચર્ય અને અર્હિસા [એ સર્વ] શરીર-સંબંધી તપ કહેવાય છે. ૧૪

^૧ અનુદ્વેગકરં વાક્યં, ^૨ સત્યં ^૩ પ્રિયહિતં ^૪ ચ ^૫ યત્ ।

^૬ સ્વાધ્યાયાભ્યાસનં ^૭ ચૈવ, ^૮ વાઙ્મયં ^૯ તપ ^{૧૦} ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

શૈભ્યઃ—ઉદ્વેગ નહિ કરનારું, સત્ય અને પ્રિય લાગે એવું તથા હિત કરનારું જે વાક્ય, તેમજ વેદોનો અભ્યાસ [એ સર્વ] વાચિક તપ કહેવાય છે. ૧૫

^૧ મનઃપ્રસાદઃ ^૨ સૌમ્યત્વં, ^૩ મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

^૫ ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્, ^૬ તપો ^૭ માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શૈભ્યઃ—મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્યપણું, મૌન અને મનો-નિગ્રહ [ને] હૃદયની શુદ્ધિ એમ એ [સર્વ] તપ માનસ [તપ] કહેવાય છે. ૧૬

એ ત્રણ પ્રકારના તપના સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ એ ત્રણ પ્રકારના સેદને નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

૫ ૪ ૬ ૮ ૭ ૮ ૭
શ્રદ્ધયા પરયા તસં, તપસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ ।

૧ ૨ ૧૦ ૧૧
અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ, સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

શૈઃ—ફલની ઇચ્છાવિના એકાગ્રચિત્તવાળા પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાવડે કરેલું તે (પૂર્વોક્ત) ત્રણ પ્રકારનું [જે] તપ [છે તે તપને શિષ્ટજનો] સાત્ત્વિક [તપ] કહે છે. ૧૭

૪ ૭ ૫ ૧૧ ૨
સત્કારમાનપૂજાર્થે, તપો દંભેન ચૈવ યત્ ।

૭ ૮ ૧૧ ૧૦ ૮ ૧૨ ૧૩
ક્રિયતે તદિદ્ પ્રોક્તં, રાજસં ચલમધુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

શૈઃ—અને જે તપ સત્કાર, માન અને પૂજાને માટે ફલવડેજ કરાય છે તેને રાજસ [તપ] કહેલું [છે. તે] આ લોકમાં [ફલ આપે છે, ને] ચલ [તથા] અધુવ [છે.] ૧૮

૩ ૪ ૧ ૫ ૬ ૨
મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્, પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

૮ ૮ ૭ ૧૧ ૧૨ ૧૩
પરસ્યોત્સાદનાર્થે વા, તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૧૯ ॥

શૈઃ—જે તપ દુરાગ્રહવડે પોતાના [દેહાદિને] પીડા કરીને કરાય છે, અથવા બીજાના વિનાશને અર્થે [કરાય છે,] તે [તપ શિષ્ટપુરુષોએ] તામસ કહેલું [છે.] ૧૯

હવે દાનના સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ પ્રકારના લેહને કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૧૧ ૮
દાતવ્યમિતે યદ્દાનં, દીયતેન્નુપકારિણે ।

૫ ૭ ૬ ૧૦ ૮ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ, તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

શૈઃ—દાન અવશ્ય કરવાયોગ્ય [છે] એવી રીતના [નિશ્ચયવડે] જે દાન [ઉત્તમ] દેશમાં અને [ઉત્તમ] કાલમાં તથા ઉપકાર નહિ કરનાર કિંવા ઉપકાર નહિ માનનાર પાત્રને અપાય છે તે દાન સાત્ત્વિક કહ્યું [છે.] ૨૦

૨ ૩ ૪ ૬ ૭ ૫ ૧
યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થે, ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

૧૦ ૮ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
દીયતે ચ પરિહિંતું, તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

શૈભ્યઃ—વળી જે [દાન] અવશ્ય સામા ઉપકારમાટે અથવા
ફલને ઉદ્દેશીને અને અતિકલેશયુક્ત [થઈને] દેવાય છે તે દાન
[શિષ્ટ પુરુષોએ] રાજસ કહેલું [છે.] ૨૧

૪ ૨ ૩ ૫ ૧ ૮
અદેશકાલે યદ્દાનંમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

૬ ૭ ૯ ૧૦ ૧૧
અસત્કૃતમવજ્ઞાતં, તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

શૈભ્યઃ—અને જે દાન અપવિત્ર દેશકાલમાં, અપાત્રોને
સત્કારરહિત [તથા] અવજ્ઞાપૂર્વક અપાય છે તે [દાન શિષ્ટ-
પુરુષોએ] તામસ કહેલું [છે.] ૨૨

યજ્ઞાદિમાં પ્રમાદાદિથી કાંઈ વિશુષ્ટતા રહી જાય તો તેની
નિવૃત્તિમાટે ઐ તત્સત્ એ પરમાત્માના નામના ઉચ્ચારણરૂપ
સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્તને કહે છે:—

૧ ૨ ૫ ૪ ૭ ૬
ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો, બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

૯ ૭ ૧૧ ૧૦ ૧૩ ૧૨ ૧૪ ૮
બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ, યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

શૈભ્યઃ—ૐ તત્ સત્ એવી રીતનું ત્રણ અવયવવાળું બ્રહ્મનું
નામ [બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ] સ્મરણ કરેલું [છે.] તેવડે [સૃષ્ટિના]
આદિકાલમાં [પ્રજાપતિએ] બ્રાહ્મણો અને વેદો તથા યજ્ઞો
સૂચ્યા [છે.] ૨૩

ૐ તત્સત્ એ પરમાત્માના નામનું વ્યાખ્યાન નીચેના
ચાર શ્લોકોથી કરે છે, તેમાં પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી ૐ એ
શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૭
તસ્માદોમૈત્યુદાહૃત્ય, યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

૯ ૬ ૮ ૫
પ્રવર્તેતે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

શૈઃ—તેટલામાટે ઐ એવી રીતના શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને વેદવેત્તાઓની વિધિશાસ્ત્રે કહેલી યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપ ક્રિયાઓ નિરંતર પ્રવર્તે છે. ૨૪

૨ ૩ ૫ ૪ ૬
તદિત્યનભિસંધાય, ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

૯ ૭ ૮ ૧૦ ૧
દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ, ક્રિયંતે મોક્ષકાંસિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

શૈઃ—મોક્ષને ઇચ્છનારાઓએ તત્ત્વ એ શબ્દનું [ઉચ્ચારણ કરીને] ફલને ન ઇચ્છીને યજ્ઞરૂપ અને તપરૂપ ક્રિયાઓ તથા વિવિધ દાનક્રિયાઓ કરાય છે. ૨૫

હવે નીચેના શ્લોકોથી સત્ત્વ એ શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરે છે:—

૨ ૪ ૩ ૫ ૬ ૭ ૮
સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ, સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

૧૦ ૧૧ ૯ ૧૨ ૧ ૧૩
પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા, સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥

શૈઃ—હે પાર્થ ! સદ્ભાવમાં અને સાધુભાવમાં સત્ત્વ એવી રીતનો આ [શબ્દ] જોડાય છે, તથા શ્રેષ્ઠ કર્મમાં [પણ] સત્ત્વ શબ્દ જોડાય છે. ૨૬

૨ ૩ ૫ ૧ ૬ ૭ ૮ ૪ ૯
યજ્ઞે તપસિ દાને ચ, સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।

૧૨ ૧૦ ૧૩ ૧૧ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭
કર્મ ચૈવ તદર્થીયં, સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

શૈઃ—અને યજ્ઞમાં, તપમાં તથા દાનમાં [જે] સ્થિતિ [તે પણ] સત્ત્વ એમ કહેવાય છે, તથા તદર્થીય (પરમાત્મામાટેનું) કર્મ પણ સત્ત્વ એમજ કહેવાય છે. ૨૭

શ્રદ્ધારહિતપણે શાસ્ત્રીયવિધિનો પરિત્યાગ કરીને કરેલાં યજ્ઞાદિ કર્મોનો વિગુણતારૂપ દોષ ઐ તત્સત્ત્વ એ નામથી દૂર થતો નથી, કેમકે શ્રદ્ધાવિના કરેલાં સર્વ કર્મો નિષ્ફલજ ગણાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૯ ૭ ૮
અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં, તપસ્ત્વં કૃતં ચ યત્ ।

૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦

અસદિત્યચ્યત પાર્થ, ન ચ તત્પ્રેત્ય નો હૃદ્ ॥ ૨૮ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-
कृष्णार्जुनसंवादे अद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥

શબ્દાર્થ:--હે પાર્થ ! અશ્રદ્ધાવડે હોમેલું, દાન કરેલું,
તપ કરેલું અને જે [બીજું કર્મ] કરેલું [હોય તે સર્વ] અસત
એમ કહેવાય છે, કેમકે તે [શ્રદ્ધારહિત કર્મ] પરલોકમાં
[પણ ફલ આપતું] નથી, [તેમ] આ લોકમાં [પણ ફલ
આપતું] નથી. ૨૮

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના અદ્ધાત્રયવિભાગયોગનામના સત્તરમા અધ્યાયની
શ્રીનાથશર્મવિરચિત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઈ. ૧૭

ૐ

અધ્યાય ૧૮ મો

મોક્ષયોગ.

કર્મી પુરુષોના સાર્ત્વિકાદિ ત્રણ પ્રકારના ભેદો ગયા
અધ્યાયમાં કહ્યા, હવે છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં કહેલા
ગોણસંન્યાસને વિશેષપણે જાણવાની ઇચ્છાથી અર્જુન શ્રી-
ભગવાનને પૂછે છે:--

॥ અર્જુન ત્વાચ ॥

^૪ સંન્યાસસ્ય ^૧ મહાબાહો, ^{૭ ૧૦} તત્ત્વમિચ્છામિ ^૯ વેદિતુમ્ ।

^૬ ત્યાગસ્ય ^૫ ચ ^૨ હૃષીકેશ, ^{૮ ૩} પૃથકેશિનિષૂદન ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—અર્જુન બોલ્યા:—‘ હે મહાબાહો ! હે
હૃષીકેશ ! હે કેશિદૈત્યનો નાશ કરનારા ! [હું] સંન્યાસના અને
ત્યાગના તત્ત્વને (સ્વરૂપને) લિન્ન [લિન્ન] જાણવાને ઇચ્છું છું.’ ૧

શ્રીભગવાન પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનું ઉત્તર કહે છે:--

^૧ કામ્યાનાં ^૨ કર્મણાં ^૩ ન્યાસં, ^૫ સંન્યાસં ^૪ કવયો ^૬ વિદુઃ

^૮ સર્વકર્મફલત્યાગં, ^{૧૦} પ્રાહુસ્ત્યાગં ^૯ વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

શ્લોક:—શ્રીભગવાન બોલ્યા:—‘ કામ્યકર્મોના ત્યાગને વિદ્વાનો
સંન્યાસ જાણે છે, [અને] વિચારમાં કુશલ [પુરુષો]
સર્વ કર્મોના ફલોના ત્યાગને ત્યાગ કહે છે. ૨

હવે કર્મોના પરિત્યાગવિષે વાદીઓના મત કહે છે:--

^૩ ત્યાજ્યં ^૧ દોષવદિત્યેકે, ^{૪ ૫} કર્મ ^૨ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

^૯ યજ્ઞદાનતપઃકર્મ, ^{૧૦ ૧૧ ૧૨} ન ત્યાજ્યમિતિ ^{૮ ૧૩} ચાપરે ॥ ૩ ॥

શ્લોક:—દોષવાળું કર્મ ત્યાગ કરવાયોગ્ય [છે] એમ
કેટલાએક બુદ્ધિમાન [પુરુષો] કહે છે, અને યજ્ઞ, દાન અને

તપરૂપ કર્મ ત્યાગ કરવાયોગ્ય નથી એમ બીજા [કેટલાએક બુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે.] ૩

હવે એ વિષયમાં પોતાના નિશ્ચયને નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

^{૫ ૬ ૪ ૨ ૩ ૧}
નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર, ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

^{૮ ૮ ૭ ૧૦ ૧૧}
ત્યાગો हि पुरुषव्याघ्र, त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

શી૦:—હે ભરતસત્તમ !—હે અર્જુન ! તે ત્યાગમાં મારા નિશ્ચયને સાંભળો, હે પુરુષવ્યાઘ્ર ! નિશ્ચય ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે. ૪

^{૧ ૨ ૩ ૫ ૬ ૪}
यज्ञदानतपःकर्म, न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

^{૮ ૮ ૧૦ ૭ ૧૩ ૧૨ ૧૧}
यज्ञो दानं तपश्चैव, पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

શી૦:—યજ્ઞ, દાન ને તપરૂપ કર્મ ત્યજવાયોગ્ય નથી, તે કરવાયોગ્યજ [છે,] કેમકે, યજ્ઞ, દાન [તથા] તપ [એ] કર્મફલની ઇચ્છારહિત પુરુષોને પવિત્ર કરનારાંજ [છે.] ૫

એ યજ્ઞાદિ કર્મોનું ચિત્તશુદ્ધિ કરવામાં સામર્થ્ય છે તો ફલેચ્છાથી કરેલાં તે કર્મો પણ ચિત્તશુદ્ધિ કરશે, માટે ફલની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો વ્યર્થ છે એવી અર્જુનના મનમાં શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

^{૩ ૫ ૨ ૪ ૬ ૮ ૮ ૭}
एतान्यपि तु कर्माणि, संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

^{૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧ ૧૪ ૧૫ ૧૩}
कर्तव्यानीति मे पार्थ, निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

શી૦:—હે પાર્થ ! વળી એ કર્મો પણ કર્તાપણના અભિમાનને અને ફલોને ત્યજીને કરવાયોગ્ય [છે] એમ મારો ઉત્તમ નિશ્ચિત મત [છે.] ૬

ત્રણ પ્રકારના ત્યાગમાં પ્રથમ તામસત્યાગનું સ્વરૂપ કહે છે:—

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ, કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭ ॥

શૈભ્યઃ—વળી નિત્યકર્મનો ત્યાગ સંભવતો નથી. તેનો મોહથી [જે] પરિત્યાગ [તે પરિત્યાગ] તામસ કહેલો [છે.] ૭ હવે રાજસત્યાગના સ્વરૂપને કહે છે:—

દુઃસ્વમિત્યેવ યત્કર્મ, કાયક્રેશભયાત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં, નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

શૈભ્યઃ—[આ કર્મ] દુઃખરૂપ [છે] એમ [માનીને] શરીરના કલેશના ભયથી કર્મનો ત્યાગ કરે [એવો] જે [ત્યાગ છે તે ત્યાગ રાજસ છે, એવા] રાજસત્યાગને કરીને તે [પુરુષ] ત્યાગના [આત્મજ્ઞાનરૂપ] ફલને [કદીપણ] પામે નહિ જ. ૮

સાત્ત્વિકત્યાગના સ્વરૂપને કહે છે:—

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ, નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ।

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ, સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૯ ॥

શૈભ્યઃ—હે અર્જુન ! કરવાયોગ્ય [છે] એ પ્રમાણે [માનીને] જે નિત્યકર્મ સંગને (કર્તાપણના અભિમાનને) તથા [કર્મ] ફલને ત્યજીનેજ કરાય છે તે ત્યાગ સાત્ત્વિક માનેલો [છે.] ૯

એ સાત્ત્વિકત્યાગથી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

ન દ્વેષ્ટ્યકુશલં કર્મ, કુશલે નાપજ્જતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો, મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

૨૧૦:—[સાત્ત્વિક] ત્યાગી [જ્યારે] સત્ત્વગુણવડે સારી રીતે વ્યાપ્ત [થાય છે ત્યારે તે] તત્ત્વજ્ઞાનવાળો [તથા] સંશયો જેના છેદાઈ ગયા છે એવો [થાય છે. પછી તે] અશોભન કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી, [અને] શોભન[કર્મ]માં પ્રીતિ કરતો નથી. ૧૦

હવે દેહાદિમાં હુંપણની બુદ્ધિ રાખનારા અજ્ઞાનીઓમાં સર્વ કર્મોનો પરિત્યાગ સંભવતો નથી એમ કહે છે:—

૧ ૧ ૨ ૭ ૫ ૪ ૬
ન હિ દેહમૃતા શક્યં, ત્યક્તું કર્માણ્યપેતતઃ ।

૯ ૮ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
યસ્તુ કર્મફલત્યાગી, સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

૨૧૦:—નિશ્ચય દેહાભિમાનીથી અવશેષ ન રહે એવી રીતે કર્મોનો ત્યાગ કરવો [એ] શક્ય નથી, માટે જે કર્મોનાં ફલોનો ત્યાગ કરનારો [છે] તે ત્યાગી એમ કહેવાય છે. ૧૧

ગૌણસંન્યાસીથી મુખ્યસંન્યાસીમાં શું વિશેષપણું છે તે કહે છે:—

૪ ૫ ૭ ૬ ૮ ૩ ૯
અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ, ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

૧૦ ૧ ૨ ૧૪ ૧૧ ૧૨ ૧૩
ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય, ન તુ સંન્યાસિનાં કચિત્ ॥ ૧૨ ॥

૨૧૦:—[તે] ગૌણસંન્યાસીઓને [તો] મરણપછી કર્મનું અનિષ્ટ, ઇષ્ટ અને મિશ્ર [આ] ત્રણ પ્રકારનું ફલ થાય છે, અને [મુખ્ય]સંન્યાસીઓને [તો] કદીપણ [તે ત્રણ પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થતું] નથી. ૧૨

કર્મના હેતુરૂપ અધિષ્ઠાનાદિક પાંચમાં અજ્ઞાની પુરુષોને તાદાત્મ્યાભિમાન (તે આત્મા છે એવી ભ્રાંતિ) હોવાથી તેઓ કર્મોનો ત્યાગ કરી શકતા નથી એમ નીચેના ચાર શ્લોકોથી કહેવું છે તેમાં પ્રથમ તે પાંચેને બાણવાની આવશ્યકતા છે એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

૫ ૪ ૧ ૧ ૮ ૭
 ઈત્યાદિ મહાવાહો, કાળાને નિબોધ મેં ।

૧૦ ૯ ૧૧ ૩ ૨
 સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રોક્તાનિ, સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

શૈભ્યે—હે મહાબાહો ! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિમાટે આ
 (હવે પછી કહેવાશે તે) પાંચ કારણોનો [તમે] મારાથી
 નિશ્ચય કરો, [જે કારણો સર્વ] કર્મની સમાપ્તિવાળા વેદાંત-
 શાસ્ત્રમાં કહેલાં [છે.] ૧૩

૧ ૨ ૩ ૬ ૪ ૫
 અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા, કરણં ચ ત્યાગેવધમ્ ।

૮ ૭ ૯ ૧૦ ૧૫ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪
 વિવિધાશ્ચ પૃથક્ ચેષ્ટા, દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

શૈભ્યે—અધિષ્ઠાન તથા કર્તા અને નાનાપ્રકારનું કારણ તથા
 નાનાપ્રકારની લિપ્ત [લિપ્ત] ચેષ્ટાઓ તેમજ એ કારણોમાં
 પાંચમું દૈવ [આ પાંચે કર્મોનાં કારણો છે.] ૧૪

તે પાંચેમાં સર્વ કર્મોના કારણપણાને કહે છે:—

૨ ૩ ૮ ૯ ૧
 શરીરવાડ્મનોર્ભિર્યત્, કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

૪ ૫ ૬ ૭ ૧૨ ૧૧ ૧૦ ૧૩
 ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા, પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

શૈભ્યે—પુરુષ શરીર, વાણી અને મનવડે જે ધર્મરૂપ
 અથવા અધર્મરૂપ કર્મોનો પ્રારંભ કરે છે તેના એ પાંચ હેતુઓ
 [છે.] ૧૫

આત્માને અકર્તા જાણવો એ અધિષ્ઠાનાદિના નિરૂપણનું
 ફલ છે, તે ફલને આત્માને કર્તા માનનારા મૂઢપુરુષોની નિંદા-
 પૂર્વક કહે છે:—

૧૨ ૩ ૮ ૭ ૫ ૧ ૪
 તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

૯ ૧૨ ૧૩ ૧૦ ૧૪ ૧૧
 પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાન્, ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

શૈભ્યે—તે સર્વકર્મમાં એમ છતાં જે કેવલજ આત્માને કર્તા

દેખે છે તે મલિનબુદ્ધિવાળો [પુરુષ] શાસ્ત્રજન્ય વિવેકબુદ્ધિથી રહિત હોવાથી દેખતો નથી. ૧૬

મુખ્યસંન્યાસીને ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોનું ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી એમ પૂર્વ કહ્યું છે તેનું હવે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

૧ ૪ ૨ ૩ ૧ ૫ ૭ ૮
યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો, બુદ્ધિર્યસ્ય ન ક્ષિપ્યતે ।

૧૨ ૧૩ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭
હત્વાઽપિ સ ઈમાલોકાન્, ન હંતિ ન નિબધ્યતે ॥ ૧૭ ॥

શ્લોક:—જેને ‘હું કર્તા છું’ એવી રીતની વૃત્તિ નથી, [ને] જેની બુદ્ધિ લોપાતી (હર્ષખેદવાળી થતી) નથી તે આ લોકોને હણીને પણ હણતો નથી, [તથા] બંધાતો નથી. ૧૭

હવે અધિષ્ઠાનાદિના કર્તાપણાને તથા આત્માના અકર્તાપણાને જ્ઞાનજ્ઞેયાદિક પ્રક્રિયાની રચનાથી તથા ત્રણ ગુણના લેહના વ્યાખ્યાનથી વર્ણવે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા, ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
કરણં કર્મ કર્તેતિ, ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોક:—જ્ઞાન, જ્ઞેય [ને] પરિજ્ઞાતા [એ] ત્રણ પ્રકારનાં કર્મનાં પ્રેરક [છે, ને] કરણ, કર્મ [તથા] કર્તા એ ત્રણ પ્રકારનો કર્મનો આશ્રય [છે.] ૧૮

એ બંને ત્રિકોમાં ત્રિગુણરૂપતાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

૨ ૪ ૩ ૧ ૫ ૮ ૯ ૭
જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ, ત્રિધૈવ ગુણમેદતઃ ।

૧૦ ૧ ૧૩ ૧૪ ૧૧ ૧૨
પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને, યથાવચ્છ્રણ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોક:—સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન અને કર્મ તથા કર્તા [એ] ગુણલેહે કરીને ત્રણ પ્રકારનાંજ કહેવાય છે, તેઓને પણ [તમે મારાથી] યથાવત સાંભળો. ૧૯

હવે જ્ઞાનના ત્રિવિધપણ્યને ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે, તેમાં પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી સાત્ત્વિકજ્ઞાનના સ્વરૂપને વર્ણવે છે:—

^{૨ ૭ ૪ ૬ ૫ ૮}
સર્વભૂતેષુ યેનૈકં, ભાવમન્યયમીક્ષતે ।

^{૩ ૧ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૧}
અવિભક્તં વિભક્તેષુ, તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

શૈ:—પરસ્પર ભેદવાળાં સર્વભૂતોમાં સર્વત્ર વ્યાપક એક અન્યથા [સત્તારૂપ] ભાવને જેવડે બુદ્ધિ છે તે જ્ઞાનને સાત્ત્વિક બોલેા. ૨૦

હવે રાજસજ્ઞાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

^{૨ ૧ ૭ ૮ ૬ ૫}
પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં, નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।

^{૯ ૩ ૪ ૧૦ ૧૧ ૧૩ ૧૨}
વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ, તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

શૈ:—વળી પરસ્પર ભેદવડે [રહેલાં] સર્વ ભૂતોમાં પરસ્પર વિલક્ષણ ધણા આત્માઓને જે જ્ઞાન બોલે છે તે જ્ઞાનને રાજસ બોલેા. ૨૧

તામસજ્ઞાનના સ્વરૂપને કહે છે:—

^{૨ ૧ ૫ ૩ ૪ ૬ ૭}
યત્ત કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્, કાર્યે સત્કમહૈતુકમ્ ।

^{૮ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨ ૧૩}
અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ, તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

શૈ:—વળી જે [જ્ઞાન] કોઈક કાર્યમાં પરિપૂર્ણ [અર્થ]-ની પેઠે અભિનિવેશવાળું, યુક્તિવિનાનું, પરમાર્થરૂપ આલંબનથી રહિત તથા અલ્પ [છે] તે [જ્ઞાન શિષ્ટપુરુષોએ] તામસ કહ્યું [છે.] ૨૨

હવે કર્મનું ત્રિવિધપણ્ય કહેવું છે માટે પ્રથમ સાત્ત્વિક-કર્મનું સ્વરૂપ કહે છે:—

^{૫ ૨ ૩ ૭}
નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

^{૧ ૧ ૪ ૮ ૯ ૧૦}
અફલપ્રેક્ષુના કર્મ, યત્તસાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

૨૧૦:—ફલની ઇચ્છાવિનાનાએ સંગરહિત [તથા] રાગ-
દ્વેષવિના જે નિત્યકર્મ કરાય છે તે [કર્મ] સાત્ત્વિક
કહેવાય છે. ૨૩

હવે રાજસકર્મનું સ્વરૂપ કહે છે:—

૭ ૧ ૨ ૮ ૪ ૩ ૫
યત્તુ કામેષ્વના કર્મ, સાહંકારેણ વા પુનઃ ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
ક્રિયતે બહુલાયાસં, તદ્રાજસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૪ ॥

૨૧૦:—વળી સકામ પુરુષે તથા અહંકારવાળાએ અનિયત
[તથા] બહુ ક્લેશની પ્રાપ્તિ કરનારું જે [કામ્ય] કર્મ
કરાય છે તે રાજસ કહ્યું [છે.] ૨૪

નીચેના શ્લોકથી તામસકર્મના સ્વરૂપને વર્ણવે છે:—

૨ ૩ ૪ ૬ ૧ ૫
અનુબંધં ક્ષયં હિસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

૭ ૧૦ ૮ ૧૧ ૧૨ ૧૩
મોહાદારભ્યતે કર્મ, યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

૨૧૦:—અને અનુબંધને, ક્ષયને, હિસાને [તથા] પૌરુષ-
ને ન વિચારીને મોહથી જે કર્મ આરંભાય છે તે તામસ
કહેવાય છે. ૨૫

હવે ત્રણ પ્રકારના કર્તાનું વર્ણન કરવાનું હોવાથી પ્રથમ
સાત્ત્વિકકર્તાના સ્વરૂપને કહે છે:—

૧ ૨ ૩
મુક્તઃ કોઽનંવાદી, ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

૪ ૫ ૬ ૭ ૮
સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ, કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

૨૧૦:—ફલની ઇચ્છારહિત, પોતાને કર્તા નહિ કહેનારો,
ધૈર્ય અને ઉત્સાહયુક્ત [તથા] સિદ્ધિમાં અને અસિદ્ધિમાં
વિકારરહિત [એવો] કર્તા સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૬

રાજસકર્તાના સ્વરૂપને કહે છે:—

^૧રાગી ^૨કર્મફલમેષ્પુર્, ^૩લુબ્ધો ^૪હિંસાત્મકો^૫ડથુચિઃ ।

^૧હર્ષશોકાન્વિતઃ ^૭કર્તા, ^૮રાજસઃ ^૯પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

શી૦:—રાગી, કર્મના ફલની ઇચ્છાવાળો, લોભી, હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળો, અપવિત્ર [તથા] હર્ષશોકયુક્ત [એવો] કર્તા રાજસ કહેલો [છે.] ૨૭

હવે તામસકર્તાનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:—

^૨અયુક્તઃ ^૩પ્રાકૃતઃ ^૪સ્તબ્ધઃ, ^૫શઠો ^૬નૈષ્ઠુતિકો^૭ડલસઃ ।

^૮વિષાદી ^૯દીર્ઘસૂત્રી ^{૧૦}ચ, ^{૧૧}કર્તા ^{૧૨}તામસ ^{૧૩}ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

શી૦:—અને અયુક્ત, પ્રાકૃત, સ્તબ્ધ, શઠ, નૈષ્ઠુતિક, આલસુ, વિષાદી [તથા] દીર્ઘસૂત્રી કર્તા તામસ કહેવાય છે. ૨૮

હવે બુદ્ધિ અને ધૃતિ એ બેના ત્રિવિધપણાના કથનની પ્રતિષ્ઠા કરે છે:—

^૨બુદ્ધેર્મેદં ^૪ધૃતેશ્ચૈવ, ^૫રણતાલે ^૬વિધં ^૭ગૃણુ ।

^{૧૧}પ્રોચ્યમાનમશેષેણ, ^{૧૨}પૃથક્ત્વેન ^{૧૩}ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

શી૦:—હે ધનંજય ! બુદ્ધિના અને ધૃતિના ગુણથી ત્રણ પ્રકારનાજ લેહ [થાય છે તે લેહ મારાથી તમને] સમગ્ર પૃથક્-પણાવડે કહેવાય છે તેને [તમે] સાંભળો. ૨૯

બુદ્ધિના ત્રિવિધપણાને કહેવાનો આરંભ કરતાં પ્રથમ સાત્ત્વિકી બુદ્ધિના સ્વરૂપને કહે છે:—

^૪પ્રવૃત્તિં ^૫ચ ^૬નિવૃત્તિં ^૭ચ, ^૮કાર્યાકાર્યે ^૯ભયાભયે ।

^{૧૦}બંધં ^{૧૧}મોક્ષં ^{૧૨}ચ ^{૧૩}યા ^{૧૪}વેત્તિ, ^{૧૫}બુદ્ધિઃ ^{૧૬}સા ^{૧૭}પાર્થ ^{૧૮}સાત્ત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

શી૦:—હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ [શાસ્ત્રોક્ત] પ્રવૃત્તિને અને [શાસ્ત્રોક્ત] નિવૃત્તિને, તથા કાર્યને અને અકાર્યને, ભયને અને

અભયને [તથા] અંધને અને મોક્ષને જાણે છે તે [બુદ્ધિ] સાત્ત્વિકી [કહેવાય છે.] ૩૦

હવે રાજસી બુદ્ધિના સ્વરૂપને વર્ણવે છે:—

૨ ૩ ૫ ૪ ૭ ૧૯ ૧૧ ૬
યયા ધર્મમધર્મ ચ, કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।

૧૦ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧ ૧૫
અયથાવત્પ્રજાનાતિ, બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૧ ॥

શં:—હે પાર્થ ! જે [બુદ્ધિ] વડે ધર્મને તથા અધર્મને અને કાર્યને તથા અકાર્યને અવાસ્તવિકજ જાણે છે તે બુદ્ધિ રાજસી [કહેવાય છે.] ૩૧

તામસી બુદ્ધિનું સ્વરૂપ કહે છે:—

૧ ૭ ૮ ૪ ૯ ૨ ૩
અધર્મં ધર્મમિતિ યા, મન્યતે તમસાઽઽવૃતા ।

૧૧ ૧૨ ૧૦ ૫ ૧૩ ૧ ૧૪
સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ, બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

શં:—હે પાર્થ ! અજ્ઞાનવડે ઠંકાયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ એમ માને છે, અને [ખીજા પણ] સર્વ અર્થોને વિપરીત [જ માને છે] તે [બુદ્ધિ] તામસી [કહેવાય છે.] ૩૨

ધૃતિના ત્રિવિધપણને કહેવાનો આરંભ કરતાં પ્રથમ સાત્ત્વિકી ધૃતિના સ્વરૂપને કહે છે:—

૫ ૪ ૭ ૬
ધૃત્યા યયા ધારયતે, મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।

૨ ૩ ૯ ૮ ૧ ૧૦
યોગેનાન્યભિચારિણ્યા, ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

શં:—હે પાર્થ ! યોગવડે વ્યાપ્ત એવી જે ધૃતિવડે [પુરુષ] મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓનો [શાસ્ત્ર-નિષિદ્ધ માર્ગથી] નિરોધ કરે છે તે ધૃતિ સાત્ત્વિકી [કહેવાય છે.] ૩૩

રાજસી ધૃતિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

૫ ૨ ૭ ૧ ૮ ૧
યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્, ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ।

૩ ૪ ૧૦ ૯ ૧૧ ૧૨
પસંગેન ફલાકાંક્ષી, ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૪ ॥

૨૧૦:—હે અર્જુન ! વળી [કર્તાપણુ આદિકના] અભિ-
નિવેશવડે ફલની ઇચ્છાવાળો [થઈ પુરુષ] જે ધૃતિવડે ધર્મ,
કામ અને અર્થને ધારણ કરે છે તે ધૃતિ હે પાર્થ ! રાજસી
[કહેવાય છે.] ૩૪

હવે તામસી ધૃતિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૧૦ ૮
યયા સ્વપ્નં ભયં શોકં, વિષાદં મદમેવ ચ ।

૧૧ ૧૨ ૨ ૧૪ ૧૩ ૧ ૧૫
ન વિમુંચતિ દુર્મેષા, ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૫ ॥

૨૧૦:—હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિવાળો [પુરુષ] જે [ધૃતિ] વડે
નિદ્રાને, ભયને, શોકને, વિષાદને અને મદને કદાચિત પણ ત્યજી
દેતો નથી તે ધૃતિ તામસી [કહેવાય છે.] ૩૫

ક્રિયાઓના તથા કર્તાદિ કારકોના ત્રિવિધપણાને કહીને
હવે તેવડે ઉપજેલા સુખરૂપ ફલના ત્રિવિધપણાને કહેવાને
આરંભ કરતાં પ્રથમ સુખનું સ્વરૂપ તથા તેના ત્રિવિધપણાની
પ્રતિજ્ઞાને નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

૭ ૧૦ ૧૧ ૮ ૧૩ ૧૨ ૯
સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં, શૃણુ મે ભરતર્ષભ ।

૧ ૩ ૨ ૫ ૪ ૬
અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર, દુઃસ્વાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥ ૩૬ ॥

૨૧૦:—[પુરુષ] અભ્યાસથી જે [સુખ] માં રમણ કરે
છે, અને [જેથી પુત્રમરણાદિના શોકાદિરૂપ] દુઃખના અંતને પામે
છે [તેનું નામ સુખ છે. તે] સુખ ત્રણ પ્રકારનું [છે તેને]
હે અર્જુન ! વળી હમણાં મારાથી સાંભળો. ૩૬

ત્રણ પ્રકારના સુખમાં પ્રથમ સાત્ત્વિકસુખના સ્વરૂપને
કહે છે:—

શૈભ્યઃ—અને વળી જે પદાર્થ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા એ [પૂર્વોક્ત] ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય તે [પદાર્થ] પૃથ્વીમાં અથવા સ્વર્ગમાં દેવતાઓને વિષે વિદ્યમાન નથી. ૪૦

પંદરમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં તથા ચોથા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં અસંગશસ્ત્રથી સંસારવૃક્ષનું છેદન કરીને અધિકારીએ તે આત્મપદ શોધવાયોગ્ય છે એમ કહ્યું છે, પણ ત્યાં તે અસંગશસ્ત્રની પ્રાપ્તિ વર્ણ્યાશ્રમના ધર્મો પાળવાથી થાય છે એમ કહ્યું નથી તે કહેવામાટે હવે ઉત્તરપ્રકરણનો આરંભ કરે છે, ત્યાં પ્રથમ સૂત્રરૂપ શ્લોક કહે છે:—

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં, શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ, સ્વભાવમભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

શૈભ્યઃ—હા પરંતપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનાં તથા શૂદ્રોનાં ધર્મો સ્વભાવથી ઉપજેલા ગુણોવડે લિન્ન લિન્ન [છે તેમને તમે સાંભળો.] ૪૧

હવે પ્રથમ બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવથી ઉપજેલાં ધર્મોને કહે છે:—

શમો દમસ્તપઃ શૌચં, ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં, બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

શૈભ્યઃ—મનોનિગ્રહ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, તપ, અવિવ્રતા, ક્ષમા, આર્જવ, તેમજ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન [ને] આસ્તિક્યપણું [એ નવ] સ્વભાવથી થયેલાં બ્રાહ્મણનાં કર્મ [છે.] ૪૨

નીચેના શ્લોકથી ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મોને કહે છે:—

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં, યુદ્ધં વાપ્યપલાયનમ્ ।

દાન્તમીશ્વરભાવશ્ચ, ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજ ॥ ૪૩ ॥

શૈભ્યઃ—શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, અતુરાઈ અને યુદ્ધમાં પ્રણ

અપલાયન, ઠાન તથા ઇશ્વરભાવ [એ સાત] સ્વભાવથી થયેલાં ક્ષત્રિયનાં કર્મ [છે.] ૪૩

હવે વૈશ્યનાં તથા શૂદ્રનાં સ્વભાવજન્ય કર્મોને કહે છે:—

^૧ કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં, ^૩ વૈશ્યકર્મ ^૨ સ્વભાવજમ્ ।

^૧ પરિચર્યાત્મકં કર્મ, ^૮ શૂદ્રસ્યાપિ ^૫ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

શ્લોક:-- ખેડ, ગાયનું રક્ષણ અને વેપાર [એ સર્વ] સ્વભાવથી ઉપજેલું વૈશ્યનું કર્મ [છે,] તથા શૂદ્રનું [દિગ્ગેની] શુશ્રૂષારૂપ સ્વભાવથી ઉપજેલું કર્મ [છે.] ૪૪

નિષ્કામપણે પોતપોતાના વર્ણાશ્રમનાં શાસ્ત્રવિદિત કર્મો કરવાથી મુમુક્ષુ પુરુષ અવશ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની યોગ્યતાને પામે છે એમ નીચેનાં શ્લોકથી નિરૂપણ કરે છે:—

^૨ સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ, ^૩ સંસિદ્ધિં ^૪ લભતે ^૫ નરઃ ।

^૮ સ્વકર્મનિરતઃ ^{૧૦} સિદ્ધિં, ^૯ યથા ^{૧૧} વિદતિ ^{૧૨} તત્કૃણુ ॥ ૪૫ ॥

શ્લોક:-- પુરુષ પોતપોતાના કર્મમાં નિષ્ઠાવાળો [થઈ] સંસિદ્ધિને પામે છે, પોતાના કર્મમાં નિષ્ઠાવાળો [પુરુષ] જે પ્રકારે સંસિદ્ધિને પામે છે તેને સાંભળો ૪૫

હવે સંસિદ્ધિ પામવાના પ્રકારને કહે છે:—

^૧ યતઃ ^૩ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં, ^૨ યેન ^૪ સર્વમિદં ^૫ તતમ્ ।

^૮ સ્વકર્મણા ^૯ તમભ્યર્ચ્ય, ^{૧૦} સિદ્ધિં ^{૧૨} વિદતિ ^{૧૩} માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

શ્લોક:-- જેથી જૂતોની ઉત્પત્તિ [થાય છે, તથા] જેણે આ સર્વ વ્યાપ્ત કર્યું [છે] તે [અંતર્યામી]ને પોતાના કર્મવડે સંતુષ્ટ કરીને મનુષ્ય અંતઃકરણની શુદ્ધિને પામે છે. ૪૬

આમ છે માટે અધિકારી જનોએ સ્વધર્મનુંજ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એમ કહે છે:—

૫ ૪ ૩ ૨ ૧
શ્રેયાન્ સ્વધર્મે વિગુણઃ, પરધર્માત્સ્વ-ઘૃષ્ટાત્ ।

૬ ૭ ૮ ૧૦ ૧૨ ૯
સ્વભાવમિયતં કર્મ, કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્લેષઃ ॥ ૪૭ ॥

શી૦:--સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરેલા પરધર્મથી સારી રીતે ન અનુષ્ઠાન કરેલો સ્વધર્મ અતિશ્રેષ્ઠ [છે.] સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મને કરતો છતો [પુરુષ] પાપને પામતો નથી. ૪૭

માટે સ્વભાવજન્ય વિહિતકર્મનો યોગ્યતાવાળા મનુષ્યે કદી-પણ પરિત્યાગ ન કરવો એમ કહે છે:--

૨ ૫ ૧ ૩ ૪ ૬ ૭
મહજં કર્મ કૌતેય, સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

૮ ૯ ૧૩ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૪
સર્વારંભા હિ દોષેણ, ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

શી૦:--હે કૌતેય ! સ્વભાવથી ઉપજેલાં [કર્મો] દોષવાળાં [હોય] તોપણ [પોતાના વણાશ્રમના] કર્મને [પુરુષ] ન ત્યજવાં, કેમકે સર્વ ધર્મો ધૂમાડાથી [ઢંકાયેલા] અગ્નિની પેઠે [સામાન્ય] દોષવડે ઢંકાયેલા [છે.] ૪૮

હવે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મુમુક્ષુ કર્મોના પરિત્યાગથી શ્રેયને ખામે છે એમ કહે છે:--

૨ ૧ ૩ ૪
અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર, જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

૧ ૫ ૭ ૮
નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં, સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

શી૦:--સર્વ સ્થલે આસક્તિરહિત બુદ્ધિવાળો, મન જેણે વશ કર્યું છે એવો [ને] ઇચ્છા જેની નાશ પામી છે એવો [પુરુષ] પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને (આત્માનુલવને) સંન્યાસ-વડે પામે છે. ૪૯

જેણે કર્મનો પરિત્યાગ કરેલો છે તેને આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનાં સાધનોના કર્મને કહે છે:--

૨ ૪ ૪ ૫ ૭ ૯ ૧૧ ૮
સિદ્ધિ પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ, તથાઽઽન્નોતિ નિબોધ મે ।

૯ ૧૦ ૧ ૧૫ ૧૨ ૧૩ ૧૪
સમાસેનૈવ કૌંતેય, નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

શૈઃ—હે કૌંતેય ! [મનની શુદ્ધિરૂપ] સિદ્ધિને પામેલો [પુરુષ] જે પ્રકારે બ્રહ્મને પામે છે તે પ્રકારને [તમે] મારાથી સંશ્લેષેજ નિશ્ચય કરો, [તથા] જ્ઞાનની જે શ્રેષ્ઠ નિષ્ઠા [છે તેનો પણ નિશ્ચય કરો.] ૫૦

હવે પ્રકારસહિત જ્ઞાનનિષ્ઠાને કહે છે:—

૨ ૧ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો, ધૃત્યાઽઽત્માનં નિયમ્ય ચ ।

૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૪
શબ્દાદીન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા, રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

શૈઃ—અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવડે યુક્ત [પુરુષ] ધૈર્યવડે શરીરાદિને નિયમમાં લાવીને અને શબ્દાદિક વિષયોનો ત્યાગ કરીને તથા રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને [બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાટે સમર્થ થાય છે.] ૫૧

૧ ૨ ૩
વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી, યતવાકાયમાનસઃ ।

૪ ૫ ૬ ૭
ધ્યાનયોગપરો નિત્યં, વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥ ૫૨ ॥

શૈઃ—એકાંતદેશને સેવનારો, પરિમિત [અને પવિત્ર] અન્ન જમનારો, વાણી કાયા ને મન જેણે જિત્યાં છે એવો, નિરંતર ધ્યાનયોગપરાયણ [તથા] વૈરાગ્યનો સારી રીતે આશ્રય કરીને રહેલો [પુરુષ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને માટે સમર્થ થાય છે.] ૫૨

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
અહંકારં બલં દર્પં, કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાંતો, બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૫૩ ॥

શૈઃ—અહંકારનો, - બલનો, મહનો, કામનો, ક્રોધનો

[તથા] પરિગ્રહનો પરિત્યાગ કરીને મમતાવિનાનો [તથા] શાંત [યદ્ પુરુષ] બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાટે સમર્થ થાય છે. પડે એવો પુરુષ કયા સાધનક્રમથી આત્મસાક્ષાત્કારને પામે છે તે કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા, ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

૯ ૭ ૮ ૧૧ ૧૨ ૧૦
સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ, મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥ ૬૪ ॥

શૈઃ—[જે પુરુષ] બ્રહ્મરૂપ થયેલો, પ્રસન્નચિત્તવાળો, [તથા] નથી શોક કરતો [કે] નથી ઇચ્છા કરતો [અને] સર્વ ભૂતોમાં સમ [છે તે પુરુષ] પરા [એવી] ભારી ભક્તિને પામે છે. ૫૪

હવે તે નિદિધ્યાસનરૂપ ભક્તિના ફલને કહે છે:—

૬ ૫ ૮ ૧ ૩ ૨ ૪ ૭
મત્કયા મામભિજાનાતિ, યાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૪ ૧૩
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા, વિશતે તદનંતરમ્ ॥ ૫૫ ॥

શૈઃ—[હું] જે પરિભાણવાળો તથા જે [સ્વરૂપ-વાળો] છું [એવા] મને [તે] ભક્તિવડે [તે પુરુષ] યથા-વત્ સાક્ષાત્કાર કરે છે. [એવી રીતે] તે [ભક્તિ] થી મને યથાવત્ બાણીને દેહ પડ્યા પછી [તે મારે વિષે] પ્રવેશ કરે છે. ૫૫

કર્મના ત્યાગથી ઉત્તમ ગતિ કહીને હવે ભક્તિયોગથી પણ મનુષ્યને ઉત્તમ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

૧ ૪ ૨ ૩ ૫
સર્વકર્માણ્યપિ સદા, કુર્વાણો મદ્વચપાશ્રયઃ ।

૬ ૧૦ ૭ ૯૮
મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ, શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥ ૫૬ ॥

શૈઃ—સર્વ કર્મોને સદા કરતો [છતો] પણ મારો શરણા-ગત [પુરુષ] મારી કૃપાથી શાશ્વત [તથા] અવ્યય પદને પામે છે. ૫૬

મારું અતન્યશરણુ એ શ્રેષ્ઠ મોક્ષસાધન છે મારે તમે પણ
મારે પરાયણુ થાઓ એમ કહે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫
ચેતસા સર્વકર્માણિ, મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।

^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦}
બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય, મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥ ૫૭ ॥

શ્લોક:—ચિત્તવડે સર્વ કર્મોને મારામાં સમર્પણ કરીને
મારે પરાયણુ [થઇ તમે] બુદ્ધિયોગનો સ્વીકાર કરીને સર્વદા
મારે વિષે મનવાળા થાઓ. ૫૭

હવે પૂર્વોક્ત ભકિતયોગ કરવાના લાભને તથા ન કરવાથી
થતી હાનિને કહે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^૪
મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ, મત્પ્રસાદાત્તરિપ્યસિ ।

^૫ ^૬ ^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^{૧૧}
અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્, ન શ્રોણ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

શ્લોક:—મારે વિષે મનવાળા [થઇ તમે] મારી કૃપાથી
અતિપ્રયત્નથી તરાય એવા કામક્રોધાદિને [પણ] તરી જશો,
અને જો [કદાચિત્] તમે અહંકારથી [મારા વચનને] નહિ
સાંભળશો [તો] વિનાશ પામશો. ૫૮

કર્મો કરવામાં તમે પોતાને સ્વતંત્ર માનતા હો તો તેમાં
તમારી ભૂલ છે એમ કહે છે:—

^૧ ^૨ ^૩ ^૪ ^૫ ^૭
યદહંકારમાશ્રિત્ય, ન યોત્સ્ય ઇતિ મન્યસે ।

^{૧૦} ^{૧૧} ^૮ ^૯ ^{૧૩} ^{૧૨} ^{૧૪}
મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે, પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

શ્લોક:—અહંકારનો આશ્રય કરીને [હું] નહિ યુદ્ધ કરું
એમ જો [તમે] માનતા હો [તો તે] તમારો નિશ્ચય મિથ્યાજ
[છે, કેમકે] તમને [તમારો] સ્વભાવ [અવશ્ય યુદ્ધમાં]
જોડશે. ૫૯

હવે અર્જુનનું સ્વપ્રકૃતિને અધીનપણું વર્ણવે છે:—

^૨સ્વભાવજેન ^૧કૌતેય, ^૫નિવદ્ધઃ ^૩સ્વેન ^૪કર્મણા ।

૮ ૯ ૧૦ ૭ ૬ ૧૪ ૧૨ ૧૩ ૧૧

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્, કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

શૈભ્યઃ—કૌતેય ! સ્વભાવજન્ય પોતાના કર્મવડે બંધાયેલા
[તમે] મોહથી જો [યુદ્ધ] ને કરવાને નથી ઇચ્છતા તેને
[તમે] પરવશ [થઈને] પણ કરશો. ૬૦

સ્વભાવરૂપ પ્રકૃતિના અધીનપણાને કહીને હવે અંતર્યામી-
ના અધીનપણાને સ્પષ્ટપણે કરીને કહે છે:—

^૨ઈશ્વરઃ ^૭સર્વભૂતાનાં, ^૮હૃદયે ^૧ર્જુન ^૯તિષ્ઠતિ ।

^૬ભ્રામયન્સર્વભૂતાનિ, ^૩યંત્રારૂઢાનિ ^૫માયયા ॥ ૬૧ ॥

શૈભ્યઃ—હે અર્જુન ! [અંતર્યામી] ઈશ્વર યંત્રઉપર બેસાડેલાં
[લોકડાનાં પુતળાંઓની પેઠે] સર્વભૂતોને માયાવડે [જ્યાં ત્યાં]
ભ્રમણ કરાવતા [છતાં] સર્વભૂતોના હૃદયસ્થાનમાં રહે છે. ૬૧

જો સર્વ પ્રાણીઓ અંતઃપ્રેરકને અધીન છે તો વિધિ-
નિષેધશાસ્ત્રને તથા સર્વ પુરુષપ્રયત્નને અનર્થપણું પ્રાપ્ત થશે એવી
શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

^{૩૫}તમેવ ^૪શરણં ^૬ગચ્છ, ^૨સર્વભાવેન ^૧ભારત ।

^૭તત્પ્રસાદાત્પરાં ^૮શાંતિં, ^૯સ્થાનં ^{૧૧}પ્રાપ્સ્યસિ ^{૧૨}શાશ્વતમ્ ^{૧૦}॥ ૬૨ ॥

શૈભ્યઃ—હે ભારત ! સર્વ પ્રકારે તે [ઈશ્વરરૂપ] શરણનેજ
પામો. તેમની કૃપાથી પરા શાંતિને [તથા] શાશ્વત સ્થાનને
પામશો. ૬૨

હવે ભગવાન આ ગીતાશાસ્ત્રના વિષયનો ઉપસંહાર
કરતા છતાં અર્જુનને કહે છે:—

^૩इति ^૨તે ^૬જ્ઞાનમાખ્યાતં, ^૭ગુણાદ્મુહ્યતરં ^૪મયા ।

^{૧૦}विमृश्यैतदशेषेण, ^{૧૧}यथेच्छसि ^{૧૨}तथा ^{૧૩}कुरु ^{૧૪}॥ ૬૩ ॥

શી૦:—મેં તમને એ પ્રમાણે ગુહ્યથી [પશુ] અત્યંત ગુહ્ય જ્ઞાન કહ્યું [છે માટે] એને આદિથી અંતપર્યંત વિચારીને [પછી] જેમ [તમે] ઇચ્છતા હોં તેમ કરો. ૬૩

અત્યંત ગંભીર આ ગીતાશાસ્ત્રનો સમગ્ર વિચાર કરવાથી ઉપજતા પરિશ્રમની નિવૃત્તિ કરવામાટે પોતેજ કૃપા કરીને સર્વ ગીતાશાસ્ત્રના સારાર્થને સંક્ષેપમાં કહેવાનો આરંભ કરે છે:—

૨ ૧ ૬ ૩ ૪ ૫
સર્વગુણતમં ભૂયઃ, શૃણુ મે પરમં વચઃ ।

૧૦ ૧૧ ૮ ૯ ૭ ૧૨ ૧૫ ૧૩ ૧૪
ઇષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિતિ, તતો વક્ષ્યામિ તે દિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

શી૦:—ફરીથી [પશુ] સર્વથી અત્યંત ગુહ્ય મારા પરમ વચનને સાંભળો, કેમકે મને [તમે] અતિશય વહાલા છે તેથી [હું] તમારા હિતને કહું છું. ૬૪

હવે તે પરમશ્રેયોદ્ધપ હિતને કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
મનમના ભવ મદ્ભક્તો, મધ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૧ ૧૩ ૧૫ ૧૬ ૧૪
મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે, પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

શી૦:—મારે વિષે મનવાળા થાઓ, મારા ભક્ત [થાઓ,] મારું પૂજન કરનારા [થાઓ, તથા] મને નમસ્કાર કરો, [તેથી] મનેજ પામશો. તમારી પાસે [હું] સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું, [કેમકે તમે] મને પ્રિય છો. ૬૫

હવે “તમેજ શરણં ગચ્છ” એ આગળ કહેલા વચનનો અર્થ સ્પષ્ટ કરીને કહે છે:—

૧ ૨ ૪ ૩ ૫ ૬
સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો, મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

શી૦:—સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને એક મારા શરણુને પામો. હું તમને સર્વપાપોથી મુક્ત કરીશ, [માટે તમે] શોક ન કરો. ૬૬

ઉપરના રહોકથી સર્વ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ સમાપ્ત કરી હવે આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપ ગીતાશાસ્ત્રના સંપ્રદાયવિધિને કહે છે:—

૨ ૧ ૫ ૩ ૮ ૭ ૪
ઇદં તે નાતપસ્કાય, નામક્તાય કદાચન ।

૧૧ ૯ ૧૦ ૧ ૧૬ ૧૨ ૧૪ ૧૩ ૧૫

ન ચાશુશ્રૂષવે વાચ્યં, ન ચ માં યોઽભ્યસૂયતિ ॥ ૬૭ ॥

શ્લોક:—તમારા [હિતમાટે કહેલું] આ [ગીતાશાસ્ત્ર] ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી રહિતને કદીપણ ઉપદેશ કરવાયોગ્ય નથી, લક્ષિતરહિતને [ઉપદેશ કરવાયોગ્ય] નથી, તથા શુશ્રૂષાથી રહિતને [ઉપદેશ કરવાયોગ્ય] નથી, અને જે મારી અસૂચા કરે છે [તેને પણ ઉપદેશ કરવાયોગ્ય] નથી. ૬૭

હવે આ ગીતાશાસ્ત્રના સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિ કરનારા પુરુષને પ્રાપ્ત થનારા ફલને કહે છે:—

૧ ૧ ૭ ૮ ૯ ૧૦
ય ઇદં પરમં ગુહ્યં, મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ ।

૪ ૨ ૩ ૫ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

ભક્તિ મયિ પરાં કૃત્વા, મામેવૈષ્યત્યસંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

શ્લોક:—જે મારામાં પરા લક્ષિતને કરીને આ પરમ ગુહ્ય [શાસ્ત્રને] મારા લક્ષ્યોમાં સ્થાપન કરશે [તે પુરુષ] મનેજ પામશે [એમાં] સંશય નથી. ૬૮

૮ ૧ ૩ ૨ ૫ ૬ ૭
ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ, કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ।

૯ ૧૫ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૪ ૧૪ ૧૩

ભવિતા ન ચ મે તસ્માંદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥ ૬૯ ॥

શ્લોક:—વળી મનુષ્યોમાં તે પુરુષથી બીજો કોઈ પણ [મનુષ્ય] મારે વિષે અતિશય પ્રીતિવાળો નથી, થવાનો [નથી,] અને મને [પણ] તેથી [બીજો કોઈ પુરુષ] પૃથ્વીમાં વધારે વહાલો નથી. ૬૯

શ્રીગીતાશાસ્ત્રના અધ્યાપકના ફલને કહીને હવે તેનું અધ્યયન કરનારને થનારું ફલ કહે છે:—

અધ્યેષ્યતે ^૭ ^{૧ ૨ ૬} ચ ય ^૫ ઇમં, ^૪ ધર્મ્યં ^૩ સંવાદમાવયોઃ ।

^૮ જ્ઞાનયજ્ઞેન ^૮ તેનાહમિષ્ટઃ ^{૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫} સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

શૈઃ—અને જે [પુરુષ] આપણા બેના સંવાદરૂપ [તથા] ધર્મ્યરૂપ આ [ગીતાશાસ્ત્ર] નું અધ્યયન કરશે તેણે કરીને જ્ઞાનયજ્ઞવડે હું પૂજિત થઉં છું એમ મારો નિશ્ચય [છે.] ૭૦

હવે આ ગીતાશાસ્ત્રના શ્રોતા પુરુષને પ્રાપ્ત થનારું ફલ કહે છે:—

^{૩ ૫ ૪ ૭ ૬ ૧ ૨} શ્રદ્ધાવાનનમૂયશ્ચ, ^{૮ ૮ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫} જૃણુયાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાલ્લોકાન્, પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

શૈઃ—જે પુરુષ શ્રદ્ધાવાન [થઈને] અને અસૂયાવિનાનો [થઈને આ શાસ્ત્રને] કેવલ સાંભળે [તે] તે પણ મુક્ત [થઈ] પુણ્યકર્મવાળાઓના શુભ લોકોને પામે છે. ૭૧

ન્યાંસુધી શિષ્યને સંશયવિપર્યયથી રહિત આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી બ્રહ્મવેત્તા આચાર્ય તેને ઉપદેશ કરવાનો પ્રયાસ કરવો એવી રીતના આચાર્યના ધર્મની શિક્ષા કરવામાટે ભગવાન અર્જુનપ્રતિ તમને હવે ઉપદેશની અપેક્ષા છે કે કેમ એવા આશયનો પ્રશ્ન પૂછે છે:—

^{૭ ૩ ૬ ૧ ૨ ૪ ૫} કચ્ચિદેતચ્છ્રુતં પાર્થ, ^{૧૨ ૧૦ ૧૧ ૮ ૮} ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્ચિદજ્ઞાનસંમોહઃ, પ્રણવૃત્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

શૈઃ—હે પાર્થ ! તમે આ [ગીતાશાસ્ત્ર] એકાગ્ર-ચિત્તે સાંભળ્યું કે કેમ ? [અને] હે ધનંજય ! તમારો અજ્ઞાનથી ઉપજેલો સંમોહ સંપૂર્ણ નાશ પામ્યો કે કેમ ? [તે તમે મને કહો.] ૭૨

હવે હું કૃતાર્થ થયો છું માટે મને પુનઃ ઉપદેશની અપેક્ષા નથી એવી રીતના પોતાના અભિપ્રાયને અર્જુન બહુવે છે:—

॥ અર્જુન ઉવાચ ॥

૭ ૬ ૪ ૫ ૩ ૨ ૧
નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા, ત્વત્પ્રસાદાન્મયાઽચ્યુત ।

૬ ૧૦ ૮ ૧૩ ૧૨ ૧૧
સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ, કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

શૈભ્ય—અર્જુન બોલ્યા:—‘ હે અચ્યુત ! મેં આપની કૃપાથી [આત્મજ્ઞાનરૂપ] સ્મૃતિ પ્રાપ્ત કરી [છે, તેથી મારો] મોહ નાશ પામ્યો [છે, માટે] સંશયરહિત [થઈ હું] આપની આજ્ઞામાં] રહેલો છું, આપનું વચન પાળીશ.’ ૭૩

સંજય પૂર્વોક્ત કથાનું અનુસંધાન કરીને ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

॥ સંજય ઉવાચ ॥

૧ ૨ ૪ ૬ ૫ ૩
ઇત્યહં વાસુદેવસ્ય, પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ ।

૧૦ ૭ ૧૧ ૮ ૯
સંવાદમિમમશ્રૌષ્મદ્ધ્રુતં રોમહર્ષણમ્ ॥ ૭૪ ॥

શૈભ્ય—સંજય બોલ્યા:—[હે ધૃતરાષ્ટ્ર !] એ પ્રમાણે હું મહાત્મા એવા શ્રીકૃષ્ણના ને અર્જુનના આ અદ્ભુત [તથા] રૂપોનાં ગુણો કરે એવા સંવાદને સાંભળતો હવો. ૭૪

હવે સંજય પોતાનામાં તે સંવાદના શ્રવણની યોગ્યતાને કહે છે:—

૧ ૧૨ ૩ ૫ ૨ ૪
વ્યાસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદ્ગુહ્યમહં પરમ્ ।

૧ ૧૦ ૧૧ ૮ ૭
યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્, સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥

શૈભ્ય—[હે ધૃતરાષ્ટ્ર !] શ્રીવ્યાસની કૃપાથી હું આ પરમ ગુહ્ય યોગને પોતે કહેતા એવા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણથી સાક્ષાત્ સાંભળતો હવો. ૭૫

સંજય તે સંવાદના સ્મરણજન્ય પોતાના હર્ષને કહે છે:—

૧ ૮ ૬ ૭ ૩ ૧
રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય, સંવાદમિમમદ્ધ્રુતમ્ ।

૧ ૧૧ ૫ ૧૦
કેશર્જુનયોઃ પુણ્યં, હૃણ્યામિ ચ મુદુર્મુદુઃ ॥ ૭૬ ॥

શૈભ્યઃ—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! કેશવના અને અર્જુનના આ પુણ્યરૂપ તથા અદ્ભુત સંવાદને સંભારીસંભારીને [હું] વારંવાર હર્ષ પામું છું. ૭૬

અર્જુનને ધ્યાન કરવામાટે ભગવાને જે પોતાનું અદ્ભુત સ્વરૂપ દેખાડ્યું હતું તે સ્વરૂપનું સ્મરણ કરીને સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

૪૨ ૭ ૮ ૯ ૫ ૩
તત્ત્વ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય, રૂપમત્યદ્ભુતં હરેઃ ।

૧૧ ૮ ૧૦ ૧ ૧૪ ૧૨ ૧૩

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્, દ્રષ્ટ્વામિ ચ પુનઃપુનઃ ॥ ૭૭ ॥

શૈભ્યઃ—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! વળી હરિના તે અતિઅદ્ભુત [વિશ્વ]રૂપને સંભારીસંભારીને મને મોટો વિસ્મય [થાય છે,] તેથી [હું] ફરીફરીને હર્ષ પામું છું. ૭૭

હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમે પોતાના દુર્યોધનાદિક પુત્રોના વિજ્યાદિકની આશાનો પરિત્યાગ કરીને ખાંડુના પુત્રોની સાથે સમાધાન કરો એમ સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૬ ૫
યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો, યત્ર પાર્યો ધનુર્ધરઃ ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૧ ૧૪ ૧૩

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર, ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-
कृष्णार्जुनसंવાदे मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—[હે ધૃતરાષ્ટ્ર !] જે પક્ષમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ [છે, તથા] જે પક્ષમાં ધનુષ્ધારી અર્જુન [છે,] તે પક્ષમાં રાજ્યલક્ષ્મી, વિજય, એશ્વર્ય [ને] નીતિ અવશ્ય [પ્રાપ્ત થશે એમ] મારો નિશ્ચય [છે.]” ૭૮

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના મોક્ષયોગનામના વા સંન્યાસયોગનામના અઢારમા અધ્યાયની શ્રીનાથશર્મવિરચિત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ. ૧૮

॥ ॐ તત્સત્ શ્રીસદ્ગુરુદેવાર્પણમસ્તુ ॥

॥ ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

॥ સમાપ્તોઽયં ગ્રંથઃ ॥

ૐ

॥ શ્રીગીતામાહાત્મ્યમ્ ॥

॥ ધરોવાચ ॥

^૧ ^૨ ^૭ ^૬
ભગવન્પરમેશાન, ભક્તિરવ્યભિચારિણો ।

^૪ ^૫ ^૮ ^૯ ^૩
પ્રારબ્ધં શ્રુજ્યમાનસ્ય, કથં ભવતિ હે પ્રભો ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ— પૃથિવી બોલીઃ—“ હે ભગવન્ ! હે પરમેશ્વર !
હે પ્રભો ! [પોતાનું] પ્રારબ્ધ ભોગવનાર[પુરુષ]ને [આપમાં]
અનન્યલક્ષિત કયા ઉપાયથી થાય છે ? [તે કહો.] ” ૧

॥ વિષ્ણુરુવાચ ॥

^૧ ^૨ ^{૧૦} ^૪ ^૮
પ્રારબ્ધં શ્રુક્તમાનો હિ, ગીતાભ્યાસરતઃ સદા ।

^૫ ^૯ ^૮ ^૭ ^૬ ^{૧૧} ^{૧૨} ^{૧૩}
સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે, કર્મણા નોપલિપ્યતે ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રીવિષ્ણુ બોલ્યાઃ—“ [પોતાના] પ્રારબ્ધને
ભોગવનારો [જે પુરુષ] સર્વદા ગીતાના અભ્યાસમાં પ્રીતિવાળો
[છે] તે લોકમાં સુખી [ને] તે મુક્ત [છે,] અને કર્મ-
વડે લેપાતો નથી. ૨

^૬ ^૨ ^૮ ^૧
મહાપાપાદિપાપાનિ, ગીતાધ્યાનં કરોતિ ચૈત્ ॥

^૭ ^૮ ^૯ ^{૧૦} ^૪ ^૫
કચિત્સ્પર્શં ન કુર્વન્તિ, નલિનીદલમંભસાં ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જો [કોઈ પુરુષ] ગીતાનું (ગીતામાં નિરૂપણ
કરેલા તત્ત્વનું) [વિધિવત] ધ્યાન કરે છે [તો જેમ] કમલ-
પત્રને જલ [સ્પર્શ] કરી શકતું નથી તેમ તેને] મહાપાપ
આદિ પાપો કદીપણ સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. ૩

૨ ૩ ૧ ૪ ૫ ૧
ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર, યત્ર પાઠઃ પ્રવર્તતે ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
તત્ર સર્વાણિ તીર્થાનિ, પ્રયાગાદીનિ તત્ર વૈ ॥ ૪ ॥

શ્લોક—જ્યાં ગીતાનું પુસ્તક [હોય છે, ને] જ્યાં [શ્રદ્ધા-
પૂર્વક તેનો] પાઠ આલે છે ત્યાં સર્વે તીર્થો [છે, ને] પ્રયાગ
આદિ [પણ] ત્યાંજ [છે.] ૪

૧ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૧ ૫
સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો, યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ યે ।

૧૩ ૧૪ ૧૪ ૧૬ ૪
ગોપાલા ગોપિકા વાઽપિ, નારદોદ્ધવપાર્ષદૈઃ ॥

૧૮ ૧૯ ૧૭ ૧ ૨ ૩
સહાયો જાયતે શીઘ્રં, યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥ ૫ ॥

શ્લોક—જ્યાં [નિત્ય] ગીતાનો વિચાર આલે છે [ત્યાં]
નારદ, ઉદ્ધવ ને પાર્ષદોએ [સહિત] જે સર્વે દેવો ને ઋષિઓ,
યોગીઓ ને સર્પો, ગોવાળો તથા ગોપીઓ [છે તે સર્વે] પણ
તુરંત સાહાય્ય કરનાર થાય છે. ૫

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ, પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ ।

૭ ૮ ૧૪ ૮ ૧૭ ૧૧ ૧૨ ૧૦
તત્રાહં નિશ્ચિતં પૃથિવિ, નિવસામિ સદૈવ હિ ॥ ૬ ॥

શ્લોક—જ્યાં ગીતાનો વિચાર, અધ્યયન, ભણાવવું ને
શ્રવણ [થાય છે] ત્યાં હે પૃથિવિ! હું નિઃસંશય સર્વદાજ
નિવાસ કરું છું [આ વાત] નિશ્ચયવાળી [છે.] ૬

૨ ૧ ૩ ૫ ૬ ૪ ૭ ૮
ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ, ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

૯ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૧
ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય, ત્રીલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

શ્લોક—હું ગીતાના આશ્રયમાં રહું છું, ને ગીતા મારું
ઉત્તમ ઘર [છે. તે] ગીતાના [અદ્વૈતપ્રદાના] જ્ઞાનનો આ-
શ્રય કરીને હું ત્રણ લોકોનું પાલન કરું છું. ૭

^{૧ ૨ ૪ ૫ ૩ ૭ ૧}
ગીતા મે પરમા વિદ્યા, બ્રહ્મરૂપા ન સંશયઃ ।

^{૮ ૯ ૧૦ ૧૧}
અર્ધમાત્રાક્ષરા નિત્યા, સ્વનિર્વાચ્યપાત્મિકા ॥ ૮ ॥

શ્લોક:—ગીતા [એ] મારી બ્રહ્મરૂપ પરમવિદ્યા [છે એમાં] સંશય નથી. [તે] અર્ધમાત્રરૂપ, અક્ષરરૂપ, (અવિનાશિ-રૂપ,) નિત્ય [ને] અત્યંત અનિર્વાચ્યપદરૂપ (નહિ કહી શકાય એવા સ્વરૂપવાળી) [છે.] ૮

^{૧ ૨ ૫ ૩ ૪}
ચિદાનંદધના ણનોક્તા સ્વમુખતોઽર્જુનમ્ ।

^{૧ ૭ ૯ ૮}
વેદત્રયી પરાનંદા, તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમંજસા ॥ ૯ ॥

શ્લોક:—[વળી તે] ચિદાનંદધના, (ચેતનધન ને આનંદ-ધનરૂપ,) શ્રીકૃષ્ણે પોતાના મુખથી અર્જુનપ્રતિ કહેલી, ત્રણ વેદરૂપ, પરમાનંદરૂપ [ને] વાસ્તવિક તત્ત્વાર્થભૂત જ્ઞાનરૂપ [છે.] ૯

^{૧૫ ૧૪ ૩ ૨}
યોઽષ્ટાદશ જપેન્નિત્યં, નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

^{૮ ૭ ૯ ૧૦ ૧૩ ૧૧ ૧૨}
ઘાનસિદ્ધિ સ લભતે, તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥ ૧૦ ॥

શ્લોક:—જે નિશ્ચલમનવાળો પુરુષ નિત્ય [આ ગીતાના] અઠાર [અધ્યાયનો] પાઠ કરે છે તે જ્ઞાનસિદ્ધિને પામે છે, [ને] પછી પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦

^{૨૩ ૧ ૪ ૫ ૧}
પાઠેઽસમર્થઃ સંપૂર્ણે, તદર્ધ પાઠમાચરેત્ ।

^{૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૩ ૧૧ ૧૨}
તતો ગોદાનજં પુણ્યં, લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્લોક:—[જે] સંપૂર્ણ પાઠ કરવામાં અસમર્થ [હોય તે] તેના અર્ધનો પાઠ કરે [તો] તેથી ગાયના દાનથી ઉત્પન્ન થતા પુણ્યને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૧૧

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
ત્રિભાગં પઠમાનસ્તુ, ગંગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

૭ ૮ ૯ ૯ ૧૦
ષઢશં જપમાનસ્તુ, સોમયાગફલં લભેત્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોક:—[ગીતાશાસ્ત્રના] ત્રીજા ભાગનો પાઠ કરનાર તે ગંગાજીના સ્નાનનું ફલ પામે છે, અને છઠ્ઠા ભાગનો પાઠ કરનારે સોમયાગના ફલને પામે છે. ૧૨

૫ ૧ ૨ ૪ ૬ ૮
एकाध्यायं तु यो नित्यं, पठते भक्तिसंयुतः ।

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૨ ૧૧
रुद्रलोकमवाप्नोति, गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ ૧૩ ॥

શ્લોક:—વળી જે [પુરુષ] ભક્તિયુક્ત [થઈને] નિત્ય એક અધ્યાયનો પાઠ કરે છે [તે] રુદ્રલોકને પામે છે, [ને ત્યાં શ્રીરુદ્રનો] ગણ થઈને ચિરકાલ રહે છે. ૧૩

૫ ૭ ૯ ૪ ૨ ૮ ૮
अध्यायं श्लोकपादं वा, नित्यं यः पठते नरः ।

૯ ૧૦ ૧૨ ૧૦ ૧૧ ૧
स याति नरतां यावन, मन्वन्तरं वमुंधरे ॥ ૧૪ ॥

શ્લોક:—હે પૃથિવિ ! જે મનુષ્ય નિત્ય અધ્યાયનો અથવા શ્લોકના [એક] ચરણનો પાઠ કરે છે તે [મનુષ્ય એક] મન્વંતરપર્યંત નરપણાને પામે છે. ૧૪

૩ ૪ ૬ ૭ ૮
गीतायाः श्लोकदशकं, सप्त पञ्च चतुष्टयम् ।

૧૦ ૯ ૫ ૧૧ ૧૩ ૧૨ ૧૪ ૧ ૧૫ ૨
द्वि त्रि ह्येकं तदर्धं वा, श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥

૧૯ ૨૦ ૧૮ ૧૭ ૧૬
चंद्रलोकमवाप्नोति, वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ॥ ૧૫ ॥

શ્લોક:—જે પુરુષ ગીતાના દશ શ્લોકોનો અથવા સાત, પાંચ, ચાર, ત્રણ, બે, એક કે તેનું અર્ધ [એટલા] શ્લોકોનો પાઠ કરે [તે] નિશ્ચય દશ સહસ્ર વર્ષોસુધી ચંદ્રલોકને પામે છે. ૧૫

૧ ૨ ૩ ૪
ગીતાપાઠસમાયુક્તો, મૃતો માનુષતાં વ્રજેત્ ।

૬ ૫ ૭ ૧૦ ૯ ૮
ગીતાભ્યાસં પુનઃ કૃત્વા, લભતે મુક્તિમુત્તમામ્ ॥

૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
ગીતેત્યુચારસંયુક્તો, મ્રિયમાણો ગતિં લભેત્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોક:—ગીતાનો પાઠ કરવામાં સારી રીતે જોડાયેલો મૃત્યુ પામ્યા પછી મનુષ્યપણુને પામે છે, [ને] પુનઃ ગીતાનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ મુક્તિને પામે છે. ગીતા એવા ઉચ્ચારથી યુક્ત મરતો છતો [સારી] ગતિને પામે છે. ૧૬

૧ ૨ ૩
ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો, મહાપાપયુતોઽપિ વા ।

૪ ૫ ૬ ૭ ૮
વૈકુંઠં સમવાપ્નોતિ, વિષ્ણુના સદ્ મોદતે ॥ ૧૭ ॥

શ્લોક:—ગીતાનો અર્થ સાંભળવામાં પ્રીતિવાળો [પુરુષ] મહાપાપયુક્ત [હોય] તોપણ વૈકુંઠને પામે છે, [ને] વિષ્ણુની સાથે આનંદ કરે છે. ૧૭

૫ ૬ ૪ ૩ ૨ ૧
ગીતાર્થ ધ્યાયતે નિત્યં, કૃત્વા કર્માણિ ભૂરિશઃ ।

૮ ૭ ૬ ૧૦ ૧૧ ૧૨
જીવન્મુક્તઃ સ વિજ્ઞેયો, દેહાંતે પરમં પદમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્લોક:—અનેક કર્મો કરીને [પણ જે પુરુષ] નિત્ય ગીતાના [અધ્યયન] અર્થનું ધ્યાન કરે છે તે [પુરુષ] જીવન્મુક્ત બન્યો, [ને] શરીરનો વિનાશ થયે [તે] પરમપદને [પામે છે.] ૧૮

૪ ૫ ૨ ૩ ૧
ગીતામાશ્રિત્ય બહ્વો, ભૂમુજો જનકાદયઃ ।

૬ ૭ ૮ ૧૧ ૯ ૧૦
નિર્ધૂતકલ્મષા લોકે, ગીતા યાંતિ પરં પદમ્ ॥ ૧૯ ॥

શ્લોક:—જનક આદિ ઘણા રાજાઓ ગીતાનો આશ્રય કરીને પાપથી રહિત [થયા છે, ને] લોકમાં ગવાયા [છે. તેઓ શરીર પડ્યા પછી] પરમપદને પામે છે. ૧૯

૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા, માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

૧૦ ૯ ૧૧ ૮ ૧૩ ૧૪ ૧૨ ૧૫
વૃથા પાઠો ભવેત્તસ્ય, શ્રમ એવ મુદાહૃતઃ ॥ ૨૦ ॥

૨૧૦:—જે [પુરુષ] ગીતાનો પાઠ કરીને માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથીજ, તેનો પાઠ વૃથા થાય છે તેથી [તેનો તે પાઠ] શ્રમરૂપજ કહ્યો છે. ૨૦

૨ ૩ ૪ ૫ ૬
एतन्माहात्म्यसंयुक्तं, गीताभ्यासं करोति यः ।

૧ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
स तत्फलमवाप्नोति, दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥ ૨૧ ॥

૨૧૦:—જે [પુરુષ] આ માહાત્મ્યયુક્ત ગીતાનો અભ્યાસ કરે છે તે તેના ફલને પામે છે, [ને] દુર્લભ [એવી] સદ્ગતિને પામે છે. ” ૨૧

સૂત ત્વાચ ॥

૪ ૨ ૧ ૫ ૬ ૩
માહાત્મ્યમેતદ્ગીતાયા, મયા પ્રોક્તં સનાતનમ્ ।

૮ ૯ ૭ ૧૦ ૧૨ ૧૩ ૧૧ ૧૪
ગીતાંતે ચ પઠેદ્યસ્તુ, યદુક્તં તત્ફલં લભેત્ ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीवाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्यं संपूर्णम् ॥

શબ્દાર્થ:—સૂત બોલ્યા:—“ ગીતાનું આ સનાતન માહાત્મ્ય મેં [તમને] કહ્યું. જે [પુરુષ] ગીતાના પાઠના અંતમાં [આનો] પાઠ કરે છે [તે પુરુષ] જે ફલ કહ્યું તેને પામે છે. ” ૨૨

ઇતિ શ્રીવારાહપુરાણમાં કહેલા શ્રીગીતામાહાત્મ્યની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત અન્વયાર્થદીપિકાટીકા પૂરી થઇ.

પરિશિષ્ટ

દેવીસંપત્તિનાં પાત્રોની સમજ

પાંડુ એટલે વર્ણહીન (રંગરહિત) અથવા નિર્મલ. તે વિવેકનું નામ છે. તેને એ રાણીઓ છે; કુંતી-દિવ્યવિભૂતિનું આકર્ષણ કરનારી શક્તિ-સાત્ત્વિકી ભત્તિ, ને માદ્રિ ઉગ્રતાનું શમન કરીને શાંતિનો આવેશ પ્રકટાવનારી-ક્ષમા. ક્ષમા એ બુદ્ધિની બીજ દયા આદિ શુભવૃત્તિઓના ઉપલક્ષણરૂપ બળબી. એમાં સાત્ત્વિકી ભત્તિને ત્રણ પુત્રો થયા, ને ક્ષમાને એ પુત્રો થયા; પણ તે વિવેકના સમાગમથી નહિજ, કેમકે વિવેક કે જે નિત્યાનિત્યને પૃથક્ કરે તેનો જડ એવી સાત્ત્વિકી ભત્તિની સાથે કે જડ એવી ક્ષમાની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ સંભવે નહિ, માટે તે સ્ત્રીઓના પ્રાપ્ત્યવડે આકર્ષણેલાં પાંચ જડતત્ત્વોનાં સૂક્ષ્મ ને શુદ્ધ પરમાણુઓથી તેઓ ઉપજ્યા એમ શ્રીમહાભારતમાં નિરૂપણ કર્યું છે. સાત્ત્વિકી ભત્તિનો મોટો પુત્ર સદ્ધર્મ (યુધિષ્ઠિર-કામાદિની સાથે યુદ્ધ કરવામાટે દૈવાસુરસંગ્રામમાં અડગ રિયર રહેનાર) વ્યોમતત્ત્વથી, વચ્ચેનો સાહસ (ભીમ-અન્યને ભયકર લાગે એવું કર્મ કરી શકનાર) વાયુતત્ત્વથી ને નાનો મંદવિરાગ (અર્જુન-શ્વેત) તેજસ્તત્ત્વથી ઉપજ્યા છે. ક્ષમાનો મોટો પુત્ર ઉપશમ (નકુલ-વિક્ષેપરૂપ સર્પનું ભક્ષણ કરનાર) જલતત્ત્વથી ને નાનો પુત્ર ભક્તિ (સહદેવ-આત્મદેવની સાથે રહેનાર) પૃથ્વીતત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. કારણનો સ્વભાવ કાર્યમાં આવે છે એ નિયમે એ પાંચેમાં પોતપોતાના જનકનો (આકાશાદિ મહાભૂતોનો) સ્વભાવ પ્રધાનપણે વર્તે છે. વ્યોમતત્ત્વ બલવાન છતાં સ્થિરભાવવાળું હોવાથી અને વાયુતત્ત્વ પરાક્રમી છતાં અતિચંચલ હોવાથી તે બંને જેમનામાં પ્રધાનપણે વર્તે છે એવા સદ્ધર્મને તથા સાહસને યુદ્ધમાં મુખ્ય નાયકની જગા નહિ આપતાં જેના મૂલમાં અલૌકિક આકર્ષણશક્તિ રહેલી છે એવા મહાબલવાન ને નિયમિત પરાક્રમ દર્શાવનાર તેજસ્તત્ત્વથી ઉપજેલા મંદવિરાગને દૈવાસુરસંગ્રામમાં મુખ્ય યોદ્ધાની જગા આપી છે. દૈવીસંપત્તિના સાચા સહાય વા નેતા આત્મદેવજ (શ્રીકૃષ્ણજ) છે માટે તેમને મંદવિરાગના સારથિ કહ્યા છે. તેઓ મતારૂર્તિ આપવાવિના બીજી કાંઈ ક્રિયા કરનાર ન હોવાથી તેઓ એ યુદ્ધમાં યોદ્ધારૂપે ગણાયા નથી. આત્મા-

ભિમુખીવૃત્તિ (દ્રૌપદી=દ્રુપદ-શીઘ્રગતિવાળા-તીવ્રવેગવાળા-શુદ્ધપ્રેમ-ની પુત્રી) એ સદ્ધર્માદિ પાંચેની સામાન્યવૃત્તિ હોવાથી તેને પૂર્વોક્ત પાંચેની પત્ની ઠરાવી છે, અને ઉદાસીનતા (સુભદ્રા-જીવનું સારી રીતે કલ્યાણ કરનારી) તે મંદવિરાગની પત્નીરૂપેજ શોભે માટે તેને તેની (મંદવિરાગ-ની) પત્ની કહી છે. આત્માભિમુખીવૃત્તિને સદ્ધર્માદિ પાંચ લાઘવોથી ક્રમાત્ દિવ્યશબ્દાદિના જ્ઞાનરૂપ પાંચ (પ્રતિવિંધ્ય, સુતસોમ, શ્રુતકાર્તિ-શ્રુતિકર્મ, શતાનિક ને શ્રુતસેન) પુત્રો થયા છે, અને મંદવિરાગથી ઉદાસીનતાને પેટે સંયમની (અભિમન્યુની-ચારે લણી પ્રકાશ કરનારની-એક વિષયમાં થનારાં ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિની) ઉત્પત્તિ થઈ છે. દૈવીસંપત્તિના સૈન્યની વ્યવસ્થાના એકાગ્રતાએ (વૃષ્ણુમ્ને-ઉગ્ર-જ્યોતિએ-અનેકાર્થપણાનો તિરસ્કાર કરનાર પ્રકાશ) કરી છે તે પણ યોગ્યજ છે. એ સેનામાં શ્રદ્ધા, (યુધધાન-ચૈતન્યનો પ્રકાશ કરવાને સર્વદા અભિલાષવાન,) વીર્ય-ઉત્સાહ, (ઉત્તમૌજ-જેનું ઉત્તમ બલ છે તે,) સ્મૃતિ, (ચેક્રાતાન-પૂર્વના પ્રસંગાદિને જાણનાર,) સમાધિ, (વિરાટ-વિશેષપણે આત્મામાં શોભનાર,) વિચાર, (કાશિરાજ-સર્વદેશ્ય પદાર્થોને પ્રકાશોને શોભનાર,) યમ, (વૃષ્ણકેતુ-આપદાઓનું નિવારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ,) નિયમ, (શૈભ્ય-શૈવ્ય-મંગલદાતા,) આસન, (કુંતિભોજ-દિવ્યવિભૂતિનું આકર્ષણ કરનારી શક્તિનું-સાર્ત્વિકી મતિનું-પાલન કરનાર,) પ્રાણાયામ, (યુધામન્યુ-ચૈતન્યની અભિવ્યક્તિ કરવી એજ જેની મુખ્ય ક્રિયા છે તે,) પ્રત્યાહાર, (પુરુજિત્-દંદ્રિયોના સમૂહને જિતનાર,) શુદ્ધપ્રેમ, (દ્રુપદ-શીઘ્રગતિવાળો-પરમાત્માલણી તીવ્રવેગવાન) ને સ્મૃતિ (શિખંડી-સંપેક્ષ દૃષ્ટ વિષયવાસનાઓને ગળી જનાર) એ મહાપોદ્ધાઓ છે. અને પક્ષની સેનાઓ ધર્મનું અનુષ્ઠાન થઈ શકે એવા સ્થાનમાં એટલે અકૃતાર્થ અધિકારી મનુષ્યશરીરના હૃદયપ્રદેશમાં યુદ્ધ કરવામાટે નિરંતર સજ્જ થઈને રહે છે. વિશેષ વર્ણન રહસ્યદીપિકાટીકામાં અપાયું છે, એટલે અહીં તેની પુનરુક્તિ કરવી ઉચિત ધારી નથી. ઇચ્છા થાય તે જિજ્ઞાસુએ તેમાં જોવું.

આસુરીસંપત્તનાં પાત્રોની સમજ

ભોલ (ધૃતરાષ્ટ્ર-શરીરરૂપી દેશને મમતાપૂર્વક ધારણ કરનાર અનાદિ અવિવેક) એ આસુરીસંપત્તમાં મુખ્યપદ છે. એને સારાસારના વિવેકરૂપ નેત્ર નથી માટે તેને આંધળો કહ્યો છે. તેના કામ (દુર્યોધન-સદ્ધર્માદિની સાથે દુષ્ટરીતે યુદ્ધ કરનાર-નીચક્રિયાવાળો) આદિ એક સો ને એક પુત્ર

કલા છે. એની સેનામાં અસ્મિતા, (ભીષ્મ-ચિરકાલ-આત્મજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી-રહેનાર,) સંસ્કાર, (દ્રોણ-દ્રવવાના-વાસનારૂપે પરિણામ પામવાના-સ્વભાવયુક્ત,) અવિદ્યા, (કૃપ-એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુની કલ્પના કરાવનાર,) રાગ, (કર્ણ-જીવની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર,) દ્વેષ, (વિકર્ણ-વિપરીત પ્રવૃત્તિ કરાવનાર,) અભિનિવેશ, (જ્યદ્રથ-દશ્યમાં અનુરાગ પામીને ઉત્કૃષ્ટરૂપે રહેનાર,) વાસના, (અશ્વત્થામા-સંયય થઇને જીવના મનમાં રહેનાર-સ્થૂલશરીરના નાશથી નાશ નહિ પામનાર,) અશ્રદ્ધા, (ભૂરિશ્રવા-જગતમાં જેનું બહુપણું સાંભળવામાં આવે છે તે,) વિષયો-ભણી ઇદ્રિયોનો વેગ, (શલ્ય-સાલની પેઠે પ્રાણીઓનાં શરીરોનાં મર્મસ્થાનોમાં વ્યથા કરનાર,) વિષયસેવનમાં તત્પરતા, (કૃતવર્મા-સંસારમાં ભમાવનાર-કર્મનું રક્ષણ કરનાર,) પ્રાપ્ત વિષયના રક્ષણની ચિંતા (ભગદત્ત-પદાર્થમાં રહેલા રાજસતામસસંસ્કારે જીવને આપેલ) ને સ્વાર્થપરાયણતા (શકુનિ-સમળીનામના પક્ષીના જેવું પરિણામે અહિતકર વર્તન) એ આદિ મહાયોદ્ધાઓ હતા. અસ્મિતા બંને સંપત્તમાં મુખ્ય ગણવાને યોગ્ય હોવાથી તેને પિતામહનું રૂપ આપ્યું છે. સંસ્કાર અને અવિદ્યા એ જીવની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય હેતુઓ હોવાથી તેમને આચાર્યની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. વાસનાનો ઉદય સંસ્કારમાંથી થાય છે માટે વાસનાને સંસ્કારના પુત્રનું રૂપ આપ્યું છે. વિશેષ સ્પષ્ટીકરણમાટે રહસ્યદીપિકાકાવાળાં ગીતાજી જુઓ.

અગત્યનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠાંક	પંક્ત્યંક	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭	૧૨	હો	હોય
૯૭	મથાળે	૨	૧
૧૨૮	૩	અવિકથી	અવિવેકથી
૧૩૭	૧૧	બલવાળો જ	બલવાળોજ
૧૬૩	૧૧	સુખ	સુખ-
૧૯૦	૧૮	કોમલમાં	કોમલતા
૨૦૯	૧૨	નહિ જ	નહિજ
૨૧૫	૪	[એવો	[એવો]

અનુક્રમણિકા

વિષયનું નામ

પૃષ્ઠાંક

૧ ઉપોદ્ધાત	
૨ ઋષિછંદાદિ ને હૃદયાદિ ન્યાસ	૧-૫
૩ ધ્યાન	૬-૮
૪ મંગલાચરણ અને ટીકાના આરંભની પ્રતિજ્ઞા	૯
૫ અધ્યાય પહેલો-અર્જુનવિષાદયોગ	૧૦
૬ અધ્યાય બીજો-સાંખ્યયોગ	૨૪
૭ અધ્યાય ત્રીજો-કર્મયોગ	૪૯
૮ અધ્યાય ચોથો-યજ્ઞવિભાગયોગ	૬૩
૯ અધ્યાય પાંચમો-સંન્યાસયોગ	૭૬
૧૦ અધ્યાય છઠો-આત્મસંયમયોગ	૮૫
૧૧ અધ્યાય સાતમો-જ્ઞાનયોગ	૯૯
૧૨ અધ્યાય આઠમો-મહાપુરુષયોગ	૧૦૮
૧૩ અધ્યાય નવમો-રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ	૧૧૭
૧૪ અધ્યાય દશમો-વિભૂતિયોગ	૧૨૭
૧૫ અધ્યાય અગીઆરમો-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ	૧૩૮
૧૬ અધ્યાય બારમો-ભક્તિયોગ	૧૫૮
૧૭ અધ્યાય તેરમો-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ	૧૬૫
૧૮ અધ્યાય ચૌદમો-ગુણત્રયવિભાગયોગ	૧૭૫
૧૯ અધ્યાય પંદરમો-પુરુષોત્તમયોગ	૧૮૩
૨૦ અધ્યાય સોળમો-દૈવાસુરસંપદ્ધિભાગયોગ	૧૯૦
૨૧ અધ્યાય સત્તરમો-શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ	૧૯૮
૨૨ અધ્યાય અઠારમો-મોક્ષયોગ વા સંન્યાસયોગ	૨૦૭
૨૩ ગીતામાહાત્મ્ય	૨૩૧

